

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

MƏTBUAT TARİXİ
VƏ
PUBLİSİTİKA
MƏSƏLƏLƏRİ

Bakı – 2016

Mətbuat tarixi və publisistika şöbəsinin nəşri: № 1

Kitab Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu Elmi Şurasının 23 iyun 2016-cı il tarixli iclasının (Protokol № 5) qərarı ilə nəşr edilir.

Elmi redaktoru: Akademik İsa Həbibbəyli

Tərtib edəni: Asif Rüstəmli, *filologiya elmləri doktoru, professor*

Rəyçilər: Vaqif Yusifli, *filologiya elmləri doktoru*
İslam Qərib, *filologiya elmləri doktoru*

“Mətbuat tarixi və publisistika məsələləri” (Məqalələr toplusu). Bakı, “Ozan” nəşriyyatı, 2016, 184 səh.

Kitaba AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu Mətbuat tarixi və publisistika şöbəsinin elmi əməkdaşlarının “Ziya”, “Şərqi-Rus”, “Molla Nəsrəddin”, “Həqiqəti-Əfkar”, “Komunist”, “Ədəbiyyat qəzeti”, “Azərbaycan” və b. mətbuat orqanları və mətbuat xadimləri haqqında yeni faktlar və sənədlər əsasında yazılmış maraqlı məqalələri daxil edilmişdir.

“Mətbuat tarixi və publisistika şöbəsinin nəşri” seriyasından ilk toplusunun mütəxəssislər tərəfindən maraqla qarşılanacağı gümanındayıq.

M 4702060202 2016
047-16

© Mətbuat tarixi və publisistika şöbəsi - 2016

MÜNDƏRİCAT

İsa Həbibbəyli

- *Mətbuat tariximiz tədqiqatlar müstəvisində.....4*

Vilayət Quliyev

- *"Şərqi-rus" ətrafındakı bir polemikaya dair.....9*

Asif Rüstəmli

- *Mirzə Cəlal Yusifzadə və "Həqiqəti-əfkar" qəzeti.....28*

- *Bir qəzetin və bir "qətl" in tarixi.....46*

Elçin Mehrəliyev

- *Azərbaycan ədəbiyyatı və publisistikasında
multikultural ideyalar.....59*

Ayaz Vəfəli

- *Əziz günlər... Çətin illər..... 83*

Rauf Sadıxov

- *Hacı İbrahim Qasimovun publisistikasında
mədəniyyət və maarif məsələləri93*

Gülbəniz Babayeva.

- *"Molla Nəsrəddin" jurnalında ana dili problemi113*

- *"Molla Nəsrəddin" jurnalında erməni-müsəlman
məsələləri.....128*

Müştəba Əliyev

- *"Əkinçi"nin məbədi – "Ziya".....146*

Aynurə Paşayeva

- *"Azərbaycan" jurnalının publisistikasında soyqırım.....156*

- *Azərbaycan" jurnalı publisistikasında xarici müəlliflər....175*

İsa Həbibbəyli
*AMEA-nın vitse-prezidenti,
Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun
direktoru, akademik,*

MƏTBUAT TARİXİMİZ TƏDQIQATLAR MÜSTƏVİSİNDƏ

Bir əsrə yaxındır ki, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu çətin və şərəfli tarixi yolla irəliləyir, zəngin araşdırma ənənələri, fədakar qurucuları ilə ölkəmizdə ədəbiyyatşünaslıq elminin baş qərargah səlahiyyətlərini həyata keçirir, xalqımızın milli şüurunun tərəqqisində, mənəvi dəyərlərinin zənginləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Respublikamızın dövlət müstəqilliyi bərpa olunduqdan sonra fəaliyyət sferasını daha da genişləndirən bu elmi-tədqiqat institutu milli istiqlal məfkurəsini prioritet mövqeyə çıxarmaqla ölkə miqyaslı ədəbiyyat siyasətini sistemli, davamlı və uğurla inkişaf etdirir. Şübhəsiz ki, nailiyyətləri şərtləndirən amillər sırasında mükəmməl struktur vahidlərinin yaradılması və kadr potensialından səmərəli istifadə məsələsi xüsusilə mühüm yer tutur. Son dörd-beş ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında həyata keçirilən islahatlar, struktur dəyişiklikləri, yeni kadr təyinatları bütün sahələrdə canlanma yaratmaqla yanaşı, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutuna da güclü sirayət etmişdir. Bu tədqiqat ocağında son 2-3 ildə Nizamişünaslıq, Füzulişünaslıq, Ədəbi tənqid, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı, Asiya xalqları ədəbiyyatı, Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri, Elmi informasiya və tərcümə və b. şöbə və bölmələr yaradılmış, yeni qurumlar təcrübəli mütəxəssislər və müasir avadanlıqlarla təmin

olunmuşdur. Belə şöbələrdən biri də iki il öncə - iyunun 24-də təsis edilən Mətbuat tarixi və publisistika şöbəsidir. Doğrudur, institutumuzun keçdiyi yola nəzər saldıqda müşahidə olunur ki, mətbuat tariximizi araşdırmaq məqsədilə müxtəlif dövrlərdə şöbələr yaradılıb, müəyyən müddət fəaliyyət göstərdikdən sonra ciddi əsas göstərilmədən təəssüf ki, qapanıbdır. Məsələn, professor Məmmədəğa Şirəliyevin rəhbərlik etdiyi İnstitut Elmi Şurasının 1961-ci il 1 iyul tarixli qərarı ilə “Dövri mətbuat və biblioqrafiya” şöbəsi açılmış, “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri tarixi” mövzusunda dissertasiya yazmış, filologiya elmləri doktoru, professor Nazim Axundov (1924-1994) yeni yaradılan qurumun müdiri təyin edilmişdir. 1971-ci ilə qədər, on il fəaliyyət göstərən “Dövri mətbuat və biblioqrafiya” şöbəsində ciddi elmi araşdırmalar aparılmış, “Azərbaycan dövri mətbuati”, “Azərbaycan satira jurnalları”, “Satirik “Zənbur” jurnalı”, “Məktəb” jurnalında ədəbiyyat məsələləri”, “Azərbaycan uşaq jurnallarında ədəbiyyat məsələləri” (“Dəbistan”, “Rəhbər”, “Məktəb”), “Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında “İnqilab və mədəniyyət” jurnalının rolu” və b. tədqiqat əsərləri, “M.Ə. Sabir”, “Cəfər Cabbarlı”, “Səməd Vurğun” biblioqrafiya kitabları hazırlanmış və nəşr edilmişdir.

1971-ci ildə “Dövri mətbuat və biblioqrafiya” şöbəsi ləğv edilir, qurumun biblioqrafiya hissəsi Mətnşünaslıq ilə birləşdirilir, Nazim Axundov isə Kamran Məmmədovun rəhbərlik etdiyi XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi şöbəsində baş elmi işçi vəzifəsinə təyin olunur.

On beş illik fasilədən sonra professor Yaşar Qarayevin təşəbbüsü ilə 1986-cı ildə İnformasiya və Biblioqrafiya şöbəsi təsis edilir və filologiya elmləri doktoru, professor İslam Ağayev (1932-2014) yeni qurumun müdiri təyin olunur. Sərlöv-hədə “mətbuat” sözü olmasa da, şöbənin fəaliyyət proqramında mətbuat tarixi və onun görkəmli xadimləri mövzusu aparıcı

istiqlaməti təşkil edir. Şöbənin əməkdaşları, Ağarəfi Zeynalzadə, Nadir Məmmədov, Ofeliya Bayramova, Mirəli Mənafi, Müxlisə Əbilova, Alxan Məmmədov, Dilruba Rzayeva, Təranə Aslanova, Sara Qəhrəmanova, Elza Rəhimova və b. “Azərbaycan mətbuatı və çar senzurası” (1850-1905), “Azərbaycan dövrü mətbuatı və senzura” (1905-1917), “Ziya” və “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzetlərinin izahlı biblioqrafiyası”, “Azərbaycan mətbuat xadimləri silsiləsindən: – Haşım bəy Vəzirov, Əlabbas Müznib, Əli Razi Şamçızadə”, “Cəfər Cabbarlı və “Babayi-Əmir” jurnalı”, “Tiflisdə Azərbaycan mətbuatının keçmişindən”, “Şamaxı ədəbi-mədəni mühiti Azərbaycanın dövrü mətbuatında”, “Senzor Mirzə Şəfi Mirzəyev”, “F.B.Köçərlinin publisistikası”, “Azərbaycan dövrü mətbuatının salnaməsi” (1875-1920), “Cənubu Azərbaycanın dövrü mətbuatı haqqında izahlı biblioqrafik göstərici”, “Varlıq” jurnalının biblioqrafiyası”, “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının izahlı biblioqrafiyası”, “Dağlıq Qarabağ mövzusu respublika və ittifaq mətbuatında” (Biblioqrafiya) və b. mövzular üzərində uğurla çalışmış, yerinə yetirilən elmi işlərin bir qismi nəşr olunmuş, digər qismi isə maliyyə çatışmazlığı ucbatından saxlanmaq üçün arxivə ünvanlanmışdır. Müstəqilliyimizin bərpasının ilk illərində maliyyə böhranının təsiri ilə “Nizamişünaslıq”, “XIX-XX əsr folklor və mifologiya”, “Tarix, nəzəriyyə və bədii tərcümə”, “Nəzəriyyə və müasir ədəbi proses”, “Orta əsrlər mifologiya və folklor” şöbələri ilə yanaşı “İnformasiya və biblioqrafiya” da ləğv edilmiş, əməkdaşlar isə vəzifələri üzrə mövcud şöbələrə göndərilmişdir.

2013-cü ildə 80 illik yubileyini qeyd edən AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu həmin vaxtdan yeni epoxasına, islahatlar dövrünə qədəm qoymuşdur. İki yaşı tamam olan Mətbuat tarixi və publisistika şöbəsini İnstitutda aparılan irimiqyaslı islahatların tərkib hissəsi də hesab etmək olar.

Şöbəyə 2014-cü ilin oktyabr ayından professor İslam Ağayevin rəhbərliyi ilə namizədlik və doktorluq dissertasiyaları müdafiə edən, professor Asif Rüstəmliyə müdir təyin etməklə prof. N.Axundovun başladığı, prof.İ.Ağayevin davam etdirdiyi və 22 il bundan əvvəl yarımçıq qalan, milli mətbuat tariximiz və publisistikamızla bağlı global problemlərin tədqiqi istiqamətində irəliləyişə nail olmaq məqsədi güdür.

Ümidverici real əlamətlərdən biri, şöbənin əməkdaşları tərəfindən “Mətbuat tarixi və publisistika məsələləri” adlı elmi məqalələr toplusunun ilk buraxılışının işıq üzünə gəlməsidir. İl yarım ərzində şöbənin əməkdaşlarından elmlər doktorları Asif Rüstəmli, Elçin Mehəliyev, fəlsəfə doktorları Ayaz Vəfalı, Rauf Sadıxov, Gülbəniz Babayeva, elmi işçilər Müştəbə Əliyev və Aynurə Paşayevanın fəal iştirakı ilə “Ziyayi-Qafqasiyyə” və “Kəşkül” qəzetləri müasir əlifbaya transfoneliterasiya olunmuş, “Molla Nəsrəddin” jurnalının ensiklopediyası üçün sözlük hazırlanmış, “Azərbaycan mətbuatının salnaməsi” üzərində iş aparılmış, Azərbaycan arxivlərində bir nömrəsi də tapılmayan, 1911-1912-ci illərdə Bakıda nəşr edilən Mirzə Cəlal Yusifzadənin “Həqiqəti-əfkar” qəzetinin tam dəsti Sankt-Peterburq arxivindən İnstituta gətirilmiş və üzərində tədqiqat işi görülür. Bundan əlavə “Yaşıl yarpaqlar” (1922) dərgisi nəşrə hazırlanmış, “Ədəbiyyat qəzeti” və ədəbi-mədəni mühit”, “İstiqlal” qəzeti və gizli istiqlalçılar”, “Hacı İbrahim Qasimovun (1886-1936 publisistikası”, “Multikultural mühitin sınaq dövrü həqiqətləri publisistikada”, “Azərbaycan” jurnalında publisistika məsələləri” mövzusunda monoqrafiyalar üzərində iş başa çatmaq üzrədir.

Mətbuat tarixi və publisistika şöbəsinin təşkilatçılığı ilə “Ziya” qəzetinin müasir əlifbaya transfoneliterasiyasının və nəşrinin təqdimat mərasimi (mart 2015), “Mirzə Cəlal Yusifzadə və “Həqiqəti-Əfkar” qəzeti” (iyul 2015), “Molla Nəsrəd-

din” jurnalının 110 illiyi münasibətilə “Sizi deyib gəlmişəm...” (aprel 2016), “Heydər Əliyev və Azərbaycan mədəniyyəti” (may 2016) mövzularında elmi konfranslar keçirilmişdir.

Şöbə əməkdaşlarının 2015-ci ildə 59 elmi məqaləsi, o cümlədən xarici dərgilərdə - 7, Theoretical & Applied Science, International Scientific Journal, Impact Factor jurnalında 1 elmi məqaləsi dərc edilmişdir. Bu ilin 6 ayında 28, xarici jurnallarda 3 elmi məqalə işıq üzü görmüşdür. Elmi işçilərin fərdi iş planlarının bu ilin sonunadək tam və yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Mətbuat tarixi və publisistika şöbəsinin hazırladığı bu ilk topluya maraqlı, ciddi məqalələr daxil edilmiş, aktual problemlərə toxunulmuşdur. “Ziya”, “Şərqi-Rus”, “Molla Nəsrəddin”, “Həqiqəti-Əfkar”, “Kommunist”, “Ədəbiyyat qəzeti”, “Azərbaycan” və b. qəzet və jurnallar ilə bağlı aparılan araşdırmalar milli istiqlal prizmasından dəyərləndirdikdə böyük aktualıq kəsb edir, mətbuat tariximizi tədris edənlər və öyrənənlər üçün yeni faktlarla, mötəbər və əhəmiyyətli məlumatlarla zəngindir.

Şöbənin “Metbuat tarixi” adlı facebook səhifəsi il yarımından çoxdur ki, fəaliyyət göstərir, əməkdaşların nəşr işləri, yerli və xarici ölkələrdə dərc edilən elmi məqalələri, beynəlxalq və respublika miqyaslı konfranslardakı iştirakı, təltiflər, yubileylər barədə məlumatlar bu sosial şəbəkə vasitəsilə yayınlanır.

Əminliklə vurğulamaq olar ki, Mətbuat tarixi və publisistika şöbəsini yaratmaqla yanlışığa yol verilməyib, yeni qurum zərurət baxımından artıq özünü təsdiq mərhələsinə qədəm qoyub. Şöbənin əməkdaşlarının fəaliyyətini təqdir edir, gələcəyinə böyük ümidlər bəsləyir və onlara elmi araşdırmalarında uğurlar arzulayıram.

Vilayət Quliyev
Filologiya elmlər doktoru, professor

"ŞƏRQİ-RUS" ƏTRAFINDAKI BİR POLEMİKAYA DAİR

1903-cü ilin martında Tiflisdə tanınmış publisist, ictimai xadim Məhəmmədəğa Şahtaxtının nəşirliyi və redaktorluğu ilə XX yüzillikdə ilk ana dilli mətbuat orqanımız - "Şərqi-rus" qəzeti nəşrə başladı. "Ziya", "Ziyayi-Qafqaziyyə", "Kəşkül" kimi kifayət qədər aydın və ardıcıl mövqeyi olmayan, mədəni-ictimai fikir tarixində o qədər də sanballı iz qoya bilməyən, təsadüfdən təsadüfə çıxan dövrü nəşrlər nəzərə alınmazsa, "Əkinçi"nin bağlanmasıdan sonra 30 il davam edən milli mətbuat boşluğunu "Şərqi-rus"un dolduracağına bəslənən ümidlər böyük idi.

XIX əsrin 90-cı illərindən etibarən təkidlə müraciətlərə baxmayaraq Qafqaz Sensura Komitəsinin yaratdığı süni maneələri heç bir vəchlə aşma bilməyən Azərbaycan ziyalıları yeganə çıxış yolunu "Kavkaz", "Novoe obozrenie", "Kaspi" kimi rusdilli qəzetlərdə çıxış etməkdə görürdülər. Onlar adları çəkilən mətbuat orqanlarının liberal istiqamətindən faydalanıb millətin dərd və problemləri haqqında ən azı idarəçilərin anladığı bir dildə söhbət açırdılar. Hökumət yanında xüsusi etimad sahibi, həqiqi mülki müşavir və "millət atası" H.Z.Tağıyevin gücü hələlik yalnız Bakıda çıxan "Kaspi" qəzetini 1897-ci ildə mətbəəsi ilə satın alıb Ə.Topçubaçov başda olmaqla milli ruhlu ziyalıların ixtiyarına verməyə çatmışdı. "Müsəlman Kaspi"si ictimai tribuna kimi böyük fayda

gətirsə də, xalqı maarifləndirmək üçün onun anladığı dildə - doğma ana dilində qəzet nəşrinə böyük ehtiyac vardı.

Belə bir məqamda “Şərqi-rus” nəşrə başladı. Və aydın məsələdir ki, onun Azərbaycan türklərinin də ayrılmaz hissəsi sayıldığıları həqiqi Şərqi Rusiyaya tanıdacağına, millətin dərdlərinə işıq salacağına bəslənən ümidlər böyük idi.

Lakin “müsəlmanların mədəni qövmlər kimi yaşaya bilməsini” hədəf kimi qarşıya qoyan qəzetin ilk saylarından ümidləri o qədər də doğrultmaq iqtidarında olmadığı, yaxud buna can atmadığı aşkara çıxdı. Vəziyyəti təbii ki, hamıdan öncə mətbuatla sıx əlaqələri olanlar gördülər və narahatlıqlarını dilə gətirdilər.

Bəri başdan qeyd edim ki, meydana çıxan narahatlıq qətiyyənlə şəxsi hisslərə, həsəd və paxıllıq duyğularına əsaslanmırdı. Söhbət həqiqi mətbuatın məzmun və səciyyəsiindən, fəaliyyətində hansı prinsipləri əldə rəhbər tutmasından gedirdi.

Tiflisdə nəşrə başlayan “Şərqi-rus” Bakıda həqiqi sevinclə qarşılanmışdı. Ana dilli qəzetin nəşrini ilkin alqışlayanlardan biri “Kaspi”nin naşiri və baş redaktoru, nüfuzlu ictimai xadim, həmin dövrdə artıq Rusiya müsəlmanlarının lideri kimi tanınan Ə.Topçubaşov oldu. Bunu özünün ”Mərdan bəyin mərdanəliyi” adlı yazısında Məhəmmədəğa Şahtaxtlı da etiraf edirdi: “Mənə qəzet verildiyinin xəbəri nəşr olunan zaman Mərdan bəy bizzat teleqraf çəkib imtiyazımı təbriklə əlindən gələn yaxşılıq və köməklik edəcəyini vəd etmişdi. Bakı kimi müsəlman əhalisi çox və dövlətli bir şəhərdə bir müsəlman üçün “Kaspi” kimi intişarlı bir qəzetin müdiri olmaq şayani-etina bir məqamdır. Mərdan bəy nüfuzlu bir adamdır. Ona görə mən Mərdan bəyin teleqrafı gələndə bəyan etdiyi hisslərin səmimi olduğuna inanmışdım və həm də boynuma götürdüyüm ağır yükün yün-

gülləşməsinə nüfuzlu Mərdan bəyin xeyirxahanə münasibətindən gözləyirdim”¹

“Kaspi”nin əsas yazarı Əhməd bəy Ağayev (Ağaoğlu) da “Şərqi-rus”a eyni gözlənti və ümidlərlə yanaşmışdı: “Biz hələ rəsmi icazə alınan zaman bu nəşri birincilər sırasında alqışladıq. Çünki müsəlmanlar üçün belə mətbuat orqanının zəruriliyi haqqında qəzetimizdə hamıdan əvvəl və hamıdan çox danışan biz olmuşduq. Bizim günlərdə tatar (Azərbaycan - V.Q.) qəzeti məmləkətimizin ən vacib tələbatına çevrilib. Qəzətsiz keçinmək mümkün deyil. Müsəlmanlar artıq Rusiyanın gətirdiyi ümumbəşəri mədəniyyət yoluna çıxıblar, İndi bizə elə qəzet lazımdır ki, əvvəla tələb və ehtiyaclarımızın ifadəçisinə çevrilsin, o biri tərəfdən isə cəhəldə qalmış kütlə arasında mədəniyyət işığı yaya bilsin”²

Amma “Şərqi-rus”un ilk sayları oxuculara təqdim olunan zaman bir tərəfdən M.Şahtaxtlının, o biri tərəfdən isə Ə.Ağayev ilə Ə.Topçubaşovun milli mətbuatın məqsəd və vəzifələrinə münasibətlərinin fərqliliyi aşkara çıxdı. Ötən əsrin başlanğıcındakı Azərbaycan cəmiyyətinin mükəmməl təhsil almış, Şərqi və Qərbi dərindən bilən, ən başlıcası isə millətə xidmət qayəsi ilə yaşayan bu üç tanınmış nümayəndəsi biri-birlərinə qarşı yetərincə ağır ittihamlar irəli sürməyə başladılar.

Yuxarıda da qeyd etdiyim kimi, ittihamların hansısa şəxsi maraqlardan qaynaqlanmırdı. Qarşıdurma daha çox ictimai məzmun daşıyırdı. Onun əsasında mətbuata münasibət, xüsusi ilə anadilli nəşrlə bağlı cəmiyyətin istək, tələb və gözləntiləri dayanırdı. Bu mənada “Şərqi-rus” ilk saylarından qəzetçilik işinə yüksək ictimai meyar və sənətkarlıq tələbləri ilə yanaşan

¹ "Şərqi-rus", 27 aprel 1903-cü il. Sitat "Məhəmməd ağa Şahtaxtlı. Seçilmiş əsərləri" (Bakı, 2006, s.) kitabından götürülüb.

² A.A. «Несколько искренних слов по адресу «Шарки-рус», «Каспий», № 88, 22 апреля 1903 г.

təcrübəli qələm sahibi Ə.Ağayevi təmin etməmişdi. “Firəng Əhməd bəy” sözü üzə deyən, dəli-dolu və prinsipial adam kimi tanındığından M. Şahtaxtlının nəşrinə münasibətdə də saxta diplomatiyaya əl atmamış, düşüdüklərini birbaşa, açıq-aşkar dilə gətirmişdi.

“Bir neçə həftə ərzində qəzetin xarakteri, istiqamət və ifadə tərzini tam məlum oldu. Və artıq təəssüf hissi ilə deyə bilərik ki, “Şərqi-rus” qarşıya qoyulan məqsədlər baxımından lazımı yüksəklikdə dayanmır. Qəzetin tonu etik və praktik baxımdan arzu edilməzdir, tutduğu istiqamət isə onu mütləq məhvə aparacaq”³-deyə o, həmkarını üzərinə götürdüyü mühüm işə məsuliyyət və ciddiyyətlə yanaşmağa çağırmışdı.

Məhəmmədəğa Şahtaxtlı isə ümumi işin xatirinə, tam səmimiyyətlə səslənən bu ictimai qınağa çox kəskin şəkildə, həm də tənqidlə deyil, şəxsi təhqirlə cavab verdi. O, yuxarıda adı çəkilən məqaləsinin növbəti hissəsində Əlimərdan bəyin “mərdanəliyinin” arxasında əslində “namərdlik” dayandığını, “Kaspi” nəşirinin Əhməd bəyi qızıdırıb onun üstünə saldığını iddia edərək yazırdı:

“Mərdan bəy vədəsinə mərdanə əməl elədi. Sərsəri və müxtəlişşürlüğü (araqarışdıranlığı-V.Q.) ilə məşhuri-cahan deyilsə də, mərufi-Qafqaz olan Əhməd bəy Ağayevin əlinə qələm verib üstümə tökdü. Dünyada nə ki, biədəblik, yalan, iftira və böhtan varsa, hamısını mənim ünvanıma bişərəfanə, vicdansızkaranə deyib bağırır. Qaba söyüşləri, əclaf bihörmətlikləri rusların nəzərində bir az pərdələməkdən ötrü orada-burada məsləkdən, mədəniyyətdən, əqayiddən-filandan bəhs edir. Əhməd bəy-məslək? Əhməd bəy-mədəniyyət? Əhməd bəy-əqayid? Nə təəccüb!”⁴

³ Orada

⁴ Məhəmməd ağa Şahtaxtlı. „Mərdan bəyin mərdanəliyi“, „Şərqi-rus“, 27

Baş redaktorun leksikonu onun redaktə etdiyi qəzetin ümumi səviyyəsi barədə aydın təsəvvür yaradır. Həm də xüsusi olaraq bir daha vurğulamaq lazımdır ki, bütün bu şəxsiyyətə bağlı təhqirlər Əhməd bəyin hansısa analoji sözlərinin cavabı deyildi. Sadəcə, opponentlərə münasibətdə M. Şahtaxtlının seçdiyi taktika idi.

“Şərqi-rus” redaktoru sadəcə mətbu sözlə bir araya sığmayan epitetlərlə kifayətlənməyib daha dərinə gedir, Əhməd Ağayevin guya panislamistlərlə əlaqəsinin mövcudluğuna diqqət çəkməyə çalışaraq yazırdı: “Avamın gözündə iki dəqiqəlik bir şöhrət qazanmaq və ya panislamist qəzetlərdən bir təhsin almaq üçün Əhməd bəy kimi məsləksiz, əxlaqsız və ağılsız adam daha nələr yapmaz?”⁵

Əvvəldən Ağayev-Şahtaxtlı polemikasına qarışmayan, bütün məsələlərdə yüksək təmkin və mədəniyyət nümayiş etdirən Ə.Topçubaşov da sadəcə “Kaspi”nin baş redaktoru olduğuna və yazının bu qəzetdə çapına görə Məhəmməd ağanın tənə və təhqirlərinə hədəf seçilmişdi: “Mərdan bəyin bu növ iftira və bişərm və bihəyasızlıqlar ilə qəzetini doldurmaqdan məqsədi mənim təzə qəzetimdən müştəriləri hürküdüb bu vasitə ilə ağası və vəlinəməti Hacı Zeynalabdinə mənə görə həqiqi və ya məznun (ehtimal edilən) olan büğz (paxıllıq) və ədavətinə dəniətkaranə və vicdanfuruşanə (düşməncəsinə və vicdanını sataraq) bir ləkəli xidmətdir”⁶.

“Kaspi”yə cavabın axırı” adlı başqa yazısında da M.Şahtaxtlı Bakıdakı opponentlərinə - Ə.Topçubaşov və Ə.Ağayevə hücumlarını daha da sərtləşdirərək onları “Hacı Zeynalabdinin

aprel 1903-cü il

⁵ Məhəmməd ağa Şahtaxtlı, „Mərdan bəyin mərdanəliyi”, „Şərqi-rus”, 27
aprel 1903-cü il.

⁶ Orada

başına toplaşan adları intelligent, özləri qatil (? –V.Q.), əzazil adamlar”, “öz məmləkətlərində çörək tapmayıb Bakıya yığışan, Əlinin börkünü Vəlinin başına qoyub ciblərini dolduran ac qurdlar”⁷ adlandırır, “və illah namussuz və kəzzab (yalançı) ləqəbini əfkari-ümumiyyədən qəbul eləyin, Mərdan bəy Topçubaşov və Əhməd bəy Ağayev!”⁸ - deyə həmkarlarının hər ikisini ictimai fikri azdırmaqda, yalançılıqda ittiham edirdi.

Etik hüduqları aşan və əsrin əvvəllərindəki ədəbi mühiti heç də yaxşı rəngdə göstərməyən bu polemika Ə.Ağayevin “Kaspi”də dərc olunmuş və yuxarıda iki dəfə istinad etdiyimiz “Şərqi-rus”un ünvanına bir neçə səmimi söz”⁹ (1903, N 88) məqaləsindən sonra başlanmışdı. Həmin yazıda Ə.Ağayev həqiqətən də səmimi şəkildə, ən başlıcası isə yüksək ədəbi peşəkarlıq və etika çərçivəsində yeni milli qəzeti necə görmək istədiyi ilə bağlı fikirlərini dilə gətirmişdi.

Əsla mübaligəyə yol vermədən Ə.Ağayevin ötən əsrin əvvəllərində dilə gətirdiyi “səmimi sözlərin” günümüzün bir sıra mətbuat orqanlarına münasibətdə də aktuallığını itirmədiyini söyləmək mümkündür. Rus və fransız jurnalistikasının tarixini, ənənələrini dərinlən bilən müəllif həmvətəninin nəşrində nədən narazı idi? Əhməd bəy “Şərqi-rus”u ilk saylarından etibarən gözlənilməz effekt və sensassiyalara meyl göstərməkdə qınayırdı. Bunun ciddi oxucu axtarışında olan milli qayəli qəzetdən daha çox küçəyə ünvanlanan və kommersiya məqsədi güdən cari vərəqələr üçün məqbul göründüyünü bildirirdi. Onun fikrincə, “müsəlman qəzeti” hələlik məhdud sayda, lakin ziyalı və hazırlıqlı şəxslərə üz

⁷ Məhəmməd ağa Şahtaxlı. „Kaspi”yə cavabın axırı, „Şərqi-rus”, 22 may 1903-cü il

⁸ Orada

⁹ A.A. «Несколко искренних слов по адресу «Шарки-рус», «Каспий», № 88, 22 апреля 1903 г.

tutmalı, onların vasitəsi ilə öz oxucu şəbəkəsini yaratmalı, əhatə dairəsini artırmalıdır. Bəlli səbəblər üzündən ilkin mərhələdə didaktika ünsürlərinə, öyüd-nəsihətə üstünlük verilməlidir.

“Belə qəzetin ilk oxucuları artıq o qədər ziyalıdırlar ki, qovğalı yazılardan heç bir zöcq almırlar və o qədər həssasdırlar ki, qovğa rubrikaları onlarda sadəcə ikrah doğurur”¹⁰ - deyə Əhməd bəy “Şərqi-rus”u ucuz sensassiyalardan qaçaraq kütləni tərbiyə edən, zövq və əxlaqı formalaşdıran səviyyəyə yüksəlməyə çağırırdı.

“Şərqi-rus”un ilk saylarından birində “millətin atası” kimi tanınan, var-dövlətini xalqından əsirgəməyən H.Z.Tağıyevin hədəf alınması da Ə.Ağayevin narazılığına səbəb olmuşdu. Həm də bu hissləri doğuran sadəcə məşhur xeyriyyəçinin pul kisəsi deyildi. “Əgər “Şərqi-rus” həqiqətən də maarifçilik məqsədləri güdürsə, adı bütün müsəlman maarif müəssisələrinin təşəkkülü ilə bağlı möhtərəm şəxsi söyməklə üzərində oturduğu budağı kəsmirmi? Yoxsa qəzet fikirləşir ki, gurultulu ibarələrin arxasında gizlənərək müsəlman ictimai fikrinə əhəmiyyət verməmək olar?”¹¹ Ə.Ağayevin həmkarına ünvanladığı bu suallar ciddi mətləblərdən xəbər verirdi.

Qəzetin məzmun və istiqaməti də Əhməd bəyi razı salmamışdı. Nəşrindən bir aydan çox keçməsinə baxmayaraq “Şərqi-rus”da heç bir ciddi ictimai, elmi, tarixi, ədəbi yazının çap olunmaması, xalqın həyat və məişətinin işıqlandırılmaması, hər hansı maarifçilik fəaliyyətinin aparılmaması nəşrin naqis, çatışmayan cəhətləri kimi göstərilirdi. İlk saylardan etibarən qəzet səhifələrində baş redaktorun öz şəxsiyyəti və fəaliyyətini təbliğ etməsi, Rusiyanın, eləcə də Qafqazın hakimiyyət dairələri

¹⁰ А.А. «Несколько искренних слов по адресу «Шарки-рус», «Каспий», № 88, 22 апреля 1903 г.

¹¹ Orada

ilə əlaqələrini qabartması, özünə bir növ “müsəlmanların üzərinə qoyulan nəzarətçi” imici yaratması da Ə.Ağayevə məqbul görünməmişdi. “Şərqi-rus”dakı bəzi yazıların M.Şah-taxtlının icadı olan “Məhəmmədəğa əlifbası” ilə çap olunması isə oxucuya hörmətsizlik kimi dəyərləndirilmişdi. “Bu ona bənzəyir ki, mən rus dilində qəzet çıxarıdığımı elan edib səhifələrini Çin ieroqlifləri ilə yazılmış məqalələrlə doldururam”¹²-deyə Əhməd bəy naşirlik etikası prinsiplərinin və oxucuya hörmət meyarının gözlənilməsinin vacibliyini bildirirdi.

Az qala hər cümləsinin fikir yükünə, çağırışına ciddi ehtiyac duyulan yeganə Azərbaycan qəzetinin səhifələrini kimsənin baş çıxarmadığı ieroqlifə bənzəyən işarələrlə doldurmaq həqiqətən də məntiqsiz hərəkət idi. Bu həm də redaktor-naşirin oxucu tələbi və ictimai zövqlə əsla hesablaşmadığını göstərirdi. Əlbəttə, bütün bunlar Əhməd bəy kimi söz sərrafı və usta qəzetçini razı sala bilməzdi.

“Şərqi-rus” öz üzərinə çox ziddiyyətli vəzifələr götürüb: o, bir tərəfdən qovğaçı - küçə qəzeti, o bir tərəfdən ciddi mətbuat orqanı olmaq istəyir, maarif üçün çalışan insanlarını söyməklə maarifçi kimi tanınmağa çalışır, həftəbecər üslubda yazmaqla dilin sadələşdirilməsindən danışır, nəhayət xalqın heç nə anlamadığı əlifba ilə ona həqiqəti çatdırmaq fikrinə düşür”¹³- Ə.Ağayevin bu ümumiləşdirməsi qəzetin istəyi ilə iddiaları arasındakı uçurumu inandırıcı şəkildə ortaya qoyurdu.

Elə təsəvvür yaranmamalıdır ki, Əhməd Ağayev hər vasitə ilə qəzeti qaralayıb gözdən salmağa çalışırdı. Əksinə, təcrübəli jurnalist, “Şərqi-rus”a bəslənən ümidlərin doğrulmasını istəyən vətənpərvər ziyalı kimi çıxış yolu göstərirdi: “Bizim qəzetə

¹² Yənə orada

¹³ Yənə orada

səmimi və xeyirxam məsləhətimiz belədir: qoy “Şərqi-rus” xəstə təxəyyülü, lüzumsuz meylləri və hərcayı Tehran üslubunu bir tərəfə buraxsın, kütlənin anladığı dil və hərflərlə çap olunsun, insanların yaşayış və məişətini daha çox işıqlandırсын, onları Qərb dəyərləri ilə tanış etsin, nəhayət, Şərqi tarixi-fəlsəfi cəhətdən öyrənilməsinə, həmvətənlərimizin dünyaya baxışının və mənəvi həyatının yeniləşməsinə öz töhfələrini versin”¹⁴. Məqalə müəllifi hər bir “müsəlman qəzetinin” yarıdıcı xarakter daşmasını, oxucuların aqlını, hissini və ürəyini zənginləşdirməsini mühüm amil sayırdı. Yalnız bu yolla xurafat və cəhalətin, vaxtı keçmiş ənənə və təsəvvürlərin üzərində qələbə çalmağın mümkünliyinə inanırdı.

Göründüyü kimi, Əhməd bəy Ağayevin fikirlərində hər hansı bir şəxsi-qərəzlik və ədavət hissi yox idi. O, sadəcə hələlik yeganə olan anadilli mətbuat orqanı ilə bağlı istək və niyyətlərini açıqlamışdı. Bəlkə də, müəyyən cəhdlərinə baxmayaraq belə bir qəzet nəşri imkanının özü üçün deyil, bu iş daha az qabil saydığı başqa şəxs üçün açılmasından müəyyən paxıllıq və həsəd hissi yaşayırdı. Necə deyərlər, insan qəlbi qaranlıq meşədir. Lakin istənilən halda onun məsələyə yanaşma tərzinin əsasında ictimai meyar və ümummillə tələblər dayanırdı.

Yəqin ki, səmimi və açıq fikir mübadiləsi zəminində Azərbaycan mətbuatının aparıcı nümayəndələri arasındakı münaqişəyə çözümlə tapmaq, onu mənəm-mənəmliyin deyil, aqlın və məntiqin istiqamət verdiyi sağlam polemikaya çevirmək olardı. Təəssüf ki, Məhəmməd ağa məsələni şəxsi müstəviyə keçirməklə, üstəlik də ziyalı və qəzetçiyə yaraşmayan ifadələrə əl atmaqla belə bir imkan başlanğıcda aradan qaldırmışdı. Onun təhqir və çuğulçuluq ruhlu kəskin

¹⁴ А.А. «Несколько искренних слов по адресу «Шарки-рус», «Каспий», № 88, 22 апреля 1903 г.

yazılarından sonra təbiət etibarını ilə əsəbi və emosional adam olan Əhməd bəy Ağayev də “Kaspi”də çap etdirdiyi “Şərqrus”a son sözü”¹⁵ adlı cavab məqaləsində ədəbi opponentinin üslubundan və ifadə tərzindən yararlanmışdı.

“Cənab Şahtaxtinskiyin adı bizi bir çox abırsızlıqlara adətərdə edib, lakin son zamanlar bu adamın nümayiş etdirdiyi hüdudsuz həyasızlıq hətta onu yaxşı tanıyanlar üçün də gözlənilməzdir”¹⁶ - sözləri ilə məqaləsinə başlayan və acı, sarkastik, neşter kimi iti bir dillə yazdığı çox məharətlə bacaran Əhməd bəy sərt, kəskin ifadələr seçməkdə opponentindən heç də geri qalmadığını ortaya qoyurdu.

O, Məhəmməd ağanı yalançılıqda, ikiüzlülükdə, bu gün dediyi kəlməni, yazdığı sözü sabah danmaqda günahlandırır və fikrini müəllifin “Şərqi-rus”dakı ayrı-ayrı məqalələrindən gətirdiyi konkret misallarla (H.Z.Tağiyevin və İ.Qasprinskiyin ünvanına yazılıb sonradan danılan qərəzli fikirlər) əsaslandırmağa çalışırdı.

Əsas ittiham isə, heç şübhəsiz, “Şərqrus” nəşirinin milli qüvvələrə qarşı Rusiya hakimiyyəti qarşısında çuğulçuluq və şeytançılıqda ittiham olunması idi. Məsələn, M.Şahtaxtlı qoyulmuş qadağalara baxmayaraq Əhməd bəyi məhərrəmlik təziyəsi günlərində müsəlmanları dini ayinlərin icrası üçün küçə və meydanlara səslədiyini, yalnız hökumətin humanistliyi sayəsində polislə toqquşmanın qarşısının alındığını bildirərək “Bu qədər biçarəni nə üçün qana çağırıdın, Ağayev ağa?”¹⁷ - deyə sual edirdi. Yaxud onun “Axund və islam” kitabında islamı, xüsusən də şiə məzhəbinin əsaslarını lağa qoyması

¹⁵ А.А. «Мое последнее слово «Шарки-рус», «Каспий», № 119, 4 июня 1903 г.

¹⁶ Orada

¹⁷ Məhəmməd ağa Şahtaxtlı. „Kaspi”yə cavabın axırı”, 22 may 1903-cü il

fikrini əsaslandırmağa çalışırdı. Təbii ki, belə ittihamlar həmin dövrdə istər rəsmi, istərsə də dini dairələrin əlinə kifayət qədər ciddi bəhanələr verməklə Əhməd bəyin yalnız mətbuat fəaliyyəti üçün deyil, həyatı üçün ciddi təhlükə yarada bilərdi. Çünki xalqı ayağa qaldırmaq, yaxud dinə sataşmaq ittihamlarının sonu ya məhbəs, ya da Bakı qoçularının namərd gülləsi idi.

Əhməd Ağayev də məhz belə məqamlara diqqəti çəkərək yazırdı: “Bütün bunlar donos deyilmi? Donosdur, özü də iki cəbhəyə ünvanlanmış donos. Siz mənə həm hökumətin yanında etibarsızlıqda, həm də mürtədlikdə günahlandırırırsınız. Mənə ləkələmək, gözdən salmaq sizə hava, su kimi lazım idi. Çünki sizi Türkiyə və İranda xoşbəxt həyat axtaran macəraçı, Parisin yoxsul məhəllələrindəki “gənc türk”, indi isə Rusiyanın könüllü xəfiyyəsi olaraq çox yaxşı tanıyan bir şəxs kimi məndən əsla aman görməyəcəyinizi yaxşı başa düşürdünüz”¹⁸.

Yenə M.Şahtaxtlının “Biz və ya bir özgə allah bəndəsi Mərdan bəyi təhti-mühakiməyə alıb “Kaspi” qəzetinə müdir olandan bəri müsəlman əhalisinə nə yolla əfkar edibsiniz (qayğısına qalıbsınız)? İstanbuldan, Bombeydən-filandan nəşr etdirdiyiniz yazıların niyyət və məramları nə idi? Şiələri sünni və sünniləri bokser (XX əsrin əvvəllərində Çində Avropa ağalığına qarşı xalq üsyanının iştirakçılara verilən ad; düzgün anlaşılmaması nəticəsində M. Şahtaxtlının “Seçilmiş əsərləri” kitabında “boksçu” kimi şərh edilmişdir - V.Q.) etmək xüsusunda Rusiyanın xaricindəki müsəlman dövlətlərini dolaşan nəşriyyatla sizin nəşriyyat arasındakı rabitə haradan başlanır və harada qurtarır deyə suallar verə bilərik”¹⁹ - sözlərinə diqqəti cəlb edən Əhməd bəy haqlı olaraq soruşurdu:

¹⁸ A.A. «Мое последнее слово «Шарки-рус», «Каспий», № 119, 4 июня 1903 г.

¹⁹ Orada

“ - Bəs bu necə, donos deyilmi, cənab Məhəmməd ağa?”²⁰

Azərbaycanlı müəlliflərin panislamizmdə günahlandırılması həqiqətən də çox təhlükəli ittiham idi. Hər hansı analogiya fikrindən uzaq olmaqla yanaşı həmin dövrdə ermənilərin də Ə.Ağayev, Ə.Topçubaşov, H.Vəzirov və milli-ictimai siyasi fikrin digər tanınmış nümayəndələrini susdurmaq üçün onları islam birliyi ideyasına xidmətdə suçladıklarını və bu yolla da Rusiya hakimiyyətinin nəzərində etibardan saldıqlarını xatırlamaq kifayətdir. Qafqaz Sensura Komitəsinin ilk azərbaycanlı senzoru Mirzə Şərif Mirzəyevin “Qafqazda türk mətbuatının tarixindən”²¹ əsərində Komitənin erməni sensorlarının düşülmüş fitnəkarlığı sayəsində gündəliyə çıxarılan “panislamist”, “pantürkist” yarlıqlarının azərbaycanlı mətbuat xadimlərinin dillərinə vurulan qıfıl rolunu oynadığı çoxsaylı və inandırıcı dəlillərlə açılib ortaya qoyulduğunda bu məsələ üzərində geniş dayanmağa lüzum görmürük.

XX əsrin əvvəllərində barmaqla sayılacaq qədər az fəal ictimai həyat təcrübəsinə malik yaradıcı ziyalılarımızın bir-birləri ilə hədə və təhdid (həm də yad qüvvənin əli ilə!) danışmaları, təbii ki, acınacaqlı fakt idi. Lakin, məşhur ifadədə də deyildiyi kimi, mahnıdan sözləri çıxarıb atmaq olmaz. Müasir tədqiqatçının vəzifəsi isə kiməsə haqq qazandırmıqdan daha çox dəqiq faktlar əsasında baş verənlərin obyektiv və qərəzsiz mənzərəsini yaratmaqdan ibarət olmalıdır.

Zəmanənin dəyişdiyini, kütlələr arasında ictimai həyat məsələlərinə diqqətin az da olsa artdığını opponentinin diqqətinə çatdıran Ə.Ağayev onu yeni reallıqlarla barışmağa və

²⁰ Məhəmməd ağa Şahtaxtı. „Kaspi”yə cavabın axırı”, „Şərqi-rus”, 22 may 1903 –cü il.

²¹ М.Ш.Мирзоев. Из истории тюркской печати на Кавказе», Azərbaycan MEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun arxivi, inventar № 2048, vərəqlər 34-36, 47 və s.

ayaqlaşmağa çağırırdı: “Artıq müsəlmanları saya salmamaq, onlarla danışarkən ümumbəşəri etikanın tələblərini nəzərə almamaq, mənəvi nəşliqlərindən faydalanaraq gurultulu ifadələrlə başlarını aldatmaq zamanı keçmişdir. Artıq onlarda ictimai şüur yaranmışdır, daha yanlarına xeyirxaqlıq libasında gələn gizli bədxahlara inanmırlar, millət xadimlərindən həqiqi xidmət və ümumi rəğbət istəyirlər, fikir və hisslərdə təmizlik, ideyalarda əxlaq və mənəviyyat tələb edirlər”²². Müəllifin qəti qənaətinə görə “Şərqi-rus” da həqiqi mətbuat orqanına və ümummilliyə çevrilmək yolundakı fəaliyyətində bu prinsipləri rəhbər tutmalı idi.”Şərqi-rus”a son sözüm” yazısında Əhməd bəy qarşı tərəfin cavabından asılı olmayaraq bundan sonra M.Şahtaxlı ilə hər hansı şəkildə polemika aparmayacağını da bildirirdi.

Ünvanına bir sıra haqsız, əsassız iradlar səsləndirilməsinə baxmayaraq Ə. Ağayevlə müqayisədə daha böyük səbr və təmkinlə davranan Ə. Topçubaşov polemikaya yalnız 1905-ci ilin yanvarında, “Şərqi-rus”un nəşrini Bakıda davam etdirməsi barədə bir tərəfdən M.Şahtaxlı, o biri tərəfdən isə özü və Ə. Ağayev arasında üçtərəfli razılıq əldə olunandan sonra qayıtmışdı.

“Bakıda tatar (Azərbaycan-V.Q.) dilində qəzet” adlı məqaləsində²³ o, Rusiya imperiyasında əsası “Əkinçi” ilə qoyulan “müsəlman mətbuatı” ənənələrindən söz açır, yaşlı nəslin hələ də minnətdarlıq hissi ilə xatırladığı ilk qəzetimizi - “Əkinçi”ni, yeni miqyas və şərtlər daxilində onun maarifçilik ənənələrini layiqincə davam etdirən “Tərcüman”ı yada salırdı. Ünsizdə

²² А.А. „Мое последнее слово «Шарки-рус», «Каспий», № 119, 4 июня 1903 г.

²³ А.М-б. Топчубашев. „Газета на татарском языке в Баку», № 1, 1 января 1905 г.

qardaşlarının deyil, nisbətən bacarıqlı qələm sahiblərinin əlinə düşəcəyi təqdirdə, “Ziya” və “Kəşkül” kimi nəşrlərin daha böyük fayda gətirəcəyini vurğulayırdı.

Bir sıra ziyalıların, hətta Qori seminariyasının müəllimi O.Q.Çernyayevski kimi qeyri-azərbaycanlıların da Azərbaycan türkcəsində qəzet nəşri üçün təşəbbüs göstərdiklərini, lakin söylərinə rəğmən məqsədlərinə çata bilmədiklərini, “bu xoşbəxtliyin isə son zamanlarda M.Şahtaxtinskiyə nəsib olduğunu”²⁴ və bununla da üzərinə böyük missiya düşdüyünü qeyd edən müəllif yazırdı: “Cənab Şahtaxtinskiyə ana dilində qəzet nəşrinə icazə verilməsi xəbəri bütün ziyalı müsəlmanlar tərəfindən sevinclə qarşılandı. “Kaspi” öz yeni əməl qardaşı “Şərqi-rus”u birincilər sırasında salamladı, müsəlmanlara ictimai həyata son dərəcə güclü təsir göstərəcək anadilli mətbu orqanın meydana çıxması münasibəti ilə gözəyadınlığı verdi”²⁵.

Amma az müddətdən sonra Ə.Topçubaçov “yeni əməl qardaşının” fəaliyyətindən narazı qaldığına görə uğurlu başlanğıcın ardınca təəssüf notlarına üstünlük verməli olmuşdu: “Çox təəssüf ki, müsəlman oxucuların əksəriyyəti kimi biz də tezliklə cənab Şahtaxtinskinin nəşrinin ümidləri doğrultmadığını gördük və fikirimizi mətbuat vasitəsi ilə ona çatdırdıq. Qəzetin seçdiyi istiqamətin hələ ilk addımlardan həm yerli həyat faktlarını işıqlandırmaq, həm də müsəlman cəmiyyətinin düşünən hissəsinin ictimai-siyasi ideallarına uyğunsuzluq baxımından qüsurlarına diqqəti çəkdik. Yol verilmiş səhvlərin və cənab Şahtaxtinskinin saf-çürük etmədən redaksiyaya göndərilən bütün materialları qəzətdə yerləşdirməsi kimi yanlış təcrübəsinin üzərinə yenidən qayıtmağa lüzum görmürük. Müsəlman oxucuların qəzətə göstərdikləri soyuq münasibət

²⁴ Orada

²⁵ Yenə orada

cənab Şahtaxtinskiyinin rəhbərliyi altında onun düçar olduğu uğursuzluğun təcəssümüdür”²⁶.

Üç aqıl və millətinə xidmət etmək istəyən ziyalının qarşıdurması ilkin variantda xoşbəxt sonluqla başa çatdı. “Şərqi-rus”un redaksiya və mətbəəsinin Bakıya köçürülməsi ilə bağlı naşirlə Ə.Topçubaşov və Ə.Ağayev arasında razılıq əldə olundu. H.Z.Tağıyev nəşri maliyyələşdirməyi öhdəsinə götürdü. Əlimərdan bəy bütün bu məsələlərlə bağlı fikirlərinə böyük önəm verdiyi və həmin dövrdə Rusiyada türk mətbuatının patriarxı sayılan İ.Qaspralı ilə məsləhətləşməyi də unutmuşdu.

“Şərqi-rus”un Bakıya köçürülməsi ərəfəsində M.Şahtaxtlinin qəzet vasitəsi ilə səhvlərini etiraf etməsini Ə.Topçubaşov qələm dostunun böyüklüyü sayır və köklü dəyişiklik yaratmaq baxımından mühüm amil hesab edirdi. Onun fikrincə, başqa, daha mühüm amil isə, Ə. Ağayevin “Şərqi-rus”da fəal əməkdaşlıq vədi idi. “Etiraf etməliyik ki, bizim üçün bundan sonra “Şərqi-rus”un qarşısına qoyduğu məqsədin ucalığında dayanacağına ən böyük ümid və zəmanət əməkdaşımız Ə.Ağayevin bu mətbu orqanın işində çox yaxından iştirakıdır”²⁷.

Əhməd bəyi cəmiyyətin ziyalı kəsiminə tanıtməyə ehtiyac duyulmadığını qeyd etsə də, Ə.Topçubaşov hər halda aşağıdakı təqdimata lüzum görmüşdü: “Onun zəngin biliyi, işə məhəbbəti, mütərəqqi fikirlərinin ifadəçisi olan canlı qələmi tatar dilində yeni qəzetin (“Şərqi-rus”un Bakıda davam etdiriləcək nəşri nəzərdə tutulur-V.Q.) müsəlmanların maarif və tərəqqisi yolunda əzmkarlıq göstərəcəyini, bütün tələb və çatışmazlıqları,

²⁶ А.М-б. Топчибашев. «Газета на татарском языке в Баку», «Каспий», № 1, 1 января 1905 г.

²⁷ Orada

bütün sevinc və kədərləri ilə onları əhatə edən həyatı gerçək şəkildə canlandıracağına ən yaxşı zamanətdir”²⁸.

Məhz bu məqsədlə Ə.Topçubaşov mövcud anlaşılmazlıq və inciklikləri unudaraq “Şərqi-rus”u müsəlman cəmiyyətinin həqiqi tribunasına çevirməyi zəruri sayır, oxucuları qəzetə həm maddi, həm də mənəvi dəstək verməyə çalışırdı.

Diqqətəlayiq haldır ki, M.Şahtaxtlı da ümummilli maraqlar naminə şəxsi iddia və prinsiplərindən çəkilməyi məqbul saymışdı. Şəxsi vəsaiti ilə təsis etdiyi qəzetin kollegial idarəçiliyə keçməsində qeyri-adi bir şey görməmişdi. “Əgər belə bir xeyir iş varsa, mən də o işə öz nəşirlik haqqımı ehsan eylərəm. Əgər məni müdir etməsəniz, yenə eylərəm. Çünki mənim niyyətim türk qəzetəsindən dövlət qazanmaq deyil. Ancaq ana dilimizdə mətbuat təsis etməkdir”²⁹- deyər daha böyük ümidlər vəd edən əməkdaşlığa tam hazır olduğunu açıq bildirmişdi.

M.Şahtaxtlının “Seçilmiş əsərləri”ni ilk dəfə nəşrə hazırlamaqla milli ədəbi fikir tarixinə ciddi töhfə verən akademik İsa Həbibbəyli kitaba yazdığı “Millətin canlı heykəli” adlı müqəddimədə “Şərqi-rus”un Bakıda çapının nəticəsiz qalmasını belə əsaslandırmışdır: “Məhəmmədəğa Şahtaxtlının 1905-ci ildə “Şərqi-rus” redaksiyası və mətbəəsini Bakıya köçürmək, Bakıdakı Əhməd bəy Ağayev kimi Azərbaycan ziyalıları ilə birlikdə qəzetin nəşrini davam etdirmək, maliyyə çətinliklərini aradan qaldırmaq üçün məşhur xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyevlə ittifaqa girmək səyləri onun qərbyönlü maarifçi ideyaları ilə uyğun gəlmədiyi üçün baş tutmamışdır”³⁰.

²⁸ Yenə orada

²⁹ Məhəmməd ağa Şahtaxtlı. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 2006, s.

³⁰ İ.Həbibbəyli. „Millətin canlı heykəli”, Bax. Məhəmməd ağa Şahtaxtlı, „Seçilmiş əsərləri”, Bakı, 2006, c.

Ə.Ağayevin Azərbaycan mədəni-ictimai həyatının qərbləşməsi meylinin öncüllərindən və qızgın tərəfdarlarından olmasını sübuta ehtiyac yoxdur. Bu istiqamətdəki əksər layihələrin H.Z.Tağıyev tərəfindən maliyyələşdirilməsi də danılmaz faktır. Belə olan təqdirdə maarifçilik və qərbyönlülük M.Şahtaxtılı ilə Ə.Ağayev və Ə.Topçubaşov kimi ziyalıları ayıran yox, birləşdirən xüsusiyyət olmalı, onların məqsəd və məram ümumiliyinin bünövrəsinə çevrilməli idi.

Fikrimizcə, “Şərqi-rus”un fəaliyyətini Bakıda davam etdirə bilməməsi hörmətli həmkarımın xatırlatdığı amillə deyil, tamam başqa səbəblərlə bağlı olmuşdu.

XX əsrin əvvəllərində yalnız iqtisadi deyil, mədəni və ideoloji baxımdan da Azərbaycanın baş şəhərinə çevrilən Bakıda ana dilli mətbuat orqanının yaradılması günün ən vacib məsələsinə çevrilmişdi. Tağıyevin maliyyə yardımını ilə bu istiqamətdə çalışan Ə.Topçubaşov, Ə.Ağayev və Ə.Hüseynzadə kimi ziyalılar əsasən iki variant üzərində işləyirdilər: 1.Peterburqdan Azərbaycan türkcəsində yeni qəzet nəşrinə icazə almaq; 2. Bu mümkün olmasa, M.Şahtaxtılı ilə razılığa gəlib “Şərqi-rus”u Bakıya köçürmək, ideya istiqamətini dəyişib ümummilli qəzetə çevirmək.

Hər iki istiqamətdə iş paralel aparılırdı. 1905-ci ilin apreliyində, “Şərqi-rus” artıq redaksiya və mətbəəsini bağlayıb Bakıya köçməyə hazır olduğu vaxtda Peterburq Sensura Komitəsinin H.Z.Tağıyevin himayəsi, Ə.Topçubaşovun nəşirliyi, Ə.Ağayev və Ə.Hüseynzadənin redaktorluğu ilə “Həyat” qəzetinin nəşrinə icazə verdiyi aşkara çıxdı. Deməli daha M.Şahtaxtılının mətbuat brendindən istifadəyə lüzum qalmamışdı. Üstəlik, yəqin ki, keçmiş fikir ayrılıqları, qarşılıqlı ittihamlar, xasiyyət etibarını ilə nə M.Şahtaxtılının, nə də Ə.Ağayevin mələk olmamaları da yada düşmüşdü. Nəticədə, yollar ayrılmışdı. Maddi və mənəvi resursları tükənmək üzrə olan

M.Şahtaxtılı artıq təkbaşına qəzet çıxarmaq iqtidarında deyildi. Beləliklə, XX əsrin ilk anadilli mətbuat orqanı olan “Şərqi-rus”un nəşrini davam etdirmək mümkün olmamışdı.

Qəzetin bağlanması şəxsi amillərin, naşir-redaktora ünvanlanan sərt tənqidlərin, nəhayət baş tutmayan Tiflis-Bakı yerdəyişməsinin hansı rolu vardı? Məncə, bu suala Cəlil Məmmədquluzadənin məşhur sözlərini bir az dəyişməklə cavab vermək mümkündür. “Molla Nəsrəddin”i təbiət və zəmanə özü yaratdığı kimi “Şərqi-rus”u da təbiət və zəmanə aradan çıxarmışdı. Çünki dövr çox sürətlə dəyişmişdi və onun ruhuna, sürətinə uyğun mətbuat yaranmalı idi.

Vilayat Guliyev

Debate around the “Shargi-Rus” ("The Russian Orient")

The article touches upon the issue of different positions of three prominent representatives of the Azerbaijani press, literary and social thought in the early XX century - on the one hand, Mohammad agha Shahtakhtli (1846-1930), on the other hand, Ahmet bey Aghayev (1869-1939) and Alimardan bey Topchubashov (1863-1934) on national press's role and responsibilities in the society.

"Shargi-Rus", which began to be published in Azerbaijani language, under the editorship of M.Shahtakhtli, in 1903 in Tiflis (Tbilisi), did not satisfy the Azerbaijani intelligentsia because of failing to pay enough attention to issues of social life, unable to make a worthy contribution to the public enlightenment and dissemination of culture. A.Aghayev, the main author of the Russian-language newspaper "Kaspi", which is published in Baku and A.Topchubashov, editor-in-chief of

newspaper expressed their position sharply in press. It caused extensive polemics about the nature of the newly formed Azerbaijan national press by both newspapers. The author has referred to initial sources searched the reasons that create the polemics, the position of all three authors, the main issues, which they focused, the direction and character of critical discretion.

The article also clarifies the controversial issue in the history of national press so far regarding to the suspension of the publication of the "Shargi-Rus".

Asif Rüstəmli
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
Mətbuat tarixi və publisistika şöbəsinin müdiri,
filologiya elmləri doktoru, professor

MİRZƏ CƏLAL YUSİFZADƏ VƏ “HƏQİQƏTİ-ƏFKAR” QƏZETİ

Azərbaycanın milli mətbuatının yaranmasında və təşəkkülündə Həsən Bəy Zərdabi, Səid, Cəlal və Kamal Ünsizadə qardaşları, Əlimərdan Bəy Topçubaşov, Məhəmməd Ağa Şahtaxlı, Əli Bəy Hüseynzadə, Əhməd Bəy Ağaoğlu, Cəlil Məmmədquluzadə, Üzeyir Hacıbəyov, Haşım Bəy Vəzirov, Əliabbas Müznib və b. işıqlı ziyalılar, mütəfəkkir qələm sahibləri ilə çiyin-çiyinə xidmət göstərən, iz qoyan, həyat və yaradıcılığı təəssüf ki, yetərincə araşdırılmayan, çağdaş oxucu auditoriyası üçün mübhəm görünən milli düşüncə sahiblərimizdən biri də şair, publisist, mütərcim Mirzə Cəlal Yusifzadədir. Onun babası, soy adının qaynaqlandığı Mirzə Ağa Yusif Qarabağda, İbrahim xanın sarayında müdrik şəxsiyyət, alim və şair kimi rəğbət qazanmışdır. Atası Axund Hacı Mirzə Ələkbər Ağa Yusif oğlu Şuşada milli ruhlu maarifpərvər, yüksək təhsilə malik, ərəb, fars və türk dillərini mükəmməl bilən xeyirxah ziyalı və nüfuzli şəxsiyyət kimi tanınırdı. Qarabağın əsillinəcabətli soylarının birindən pərvəriş tapan Mirzə Cəlal Yusifzadə haqqında ilk dəfə yığcam və səhih məlumatla Azərbaycan ədəbiyyatında və mədəniyyətində şair, təzkirəçi və musiqişünas-alim kimi yer alan Mir Möhsün Nəvvabın 1892-ci ildə (hicri 1310) hazırladığı “Təzkireyi Nəvvab” kitabında rast

gəlirik. Onun doğum tarixi, məşğuliyyəti və xarakteri haqqında M.M.Nəvvab yazırdı: “Cənab Axund Mirzə Cəlal Axund Hacı Mirzə Ələkbər oğlu Qarabağ vilayətinin əhalisindəndir. 1277-ci ildə anadan olmuş, hal-hazırda 33 yaşı var. Xoşqamət, xoş-xasiyyət və xoştəbiət bir cavandır. Özünəməxsus gözəl xasiyyəti var. Qarabağ üləmələrindəndir. Kermənda cənab Hacı Məhəmməd Xan bin Hacı Kərim Xan bin Zəhir əd-dövlət İbrahim Xan Qacarın hüzurunda on il elmləri təhsil etmişdir. Bəzən türkcə və farsca şeirlər yazır. Şeirləri, pərakəndədir, divanı yoxdur. Aşağıda yazılmış şeirlər o cənabın təbindəndir. 1310-cu ilin rəbbi-ül-əvvəl ayında öz dəsti-xətti ilə yazmışdır”(1).

Bu yığcam məlumatda Mir Möhsün Nəvvab bir neçə məqama tam aydınlıq gətirib. Bəzi müəlliflər (tədqiqatçı-jurnalist Fazil Rəhmanzadə, musiqişünas Firidun Şuşinski, filologiya elmlər doktoru, professor Nazif Qəhrəmanlı, tanınmış tacik tarixçisi Numoncan Qafarov, tacik jurnalisti Əlfiyyə Bəşirova və b.) Mirzə Cəlal Yusifzadənin doğum tarixini 1861 və ya 1862-ci il göstərsələr də Nəvvab təzkirəsində birmənalı olaraq hicri-qəməri tarixi ilə 1277, yəni miladi ilə 1859-cu il yazmışdır. Başqa sözlə Mirzə Cəlalin 1892-ci ildə 33 yaş olduğu təzkirədə qeyd edilmişdir. Bu qaynaq bizə məlum olan mənbələrdən birincisi və ən mötəbəridir.

Digər xatırlatma M.C.Yusifzadənin təhsili ilə bağlıdır. Ədibin oğlu Alim Yusifzadənin xatirələrində atasının “İran və İraqda 7 il təhsil görərək Şuşaya axund kimi qayıtdığı” vurğulasa da Mir Möhsün Nəvvabın məlumatı – İranın Kerman şəhərində “...İbrahim Xan Qacarın hüzurunda on il elmləri təhsil et”məsi daha səhih və inandırıcıdır.

İbtidai təhsilini Şuşada atası Axund Hacı Mirzə Ələkbərdən alan və onun sayəsində də ərəb və fars dillərini mükəmməl mənimsəyən Mirzə Cəlal Kerməndan qayıtdıqdan sonra pedaqoji fəaliyyətlə, məktəbdarlıq işləri ilə məşğul olmağa başlayır.

O dini elmlərə dərindən yiyələnsə də, daha çox dünyəvi elmləri tədris və təbliğ edirdi. Anadilli dərslərin olmadığı bir zamanda bu boşluğu doldurmaq üçün səy göstərirdi. Qori Müəllimlər Seminariyasının müfəttişi, görkəmli pedaqoq, maarifçi Aleksey Osipoviç Çerniyayevskinin Tiflisdə, 1881-ci ildə Ünsizadə qardaşlarının mətbəəsində nəşr etdirdiyi “Vətən dili” (28 səh.) istisna olunarsa *Mirzə Cəlal Yusifzadənin üç il sonra eyni ünvanda çap etdirdiyi “Hesab”(2) adlı kitabı ilk milli dərsliyimiz sayıla bilər.* Qafqaz Cəmiyyətinin senzura idarəsi “Hesab”ın nəşrinə 14 yanvar 1884-cü ildə icazə vermişdir. Kitabın üz qabığında yazılmışdır: “Hesab. Əsəri Axund Cəlal. Qismə-əvvəl. Bu risalə qəvaidi-ərbəbi-hesabiyyəyə (hesabın dörd qaydasına – A.R.) şamil olub mübtədi (ibtidai-A.R.) müsəlman şagirdlərinə məxsusdur. “Kəşkül” idarəxanəsi təb və nəşr etmişdir. Tiflis – 1301.”

Müəllif ibtidai məktəblər üçün hazırladığı dərsləyi zəruri məlumat və müqəddimə ilə təhciz etmişdir. O, “Cəlal” imzası ilə dərsləyin başlanğıcında yazırdı: “Bizim müsəlman məktəblərində fənni hesab təlim olunmuyur. Onun səbəbi dilimizdə mübtədilərə (başlayanlara, ibtidailərə - A.R.) məxsus bir kitab olmamağıdır. Elmi hesabə olan ehtiyacımızı gizlətmək olmaz. Çünki bizim övladımız məktəbdən çıxıb ticarət ilə məşğul olurlar ki, ticarədə hesabı bilmək zəruridir.

Biz bu işkalı (çətinliyi) Şeyx Bəhaəddin Əliyyə Rəhmənin ərəbi dilində təlif etdiyi “Xülaseyi əl-hesab” ilə rəf edə bilmərik. O kitabı bizim tələbələrədən müntəhiləri hezar məşəqqət ilə kitab yüzünə ögrəniyorlar. Onların elmindən dəxi bizə nə fəidə? ... Ərəbcə yazılmış olan bir kitabı türkcəyə - öz mədərzadə (anadangəlmə, doğma – A.R.) dilimizə nəql etləmək müşkülüdür? Fənni hesabı ərəblər öz dillərinə götürdükləri kimi biz də götürə bilərik. Bu mühüm əmrə şüru olunmaq bizim millət məktəblərinə nəzarət edən Baş Ruhani dairələrinin borcu

isə də, biz onlara kömək vermək niyyətilə və millətimiz ətfalının nəfini mülahizə etməklə işə şüru edib bir neçə şərq və ərəb asarından xülasə bir “Risaleyi-Hesabiyyə” dilimizə nəql etdik. Bu niyyət və zəhmətim əbnai-millətə (millət oğullarına – A.R.) faydəli olacağına əminəm”.

Dərsliyin müqəddiməsində verilmiş bir neçə cümlə Mirzə Cəlalın millətsevər ziyalı, təəssübkeş maarif xadimi olması barədə dolğun təəssürat yaradır. Mətnə “kitabı türkcəyə - öz madərzadi (anadangəlmə, doğma – A.R.) dilimizə nəql etmək” ifadəsi xalqımıza “müsəlman”, “tatar”, “tuzem” deyildiyi bir dövrdə doğma dilimizin türkcə olduğunu vurğulamaq böyük hünər və cəsərət tələb edirdi. Müqəddimənin sonunda “axund” titulundan imtina edərək yalnız “Cəlal” yazması, dərsliklərin hazırlanmasında “millət məktəblərinə nəzarət edən Baş Ruhani dairələrinin borcu” olduğunu xatırlatması, bu zəhmətin millətin övladları üçün faydalı olacağına əminliyini bildirməsi müəllifin mütərəqqi, maarifpərvər, milli ruhlu ziyalı olduğunu təsdiqləyən arqumentlərdir. Kitabın cildinə əvvəlinci hissə yazılsa da, dərsliyin növbəti hissələrinin nəşrinə təsadüf etmirik.

Müəllifin həmyerlisi Firidun Şuşinski yazırdı ki, M.C.Yusifzadə “...ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənmiş, 40 ilə yaxın müəllimlik etmişdir. Bundan əlavə Mirzə Cəlal ədəbi yaradıcılıq və musiqi ilə məşğul olmuşdur. ...Şeyrlər, pyeslər yazmış, həm də tərcüməçiliklə məşğul olmuşdur. Mirzə Cəlal məşhur Saşa Oqanezaşvilinin “Fərhad və Şirin” operasının librettosunu yazmış, ...Mir Möhsün Nəvvabın musiqi məclislərində yaxından iştirak etmişdir (3).

Göründüyü kimi Mirzə Cəlal Yusifzadə çoxşaxəli fəaliyyət və yaradıcılıq istiqamətlərinə malik idi. Onun növbəti kitabı – “Qumar, şərab və aidiyyatı sairənin müzərrətlərini göstərən risaləsi “Nəhyi münkər” adı ilə Tiflisdə 1905-ci ildə böyük demokrat Mirzə Cəlilin və Ömər Faiqin “Qeyrət” mətbəəsində

nəşr olunur. Tərbiyəvi mövzuda, zərərli adətlərdən bəhs edən, Cəlal Yusifzadə imzası ilə işıq üzü görən, 46 səhifəlik bu nəşr “Qeyrət”in buraxdığı ilk kitablardan idi. Müəllif risaləsinin yığcam girişində yazırdı: “Bu müxtəsər risalədə qumar, şərab və sair aidiyyatın fəsad və zərərlərindən sadə türk dilində söyləyəcək istədiyimizdən bəzi ayatı şərifə (şərəfli ayələr – A.R.) və əxbəri səhihənin ərəbi əl-ləfz və əl-ebare zikrindən sərf-nəzər edib, fəqət məzmunlarını türkcə yazmağa iktifa edirik (kifayətlənirik).

Niyyətimiz isə türk dilinə və üslubuna aşına olanları tənbiş (oyatmaq) etməkdən ibarət olub, bəlkə də gənc uşaqlarımıza təlimi səhl olub, qumar və şərab və sair aidiyyatı müzərrənin məfsədələrinə alim olmağı mələkə (vərdiş-A.R.) həddinə yetişdirməkdir” (4).

Müəllif məramnaməsində vurğuladığı kimi kitabın yazılmasında və nəşrində niyyəti türk gənclərini mənəvi saflığa, sağlam həyat tərzinə dəvət etmək, zərərli vərdislərdən uzaqlaşdırmaqdır. Üç fəsildən ibarət olan “Nəhyi münkər” kitabında da Mirzə Cəlal Yusifzadə maarifçilik məsləkinə sadıq qalırdı.

Onun “Rəşəhati-Nəbəviyyə” (Fəxri-Kainat, xatəmül-ənbiya) kitabı (5) isə dini mövzuda yazılmış, ərəb dilindən tərcüməsidir.

Dahi bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyovdan sonra Mirzə Cəlal Yusifzadə opera librettosu yazan ikinci tanınmış sənətkardır. Onun Şeyx Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnamə”sinə müraciət edərək “Fərhad və Şirin” (6) adlı əsər yazması zəmanəsinin böyük hadisəsinə çevrildi. Mirzə Cəlal Yusifzadənin “Fərhad və Şirin” librettosu əsasında tarçalan Mirzə Zeynalla hazırladığı opera haqqında hələ 1910-cu ilin oktyabr ayında “Kaspi”, “Zakavkazskoye obozreniye” qəzetlərində məlumatlar dərc olunmuşdur. “Yeni həqiqət” qəzetinin 21 fevral 1911-ci il sayında verilən məlumata əsasən Cəlal Yusifzadənin “Fərhad

və Şirin” operası “Martın 6-da oynanılacaq və musiqişünaslar həmin opera üçün Asiya nəğmələrindən ibarət musiqi yazmışlar.”

“Yeni həqiqət”in digər sayında isə “Fərhad və Şirin” operasının ilk dəfə 1911-ci il 6 mart tarixində Nikitin qardaşlarının sirkində tamaşaya qoyulması, Fərhad rolunu Cabbar Qaryağdıoğlunun, Şirin rolunu isə Cəmil Nəcəfovun ifa etməsi xəbəri verilmişdir. Bu faktlar təsdiqləyir ki, “Fərhad və Şirin” operasını milli musiqiyə dərindən bələd olan Mirzə Cəlal hələ 1910-cu ildə tarçalan Mirzə Zeynalla hazırlamış, F.Şuşinskinin Saşa Oqanezaşvilini operaya şəriki etməsi həddindən artıq şişirdilmiş məlumatdır.

M.Ə.Rəsulzadə “Fərhad və Şirin” operası haqqında “İqbal” qəzetində çap etdirdiyi resenziyasında (1914, 20 yanvar) Mirzə Cəlal Yusifzadəni “münəvvər bir alim və vaseh məlumata sahib bir şərqsünas” (7) adlandırırdı.

M.C.Yusifzadənin sonuncu çap kitabı 1912-ci ildə Mirbəbəyevin “Zarya” mətbəəsində nəşr etdirdiyi “Ata – baba nəsihətləri” (16 səh) adlı, uşaq və gənclər üçün tərbiyəvi mövzuda qələmə aldığı əsəridir (8).

Tədqiqatçı-jurnalist Fazil Rəhmanzadənin “Buxaroyi-şərif”in redaktoru” məqaləsində (9) Ağababa Yusifzadənin 1912-ci ildə çap olunmuş “Həyatın qəhri altında, yaxud xainin sonu” (Həyatı həqiqətdən götürülmüş aşiqanə bir romandır) adlı kitabının Mirzə Cəlal Yusifzadəyə aid etməsi adi məntiqə, real faktlara söykənmir və mülahizə tamamilə əsassızdır.

Bu sətirlərin müəllifinin ədibin nəvəsi, texnika üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Neft Akademiyasının dosenti Alina xanım Yusifzadə ilə söhbətlərindən məlum oldu ki, Mirzə Cəlalin bu günədək çap olunmayan zəngin ədəbi irsi ailə arxivində mühafizə olunmaqdadır. XIX əsrin sonu, XX yüzilliyin əvvəllərində yazıldığı güman edilən, həcmi bir neçə ümumi dəftərdən

ibarət olan, əsasən qəzəl janrında yazılmış klassik bədii nümunələr qədim və zəngin ənənələrə malik ədəbiyyat tariximiz üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Etiraf olunmalıdır ki, Mirzə Cəlal Yusifzadənin ədəbi, bədii və ictimai fəaliyyəti, mətbuat sahəsindəki xidmətləri, bədii-publisistik yaradıcılığı ayrıca tədqiqata möhtacdır. Onun “Həyat”, “İrşad”, “Tazə həyat”, “İttifaq”, “Hilal”, “Asari-həqiqət”, “Sədayi-həqq” və b. qəzetlərdə C, C.Y, Cəlal Qarabaği, Cəlal Yusifi, Mirzə Cəlal Yusifzadə və digər imzalarla çıxış etməsi məlumdur. Mirzə Cəlalin 1911-1912–ci illərdə Bakıda ana dilində nəşr etdiyi “Həqiqəti-əfkar” (Fikirlərin həqiqəti – A.R.) qəzetini onun mətbuat sahəsindəki fəaliyyətinin ən yüksək məqamı kimi dəyərləndirmək olar. Azərbaycan arxivlərində bir nümrəsi də tapılmayan bu mətbuat orqanının tam dəsti akademik İsa Həbibbəylinin maddi və mənəvi dəstəyi ilə Rusiya Dövlət Arxivinin Sankt-Peterburq Filialından bu sətirlərin müəllifi tərəfindən gətirilərək AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivinə təhvil verilmişdir.

Mirzə Cəlal Yusifzadənin müdirliyi və sahibi imtiyazlığı (redaktorluğu və nəşirliyi) ilə “Həqiqəti-əfkar” qəzetinin ilk sayı 1911-ci il 29 oktyabr tarixində, şənbə günü, Bakıda Nikolayevski küçəsində yerləşən Tağıyevin Qız məktəbinin (indiki AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun – A.R.) altında, Orucov qardaşlarının elektrik mətbəəsində o vaxtın leksikonu ilə desək “təb edilmişdir”. Qəzet A-2 formatlı, dörd səhifəlik, həftədə bir dəfə işıq üzü görən “siyasi, ədəbi, fənni, ictimai və iqtisadi türkcə” mətbuat orqanı idi. Birinci sayın ilk səhifəsinin əsas bildirişində müdir və sahibi imtiyaz oxucularına üz tutaraq yazırdı: “Həqiqəti-əfkar”. Oktyabr ayının 29-dan etibarən həftədə bir dəfə şənbə və müsəlman bayramlarının sabahı günləri “Həqiqəti-əfkar” qəzetəsi nəşr olunacaqdır. Elm

və ədəbdən bəhs edən məqalələr üçün qəzetəmizin səhifələri açıqdır” (10).

Mirzə Cəlal Yusifzadə qəzetin məram və məqsədini ilk nömrənin baş yazısında belə bəyan etmişdir: “H.Ə” (Həqiqəti-əfkar – A.R.) intişarından əsl məqsədimiz Qafqaz türk həmvətənlərimizə məlumat verməkdir. Siyasi, iqtisadi, ictimai, əxlaqi, ədəbi... hər qism məqalələrə vərəqələrimizdə yer vardır. Şəxsi qərəzdən xali, ədəb dairəsindən xaric olmaqdan ari hər günə məqalələr və əxbar dərc olunacaqdır.

Möhtərəm ədib, mühərrir və alimlərdən rica olunur ki, bizim bu müxtəsər vərəqparəmizin islahına məxsus bəzli-itaət buyursunlar. Bir mətləbdə səhvlərimiz və xətamız olursa göstərmək ilə bizi xoşhal eyləsinlər” (11).

Bu bir neçə cümlə qəzetin və onun redaktorunun demokratik dəyərlərə sadıqlığını, cəmiyyətin maariflənməsi yolunda məşəqqətlərə dözümlülüyünü, həqiqətin, doğrunun söylənilməsində inadçılığını təcəssüm etdirən çox açıq bəyannamədir. Burada xalqına xidmət etmək istəyən jurnalistin, mühərririn yüksək “əfkarı”ı və əxlaqi dəyərləri ön plana çəkilir, şəxsi qərəzlər üçün vərəqparələrdə yer tapılmayacağı bildirilir. “Həqiqəti-əfkar”ın birinci səhifəsində “C” imzası ilə yer alan bu yazı qəzetin tutacağı yolu nişan vermişdir.

Qəzetin ilk sayının birinci səhifəsində redaktorun “Cəlal” imzası ilə yazdığı digər məqalə “Məlumat gərəkdir” adlanır. Mənim fikrimcə Mirzə Cəlal bu yazısı ilə qəzetin hansı zərurətdən yarandığını oxucuların diqqətinə çatdırmaqla əhəmiyyətini xüsusi vurğulamışdır. Məqalədə yazılır: “Bizə əlbəttə məlumat gərəkdir! Min illər ilə qəflət və ətalətə giriftar olmuş bir millət eys və işrətlə məşğul olub, özünün, ətrafının və həm millətinin dərdindən xəbərsiz qalan bir taifəyə əlbəttə məlumat gərəkdir.

Cəhldən bedtər dünyada bir dərd olmadığı ümum-elm sahiblərinin müsliimi olan bir mətləbidir. Lakin zənnimizcə bu mətləbi bir qədər daha diqqətlə mülahizə eyləsək cəmi dərdlərin əsası cəhl olduğunu aşikarə görürük. Yəni dərdlər cümləsindən birisi və ümdəsi cəhldir... Hər bir dərdin xüsusi dərmanı varsa da, ümumi dərdlərin ümdə dərmanı həman elmdir.

Müxtəsər edək: ...İbtidai elmlərin təhsil yolu birincisi məktəblər olduğu kimi, ikincisi də mətbuat, ruznamələr və məcmuələrdir” (12).

Mirzə Cəlal cəmiyyətin cəhalətdən xilasının ümdə yolunu məktəbdə və mətbuatda axtarmaqda haqlı idi. Bununla da xalqın elmlərə yiyələnməsində, dünyagörüşünün inkişafında mətbuatın rolunu o yüksək qiymətləndirirdi.

“Həqiqəti-əfkar”ın ilk sayının növbəti səhifələrində Seyid Hüseyin “Ehtiyacımız çoxdur” məqaləsi, Əliabbas Müznibin “Mənzumə”si, Ağababa Yusifzadənin “Bəndərcüz faciəsinin təfsilatı”, Qədir Heydərovun “İranda ixtişaş zühuru”, “Türkiyə - İtaliya müharibəsi”, teleqraf xəbərləri, “Hekayə, roman və hər cür oxumaq kitabları”nın siyahısı və digər yazılar verilmişdir. Axund Yusif Talıbzadə qəzetə təbrik məktubu, Məhəmməd Hənifə Zeynalov və Əliəğa Sadıqzadə Təbrizi “İzhari-təşəkkür” göndərmiş, redaksiyaya Gəncədən, Ağdamdan, Qaryagindən informasiyalar ünvanlanmışdır.

Mirzə Cəlalin bu qəzetdə yazıları “C”, “Cəlal”, “Həman”, “Özü”, “Bu özü” imzaları ilə çap olunmuşdur. Qəzetin bir neçə sayında davam edən silsilə elmi-publisistik məqalələri “Əql ayinəsi”, “Şeyri-mənsur”, “Bədəeyi əl-ədəb”, “İnqilabi elm” adlanır. “Bu özü” imzası ilə “Mənbəyi fəsad” hekayəsi, “Zavallı madər”, “İntiqad”, “Yaxşı adamlar”, Biçarə madər”, “Gözəl iqdamat” felyetonları nəşr olunmuşdur.

Bundan əlavə “Həftəlik xülasə”lər, xarici və daxili xəbərlər də Mirzə Cəlalin qələminə məxsusdur. Redaktorun oğlu Əli

Yusifzadə “Asiya coğrafiyası” adlı silsilə məqaləsi qəzetin əksər saylarında yer almışdır. Seyid Hüseynin “Nəticələr” felyetonu “Həqiqəti-əfkar”ın 6 sayında tam çap olunmuşdur. Cəfər ... Mətrudun “Şücaətim”, “Eşidənlərə” şeirləri, eləcə də Səməd Mənsur, Mirzə Rəhim Fəna, Əliabbas Müznib, Cabbar Əsgərzadə Aciz, Nemət Bəsir, Məhəmmədəli Manafzadə və b. 34 poeziya nümunəsi bu mətbuat orqanında dərc edilmişdir.

Azərbaycan pomantizm ədəbi cərəyanının görkəmli nümayəndəsi, şair, mütərcim Abbas Səhhətin “Həqiqəti-əfkar”da dörd nəzm nümunəsi işıq üzü görüb. Onlardan “Təcəddüd və tərəqqi” (1911, 24 dekabr, № 11) şeiri sonralar müəllifin kitablarına (1935, 1950 və 2005-ci il nəşrləri nəzərdə tutulur – A.R.) “Tərəqqi və təbiətin qanunu” adı ilə daxil edilmiş, digər üç şeiri isə çağdaş oxucu auditoriyası üçün tamamilə naməlumdur.

Ədibin şeirlərdən ikisi – “Əndişeyi-rindanə” (13) və “Rəddiye-rindanə” (14) - hərəsi dörd misradan ibarət olmaqla şairin ad və təxəllüsünün baş hərfləri – “A.S.” (ərəb qrafikası ilə “Ə.S.”) gizli imzası ilə, “Cümlə qayğu” (15) isə “A.Səhhət” adıyla dərc olunmuşdur. İlk iki şeir “Həqiqəti-əfkar” qəzetinin 3-cü və 5-ci saylarında işıq üzü görsə də mövzu etibarilə bir-birinin davamıdır. Şair azadlıq uğrunda Rindin (qorxusuzun – A.R.) çarpışmalarını hər iki nəzm parçasında böyük ustalıqla, qabarıq vermişdir.

“Rəddiye-rindanə”nin son beyti şər qüvvələrlə mübarizənin, çarpışmanın amansız şiddətindən və geniş miqyasından xəbər verir: - “Qəhrkarla çarpışırkən bən nasıl azadəyəm?” – bədii sualı müəllifin oxucusunu azadlıq haqqında dərinləndirən, ciddi düşünməyə hesablanmış ədəbi ifadə tərzidir.

Abbas Səhhətin “Cümlə qayğu” əsəri isə əvvəlki iki şeirdən məzmun, ideya və həcm etibarilə fərqlənir. Bu mənzumə

ruhu və üslubu etibarilə şairin “Təcəddüd və tərəqqi” şeirinə daha yaxındır.

Şübhəsiz ki, A.Səhhətin bu şeirində də pomantizmə məxsus rəmzlər zamanın və mühitin ziddiyyətli məqamlarını qabardır, şairin şəxsi əhval-ruhiyyəsini, düşdüyü çarəsiz durumu əks etdirir. Ədib yasa, matəmə, qaranlığa qərq olmuş mühitdən çıxış yolu arayır: “Sakit nə sayaq durum? Mühitim, Bir səneyi yas və matəm olmuş” – deyə fəğan qoparır, qan-yaş tökür. Bu beytdə Abbas Səhhətin yaxın dostu, Azərbaycanın qüdrətli satirik şairi Mirzə Ələkbər Sabirin vəfatı ilə bağlı kədərli, müdhiş duruma da işarə etməsi ehtimal oluna bilər...

Bələliklə, bütün hallarda Mirzə Cəlal Yusifzadənin “Həqiqəti-əfkar” qəzeti “Vətən” (1909) şeiri ilə Azərbaycan türkləri arasında məşhurlaşan sevimli şairimiz Abbas Səhhətin yığcam ədəbi-bədii irsinə daha üç əsər əlavə edir. Ədibin indiyədək nəşr olunan kitablarına daxil edilməyən “Əndişeyirindənə”, “Rəddiye-rindənə” və “Cümlə qayğu” adlı naməlum şeirləri Abbas Səhhət poeziyasını sevərlər üçün böyük töhfə sayıla bilər.

Ümumilikdə Mirzə Cəlalin baş redaktorluğu ilə “Həqiqəti-əfkar”ın 1911-ci ildə 11, 1912-ci ilə 8 sayı işıq üzü görmüşdür. Qəzetin sonuncu – 8-ci sayı (cəmi 19 nömrəsi çap edilmişdir – A.R.) 1912-ci il 25 fevral tarixində, şənbə günü (hicri qəməri ilə 1330, 19 rəbbi-ül-əvvəl) çıxmışdır.

Qəzetin dördaylıq fəaliyyətini dəyərləndirməli olsaq xüsusi vurğulamağa ehtiyac duyulur ki, Mirzə Cəlal Yusifzadənin “Həqiqəti-əfkar”ı özünün elmi, bədii, publisistik üslubu, aydın məramı, yüksək peşəkarlığı, mənəvi dəyərlərə ehtiram hissi və sədaqəti ilə zəmanəsinin qəzetlərinə örnək, nümunə olan, birliyə və tərəqqiyə xidmət edən bir ədəbi cərəyan, yaradıcılıq məktəbi idi.

...Təəssüf ki, qəzetin bağlanma səbəbləri hətta bu mətbuat orqanının son saylarında da qeyd olunmamış, abunə elanları davamlı şəkildə birinci səhifədə yer almışdır. Tacik tədqiqatçılarının araşdırmalarından məlum olur ki, “Həqiqəti-əfkar”ın qəfil qapanması kağız qıtlığı, iqtisadi böhran və ya senzura qərarı ilə həyata keçirilməmişdir. Buna əsas səbəb qəzetin redaktoru və nəşiri Mirzə Cəlalın Orta Asiya cədidçiləri, islahatçı maarifçiləri tərəfindən Buxara şəhərində buraxılması nəzərdə tutulan “Buxarayi-şərif” qəzetinin redaktoru vəzifəsinə dəvət edilməsi olmuşdur. Dəvəti məmnunluqla qəbul edən M.C.Yusifzadə 1912-ci ilin martından 1913-cü ilin yanvar ayınadək Orta Asiyada adıçəkilən mətbuat orqanının nəşri sahəsində çalışmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatının, mətbuatının inkişafında müstəsna xidmətləri olan Mirzə Cəlal Yusifzadənin Orta Asiyada tacik milli mətbuatının banisinə, “Buxarayi-şərif” qəzetinin qurucusuna, redaktoruna necə çevrilməsi barədə Tacikistanın elm və mədəniyyət xadimlərinin araşdırmaları qürur doğurur.

Buxarada tacik dilində ilk qəzetin ideya müəllifi və təşəbbüskarı görkəmli maarifpərvər ziyalı və cədidçi Mirzə Sirac Xakim, maliyyə dəstəkçisi isə Buxara Əmirliyinin ən zəngin iş adamlarından biri Mirzə Mühiddin Mənsurov idi. Rusiyanın Buxaradakı konsulluğu tərcüməçi Xaydarxoca Mirbədəlovu qəzetin müdiri-məsul vəzifəsinə gətirmiş, yəhudi əsilli mətbəə sahibi L.N.Levin texniki işləri, şirift, kağız problemlərini həll etmişdir. “Tərcüman”ın verdiyi məlumatlara görə “Buxarayi-şərif” qəzetinin 1912-ci ilin yanvarın ortalarından nəşri üçün hazırlıq prosesi başa çatsa da, çap işi iki aya qədər ləngidilmişdir. Tacikistanlı alim, filologiya elmləri doktoru Məsrur Abdullayev “Sentr-Aziya” dərgisində çap etdirdiyi “Buxarayi-şərif”: Tacik jurnalistikasının yaranmasının uzun yolu” adlı məqaləsində yazır: “Hazırlıq işlərini gördükdən sonra təşkilatçılar Bakıdan

təcrübəli yazıçı və jurnalist Mirzə Cəlal Yusifzadəni qəzetə redaktor vəzifəsinə dəvət etdilər. Beləliklə, bütün bu gərgin mübarizə öz bəhrəsini verdi, hicri-qəməri təqvimini ilə rəbbi-ül-axer ayının 4-də, bu tarixə uyğun 11 mart 1912-ci ildə Kaqan – Yeni Buxara şəhərində taciklərin tarixində ilk dəfə “Buxarayi-şərif” (Şərəfli Buxara) adlı qəzet işıq üzü gördü. ...Qəzetin redaktoru Mirzə Cəlal Yusifzadə ilk nömrədən qəzetin redaksiya siyasətini belə müəyyən etdi: “Qəzetin maarifçilik ideyasına zidd olan məqalələr çap edilməyəcək”. O son nömrəyə qədər qəzetin bu siyasətinə sadıq qaldı” (16).

Tacikistan Milli Universitetinin doktorantı, tarix elmləri namizədi Numoncan Qafarov “Veçerniy Duşanbe” qəzetində çap etdirdiyi məqaləsində Mirzə Cəlal haqqında daha maraqlı araşdırmalar aparmışdır: “Buxara islahatçıları – cədidçiləri redaktor vəzifəsinə Bakıdan Azərbaycan maarifçisi Mirzə Cəlal Yusifzadəni (1861-1931) dəvət etdilər. “Molla Nəsrəddin” jurnalının fars şöbəsində məsul işçi, farsdilli “Həqiqəti-əfkar” (Fikirlərin həqiqəti) qəzetinin redaktoru işləyən M.C.Yusifzadə Bakıda mətbuatla birbaşa bağlı idi və özünün siyasi baxışlarına görə ən qabaqcıl din nümayəndəsi sayılırdı. Bu keyfiyyətlər onun Buxarada işinin normal gedişatına təminat verirdi. Rusiya siyasi agenturasının Buxaradakı tərcüməçisi Xaydarxoca Mirbədəlov qəzetin formal redaktoru olaraq qalırdı” (17).

Tacikistanlı alim N.Qafarov “Həqiqəti-əfkar” qəzetini farsdilli adlandırmaqda yanılırdı. Bu qəzet birmənalı olaraq Azərbaycan türkcəsində çıxırdı. Mirzə Cəlalin “Molla Nəsrəddin” jurnalının fars şöbəsində məsul işçi işləməsi xəbəri isə yenidir və bu mülahizənin tədqiqata ehtiyacı var.

Mirzə Cəlal Yusifzadənin redaktorluğu ilə “Buxarayi-Şərif” qəzetinin ilk sayı 11 mart 1912-ci ildə, bazar günü işıq üzü gördü. Tacikstandakı Slavyan Universitetinin dosenti Şərif Mollayev tacik mətbuatının 100 illik yubileyi münasibətilə

yazırdı: “Buxarayı-Şərif” qəzeti Orta Asiyada tacik mətbuatının ilk qaranquşu oldu. Bu qəzet tacik xalqının jurnalistlik publisistikası ilə müasir, peşəkarlıq və texniki cəhətdən inkişaf etmiş jurnalistika arasında körpüdür.”

“Buxarayı-şərif” gündəlik qəzet idi, 1913-cü il yanvarın 2-dək nəşr olunmuş və on ayda 153 sayı işıq üzü görmüşdür. Qəzet bu müddətdə özbək türkcəsində “Turan” adlı, dörd səhifəlik, həftədə 3 dəfə çıxan əlavəsini buraxmışdır. M.C.Yusifzadənin redaktorluğu ilə “Turan”ın ilk sayı 1912-ci il 14 iyulda buraxılmış, 49-cu sayından sonra nəşri məcburi dayandırılmışdır. Dosent Şərif Mollayevin fikrincə Orta Asiyada geniş populyarlıq qazanan “Buxarayı-şərif” gizli olaraq mədrəsə şagirdlərinə də paylanırdı. Mirzə Cəlalın oğlu Alim Yusifzadənin məlumatına əsasən “Buxarayı-Şərif”də onun atasının 90-dan çox şeir və publisistik məqaləsi çap olunmuşdur.

“Tərcüman” qəzeti 1913-cü il 16 yanvar sayında yazırdı ki, “Buxarayı-Şərif” və onun özbək türkcəsində əlavəsi olan “Turan” qəzetləri yeniliyin, islahatların düşmənləri və Buxara Əmirinin əmri ilə 1913-cü il 2 yanvar tarixində qapandı. Həmin əmrə əsasən Buxara Əmirliyini tərk etmək üçün Mirzə Cəlal Yusifzadəyə bir həftə vaxt verilmişdir.

Məlumdur ki, Buxara Əmiri müstəqil qərar qəbul etmək səlahiyyətlərindən çox uzaq idi. Bakıdan xahiş-minnətlə dəvət olunmuş maarifpərvər ziyalının, fədakar publisistin, mütərəqqi şəxsiyyətin ciddi əsas olmadan nümayişkaranə formada Buxaradan kənarlaşdırılması, qovulması, redaktoru olduğu “Buxarayı-şərif” və “Turan” qəzetlərinin qapanması cədidçi qüvvələr tərəfindən gözlənilməz fəsadlara yol açma bilərdi. Göstərişin Rusiya İmperiyasının Buxaradakı məmurundan qaynaqlandığı şübhə doğurmurdu. Beləliklə, həyatını və fəaliyyətini maarifə, mədəniyyətə, mətbuata, elm işığına həsr edən Mirzə Cəlal Yusifzadə mübarizə apardığı cəhalətin, qara qüvvələrin zora-

kılığı ilə Türkünstandan namərdcəsinə uzaqlaşdırıldı, halal haqqının və təmiz adının üzərinə kölgə salındı.

Tacik yazıçısı, ictimai xadim və alim Sədrəddin Ayninin (1878-1954) fikrincə “Buxarayi-Şərif”in və onun əlavəsi “Turan”ın bağlanması səbəbi qəzətdə qaldırılan maarif və mədəniyyət məsələlərinin sərt qoyuluşu və milli şüura güclü təsiri çar məmurlarını razı salmırdı.

Tanınmış jurnalist Əlfiyyə Bəşirova “Tacik KİV-i üçün yaşıl işıq” məqaləsində qeyd edir ki, “Buxarayi-Şərif” qəzetində o dövrün ən məşhur, populyar və mütərəqqi müəllifləri savadsızlığın əleyhinə, milli şüurun oyanışına, elm və mədəniyyət kəsb etməyə çağırışla çıxış edirdilər. İlk tacik qəzeti qısa müddətdə Türkünstanda, Qafqazda, Kırmda, Volqaboyunda, Rusiyada populyarlaşdı. Tacik ziyalılarının birliyində, milli şüurun oyanışında və milli ideyanın formalaşmasında böyük rol oynadı.

Mirzə Cəlal Yusifzadə “Buxarayi-şərif” qəzeti ilə tacik milli mətbuatının bünövrəsini qoydu. Cəmi on ay nəşr olunan, 153 sayı işıq üzü görə bu mətbuat orqanı bir xalqın tarixi salnaməsinə çevrildi. “Buxarayi-Şərif”in ilk sayının işıq üzü gördüyü gün – 11 mart Tacikistan Prezidentinin sərəncamə ilə 1994-cü ildən tacik milli mətbuat günü kimi qeyd edilir. Dövlət başçısının bu sərəncamı Buxara Əmirinin 1913-cü il 2 yanvar tarixli ədalətsiz əmrini rəmzi olsa da qüvvədən salır, Mirzə Cəlal Yusifzadənin pozulmuş hüquqlarını mənən bərpa edir, onu tacik xalqının milli mətbuatının banisi səviyyəsinə ucaldır.

“Buxarayi-şərif” qəzeti və onun azərbaycanlı redaktoru bu gün tacik xalqının qürur, iftixar mənbəyidir. Tacikistan müstəqilliyini qazandıqdan sonra xalqın milli-mənəvi dəyərləri daha geniş tədqiq olunur. Respublika Ali Məslisinin deputatı, tədqiqatçı-alim Olimcan Səlimzadə “Mirzə Cəlal Yusifzadənin publisistikası” (2003) mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almışdır.

Tacik milli mətbuatının azərbaycanlı banisi, şərqşünas, şair, publisist, mütərcim Mirzə Cəlal Yusifzadənin Azərbaycan – Tacikistan ədəbi-mədəni əlaqələr tarixinə bəxş etdiyi unudulmaz töhfələr iki xalqın və iki dövlətin beynəlxalq münasibətlər sistemində örnək missiyasını daşımağa, ən gözəl nümunə olaraq həmişə xatırlanmağa layiqdir.

Mirzə Cəlal 1913-cü ilin soyuq yanvar günlərindən birində Buxaradan Bakıya qayıtdıqdan sonra “Sədayi-Həqq” (1912-1915) və “İqbal” (1914-1915) qəzetlərində çalışmış, “Fərhad və Şirin” operasının “Səfa” dram cəmiyyəti tərəfindən yenidən tamaşaya qoyulmasında fəal iştirak etmişdir. O 1918-ci ilin əvvəllərində Zaqafqaziya Seyminə üzv seçilmiş, Cümhuriyyət dövründə “Azərbaycan” qəzeti ilə fəal əməkdaşlıq etmişdir. Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Nəriman Nərimanovla görüşən Mirzə Cəlal birincinin təklifi ilə bir müddət Qaryagində (Füzuli rayonunda), sonra isə Bakıda orta məktəblərdə müəllimlik etmişdir. Nazif Qəhrəmanlı Fazil Rəhmanzadəyə istinad edərək yazmışdır ki, respublikanın maarif naziri işləmiş professor Mehdi Mehdizadə, şair Məmməd Rahim Mirzə Cəlal Yusifzadənin şagirdləri olmuşlar.

Bakıda 1926-cı ildə keçirilən Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultayda Mirzə Cəlal tərcüməçi kimi iştirak edir və Əli bəy Hüseynzadənin təşəbbüsü və fotoaparatu ilə çəkilən şəkildə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəcəf bəy Vəzirov, Məhəmməd Fuad Köprülü, Bəkir Çobanzadə, Abdulla Şaiq, Seyid Hüseyn, Mirzə Rəhim Fəna, Əhməd Cavad, Salman Mümtaz, Əliəğa Vahid, Əli Yusif Rai və b. ilə bir sırada yer almışdır.

Ömər Xəyyamın rübailərini dilimizə ilk çevirənlərdən biri Mirzə Cəlal olmuşdur. Onun “Gəlməzmi”, “Çoban” şeirləri

“Maarif və mədəniyyət” jurnalında nəşr edilmişdir. Abdulla Şaiqə həsr etdiyi şeirində onun etibarından, sədaqətindən söz açmış, digər qələm dostlarını dəyərləndirmişdir.

Əvvəl başda cənab Mümtaz,
Görcək həvəsin edərdi pərvaz.
Cavid, Cavad safi teynət,
Yazdıqları fənni şeirə zinət.

Mirzə Cəlal Yusifzadənin sovet dövrü bədii yaradıcılığı demək olar ki, çap edilməmişdir. Oğlu Əli Yusif Rainin 1926-cı ildə həbsi, sonra Solovkiyə sürgün edilməsi Mirzə Cəlali üzmüş, onu ağır xəstəliyə düçar etmişdir. Şeirlərinin birində “Aylarca məzar içində yatdım” – deyən şair 1931-ci ildə, ömrün ahıl çağında, 72 yaşında Bakıda oğul üzünə həsrət qalan gözlərini işıqlı dünyaya əbədi yumdu.

Ədəbiyyat:

1. M.M.Nəvvab. “Təzkireyi Nəvvab”, Azərbaycan nəş., 1998, s.367
2. Axund Cəlal. “Hesab”, Tiflis, “Kəşkül” idarəxanası, 1884, I hissə, 28 səh.
3. F.Şuşinski. “Şuşa”, Bakı, Gənclik nəş. 1998, səh.255-256
4. Cəlal Yusifzadə. “Nəhyi münkər”, Tiflis, “Qeyrət” mətbəəsi, 1905, s. 2.
5. Cəlal Yusifzadə. “Rəşəhati-Nəbəviyyə” (Fəxri-Kainat, xatəmül-ənbiya), Bakı, Orucov qardaşları mətbəəsi, 1910, I cild, 88 səh.
6. Cəlal Yusifzadə. “Fərhad və Şirin”, Bakı, Orucov qardaşları mətbəəsi, 1911, 32 səh.

7. M.Ə.Rəsulzadə. “Fərhad və Şirin” operası haqqında, “İqbal” qəzeti, 1914, 20 yanvar
8. Cəlal Yusifzadə. “Ata – baba nəsihətləri”, Mirbabayevin “Zarya” mətbəəsi, 1912, 16 səh.
9. Fəzil Rəhmanzadə. “Buxaroyi-şərif”in redaktoru” məq., “Adın yadigar qalsın”, Bakı, “İşıq” nəş., 1986, səh. 38-45
10. “Həqiqəti-əfkar” qəz., Bakı, 1911, 29 oktyabr, № 1, səh. 1
11. C. İxtar. “Həqiqəti-əfkar” qəz., Bakı, 1911, 29 okt., № 1, səh. 1
12. Cəlal. Məlumat gərəkdir. “Həqiqəti-əfkar” qəz., Bakı, 1911, 29 oktyabr, № 1, səh. 1
13. A.S. “Əndişeyi-rindanə”, “Həqiqəti-əfkar” qəz., Bakı, 1911, 12 noyabr, № 3
14. A.S. “Rəddiye-rindanə”, “Həqiqəti-əfkar” qəz., Bakı, 1911, 20 noyabr, № 5
15. A.Səhhət. “Cümlə qayğusu”, “Həqiqəti-əfkar” qəz., Bakı, 1911, 17 dekabr, № 10.
16. Məsrur Abdullayev. “Buxarayı-şərif”: Tacik jurnalistikasının yaranmasının uzun yolu”, “Sentr-Aziya”, (<http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1331374860>).
17. Numoncan Qafarov. “Buxarayı Şərif” Kırım qəzeti “Tərcüman”ın səhifələrində”, “Veçerniy Duşanbe” qəzeti, 2012, 7 mart

Asif Rustamli
The Institute of Literature named after Nizami
The press department of history and journalism,
Doctor of philological sciences, professor

**MIRZA JALAL YUSIFZADE
AND "TRUE POINTS" NEWSPAPER**

SUMMARY

Scientific article Mirza Jalal Yusifzade life, the history of the national press, education sahəsindəki services investigated the editor of its publication in the "True points" (visions of the truth), "Buxarayı-sheriff" Newspapers ideas, a wide range of topics and authors have been reported. Tajik, who is considered the founder of the national press, is the author of the first national textbooks and promotes the study has not been enough of M.C.Yusifzade.

BİR QƏZETİN VƏ BİR “QƏTL”İN TARİXİ

Məfkurəsindən, məramından, qayəsindən asılı olmayaraq ölkəmizdə zaman-zaman nəşrə başlayan hər bir informasiya daşıyıcısı, qəzet və jurnal xalqın, ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatında əhəmiyyətli hadisə, söz kürsüsü, fikir tribunası olmuşdur. Şübhəsiz ki, milli mətbuatımızın 140 illik tarixi boyunca işıq üzü görmüş dövrü mətbuat orqanları ilk növbədə təsisçi qurumun, firqənin, zümərənin mənafeyini güdməklə,

təəssübünü çəkməklə tarixi salnamə funksiyasını öz üzərinə götürmüş və cəmiyyətdə söz azadlığının inkişafına, milli şüurun oyanışına rəvac vermişdir. XX yüzilliyin əvvəlləri Azərbaycan mətbuat tarixi fərqli fikir və baxışların, müxalif ideya və cərəyanların mübarizə meydanına çevrilməklə özünün çiçəklənmə dövrünü keçirmişdir. Bu meyl Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra isə daha da sürətlənmişdi.

Xatırlatmaq yerinə düşərdi ki, Cümhuriyyətin Məclisi-Məbusanında (Parlamentində-A.R.) 11 fraksiya, xüsusilə “Müsavat”, “Sosialistlər”, “Daşnaksütun”, “İttihad”, “Milli azlıqlar”, “Sol bitərəflər”, “Əhrar”, digər fırqə və zümrələrin nümayəndələri təmsil olunurdu və bir-birinə zidd olan siyasi qüvvələrin ideoloji cəbhələşməsi parlament zalından daha çox mətbuat müstəvisində özünü büruzə verirdi. Eyni ideoloji cərəyanın müxtəlif dillərdə onlarla qəzet və jurnalın fəaliyyətinə istiqamət verməsi dövrün mətbu mühitinin demokratikliyini şərtləndirən tarixi gerçəklik idi.

Ümumiyyətlə, Bakıda 1918-ci ilin mart soyqırımını günlərində erməni daşnaklarının və bolşevik hərbi birləşmələrinin “Kaspi”, “Turan”, “Açıq söz”, “Novruz”, Orucov qardaşlarının elektrik mətbəələrini yandıraraq talan etmələrinə baxmayaraq, Cümhuriyyət Hökuməti Gəncədən Bakıya köçdükdən (1918, 25 sentyabr) sonra bu sferada ciddi dönüş yaradıldı. Mətbuat orqanlarının sayı, bədii-publisistik səviyyəsi, tirajı bu dövrdə görünməmiş həddə yüksəldi. Yalnız 1919-cu ildə Azərbaycanda 92 adda qəzet və jurnal işıq üzü gördü ki, bunlardan da 42-si Azəri türkcəsində, 44-ü rus və 6-sı qeyri dillərdə çıxırdı. Cümhuriyyət dövründə Bakıda müxtəlif dillərdə intişar tapan bolşevik təmayüllü mətbuat orqanlarının sayı 30-dan çox idi. Bunlardan “Hümmət”, “Bakı Şurasının əxbarı”, “Bakı ətrafı fəhlə, əsgər və matros şurasının əxbarı”, “Bakı fəhlə konfransının əxbarı”, “Bayraqi-ədalət”, “Hürriyyət”, “Həqq”, “Füqərə

sədasi”, “Zəhmət həyatı”, “Zəhmət sədası”, “Azərbaycan füqərəsi”, “Gənc işçi”, “Tartan-partan”, “Məşəl”, “Yoldaş”, “Al bayraq”, “Oktyabr inqilabı” və b. qəzet-jurnallar Azərbaycan türkcəsində çap edilirdi. Nəşrlərə tanınmış partiya və dövlət xadimləri Nəriman Nərimanov, Əliheydər Qarayev, Ruhulla Axundzadə, Səmədağa Ağamalıoğlu, Seyid Cəfər Cavadzadə (Pişəvəri), Ağababa Yusifzadə, Sultan Məcid Əfəndiyev və b. mühərrirlik və rəhbərlik edirdilər. Adları çəkilən mətbuat orqanlarında bədii nümunələr, ədəbi-mədəni həyatı əks etdirən publisistik yazılarla yanaşı, sosialist düşürgəsinin ideologiyasını, bolşevik nöqtəyi-nəzərini yayan məqalələr, məlumatlar və əsərlər də çıxırdı.

Etiraf etməliyik ki, Rusiya kommunistlərinin “Bakılı oğlanlar”ı mövcud demokratik mühitdən sui-istifadə edərək fabrik və zavodlara gedir, fəhlələr arasında təbliğat işləri aparır, onları siyasi tələblər irəli sürmək şərtilə tətillərə, nümayişlərə çağırır, yoxsul əhali arasında Cümhuriyyət quruluşuna və rəhbərlərinə qarşı narazılıqları artırırdılar. Siyasi mübarizənin qabaqcıl təbliğat və təşviqat vasitəsi olan mətbu orqanlarının geniş imkanlarından bolşevik təmayüllü qüvvələr məharətlə istifadə edirdilər. Onlar mütəmadi olaraq “cümlə cahan işçilərinin birliyi”ndən, problemlərindən yazır, tətillər, nümayişlər barədə bəyanatlar yayır, qətl və qarət hadisələrinə qərəzli baxış bucaqlarından yanaşır, öz ideoloqlarının müraciət və tövsiyələrini şərh edirdilər.

Siyasi mühitdə hərarətin kəskin şəkildə yüksəldiyi bir zamanda - 1919-cu il avqustun 29-da Bakıda bolşevik təmayüllü iki leqal qəzet eyni gündə nəşrə başladı. Bunlardan biri Məclisi-Məbusanın üzvü, sosialist fraksiyasının liderlərindən biri Əliheydər Qarayevin redaktorluğu ilə yeni nəşrə başlayan “Zəhmət sədası” idi. “Füqərə sədası” qapandıqdan sonra onun siyasi varisi və davamı olaraq işıq üzü görən “Zəhmət sədası”

qəzeti iki ay gündəlik fəaliyyət göstərərək 42 nömrəsini öz oxucularına ünvanlaya bilmişdi. Digər mətbuat orqanı isə tanınmış dövlət xadimi və publisist Ruhulla Axundzadənin redaktorluğu ilə çıxan, 90 illik yubileyini qeyd etməyə hazırlaşdığımız “Xalq qəzeti”nin sələfi “Kommunist” qəzeti idi.

Qara haşiyəli qəzet

“Kommunist”in 29 avqust 1919-cu il tarixli cümə günü işıq üzü görün dördsəhifəlik ilk sayında redaktorun kimliyi, redaksiyanın ünvanı və nüsxələrin sayı göstərilməsə də qəzetin loqotipində “Azərbaycan İştirakçıları tərəfindən nəşr olur” kəlmələri yazılmışdır. “İştirakçı” sözü ərəb mənşəli olub iştirakçılar anlamını ifadə edir və şübhəsiz ki, kommunist təmayüllü qrupların, zümrələrin birliyinə işarədir. Birinci nömrənin bütün səhifələrinin qara haşiyəyə alınması ilk baxışdan diqqəti cəlb edir. Loqotipdə yerləşdirilmiş “Bir nömrəlik əza (yas, hüzn - A.R.) qəzetəsidir” sözləri və burada Azərbaycan ilə bağlı materialın yer almaması bəzi örtülü məqamlara, mətləblərə aydınlıq gətirir. Bu cümlə “Kommunist”in Müsavat hökuməti üçün dəhşətli bir top mərmisi kimi guruldaması” və qəzetin “Müsavat hökuməti” tərəfindən bağlanması fikirlərini təkzib edir. “Bir nömrəlik” qəzetənin Azərbaycan sovetləşəndən sonra da on ilə yaxın “unudulmasının”, hətta 5 may sovet mətbuatı günü münasibətilə partiya xadimlərinin yazdığı məqalələrdə adının xatırlanmamasının səbəblərini, şübhəsiz ki, öncə qara haşiyəli mətnlərdə aramaq zərurəti yaranır.

Qəzetin birinci səhifəsində “Ümumdünya işçilərinə qarşı” məqaləsi geniş və əhatəli olsa da imzasız verilmişdi. Baş məqalədə “Dünya işçilərinə”, “Avropa işçilərinə”, “Avropa və Amerika işçilərinə”, Şərqi və Qərbi aləminin füqəralarına müraciət edilərək Birinci cahan savaşından sonra dünyanın

ədalətsiz bölünməsinə, ölkələrin talanmasına, inqilabi hərəkatın boğulmasına, kommunizm uğrunda mübarizlərin edam olunmasına, qətlə yetirilməsinə diqqət yönəldilir, “zəhmətkeş dünyası”, füqareyi-kasibə birliyə, mübarizəyə, kapitalizmdən intiqam almağa çağırılır.

Əlbəttə, “Kommunist”in ilk sayının “bir nömrəlik əza qəzetəsi” adlandırılması təsadüfi deyildi. Bu barədə baş məqalədə yazılırdı: “Vəhşiləşmiş və qan dəryasında məst olan köpəklər bu gün ən əziz, ən müqəddəs, ən böyük qəhrəmanlarımızı əlimizdən almışlar. Şərq aləminin parlaq yulduzları bu gün sönmüş, əsmər siması qara pərdələr ilə örtülmüşdür.

Dünya işçiləri! Həmən quldurlar bu gün böyük kommunist Mustafa Sübhini əlimizdən almışlardır.

Ağməscid (indiki Simferapol - A.R.) şəhərində avqustosun 15-də o böyük qəhrəmanı əksinqilabçı ədnaların (rəzillərin, alçaqların - A.R.) tamaşası üçün min əziyyətlər verəndən sonra başı aşağı asmışlardır.

Mustafa Sübhi kimi ümumdünya işçilərinin fədakarını Avropa vəhşiləri böylə qətl ilə şəhid edirlər.

Mustafa Sübhi inqilab oğlu, sosializm qəhrəmanı idi. O dünyaya göz açanda inqilab üçün, zəhmətin xilasını yolunda fədakarlıq etmək üçün göz açmış idi.”

Doğrudan da, dəhşətli faciədir. Azərbaycan sosial-demokratlarının öz əqidə yoldaşları, tanınmış türk kommunisti Mustafa Sübhinin edamı ilə əlaqədar əsəbi yazı tonu, narahatlıq keçirmələri, yas saxlamaları, bütün dünya işçilərini ayağa qaldırmaq cəhdləri təbii və başadüşüləndir. Onlar bəyanatlarının sonunda yazırdılar: “Nahaq qanlara nəhayət vermək uğrunda, dünyada ədaləti bərpa etmək uğrunda, millətlər qardaşlığını payidar etmək uğrunda kapitalizm quldurlarını məhv edək.

Ey Qərb aləminin sərsəf işçiləri, ey Şərq aləminin füqərası, ey zəhmətkeş dünyası! Kommünizm bayrağı altında, intiqam bayrağı altında birləşiniz!"

Qəzetin qurucuları "Türk Lenini şəhid yoldaşımız Mustafa Sübhi" sərlövhəli geniş nekroloqda türk kommünistin irihəcmli portretini, həyat və fəaliyyətindən geniş fraqmentlər təqdim etmişdilər. "Kommünist" in 2-3-cü səhifələrində yerləşdirilmiş tərcümeyi-halda qeyd edilirdi ki, məşhur türk kommünisti Mustafa Sübhi 1299-cu ildə (1883-cü ildə - A.R.) Giresunda təvəllüd edib. İbtidai təhsilini Qüds və Şamda, orta təhsilini isə Ərzurumda alıb. İstanbul hüquq məktəbini və Parisdə Siyasi Biliklər Ali Məktəbini bitirib. İstanbula döndükdən sonra isə müəllimlik və qəzetçilik fəaliyyəti ilə məşğul olub. Yusif Akçuranın qurduğu Milli Məşrutıyyət Fırqəsinə girib və partiyanın "İfham" qəzetində yazı işləri müdiri vəzifəsində çalışıb. Mahmud Şövkət Paşanın öldürülməsindən sonra Sinopa sürgün edilib və 1914-cü ildə bir neçə dostu ilə birlikdə qaçaraq Rusiyaya gedib. Mustafa Sübhi Batumda, Bakıda, Kırımada, Türküstanda, Uralda müharibənin qurbanları olan türk əsirləri ilə görüşür, cahangirlik və cəngcülük əleyhinə təbliğat aparır, dostlarını sosializmi yaymaq işinə dəvət edir.

Oktyabr inqilabından sonra M.Sübhi qırmızı Moskvaya çağırılır. Ümumrusiya Müsəlmanları Mərkəzi Komissarlığında beynəlmiləl təbliğat şöbəsinə müdir təyin olunur. İslam ölkələrinin dillərində kitablar, bəyannamələr çıxarıb həmin məmləkətlərinə göndərir. Leninlə dəfələrlə görüşür. Qəzetin yazdığına görə, Türküstanın, Tatarıstanın, Başqırdıstanın istiqlaliyyətə qovuşmasında, Rusiya Şura Cümhuriyyəti ilə Şərq aləminin yaxınlaşmasında Mustafa Sübhinin xidmətləri olduqca böyükdür. O, 1919-cu ilin martında Moskvada keçirilən 3-cü beynəlmiləl kommünistlər konfransının üzvü seçilir. Partiya

işini yaymaq üçün M.Sübhi Kırma qayıdır, burada “Yeni dünya” qəzetini buraxır.

“Kommunist”in baş məqaləsində qeyd olunduğu kimi, 1919-cu ilin avqustun 15-də iş başında, vəzifəsini yerinə yetirərkən şəhid olur. Nekroloqun sonunda qəzet informasiya mənbəyini göstərməklə təfsilata yeni çalar da əlavə edir: “İştə Şura Teleqraflarının böyük yoldaşımızın qəhrəmanlar şəhadətilə şəhid olduğu xüsusda bizi dağüaredici yas xəbəri:

Kursk: Ağməscid şəhərinin mərkəzində məşhur türk kommunisti, 3-cü kominternasionalın üzvü Mustafa Sübhi dobrovollar tərəfindən şəhər əhalisinin tamaşa etdiyi məqamda edam edilmişdir.

Sübhini başı aşağı asmışdılar. Sinəsinə üç dildə böylə bir yazı vurmuşdular: “Biz hamu kommunistlərlə böylə rəftar edirik!”

“Kommunist”in 3-4-cü səhifələrində M.Rəşid imzası ilə verilmiş “Vəhşilər bizdən nasıl intiqam alıyor” sərlövhəli yazısında isə M.Sübhinin meyidinin şəhər mərkəzində “tam 24 saat asılı” qaldığı göstərilmişdir.

“Kommunist”in ilk sayı, əsasən, Mustafa Sübhinin edamına həsr edilsə də burada Dağıstan kommunistlərinin qətlə yetirilməsinə də yer ayrılmışdır. M.Rəşidin “Vəhşilər bizdən nasıl intiqam alıyor” məqaləsində Harun Səidovun və Uluğ bəy (Ullubiy) Buynakskinin vəhşicəsinə öldürülməsi barəsində də məlumat verilmişdir. Laqeyd insanlarda da insani həyəcan doğura biləcək informasiyada deyilirdi: “Məşhur Dağıstan kommunistlərindən biri, dobrovollar (kөнüllülər, general Denkinin ordusu nəzərdə tutulur — A.R.) tərəfindən axtarışda olan Harun Səidov dağ kəndlərindən birisində Dağıstan böyləri tərəfindən öldürülmüşdür. Qayət xəncər ilə doğranmış, şəhidin sifətindən bəzi əzaları kəsilmiş, gözləri çıxarılmış, meyit tanınmaz bir hala salınmışdır.”

M.Rəşid Uluğ bəyin və yoldaşlarının şəhadəti bölümündə yeni törədilmiş hadisə barədə oxucularını belə məlumatlandırır: “Dəmir yol əməllərinin (fəhlələrinin - A.R.) yardımı ilə sevgili millət şəhidləri Buynakski, İsmayılov və başqa yoldaşların meyitləri kəşf edilmişdir.

Quduz cəlladlar silahsız və köməksiz əsirləri öldürməkdən əqdəm bir çox işgəncələrə düçar etmişdilər. Şəhidanın bədənlərində bir çox qılinc yaraları kəşf edilmişdir. Yoldaşları öldürdükdə əllərindən və ayaqlarından qandalları çıxarmamışlar. Meyitlərdən birini aparmaq mümkün olmuşdur. Fəqət Uluğ bəyin və İsmayılovun meyitlərini Denikinın sadıq köpəkləri vermiyorlar. Vermiyorlar ki, dağıstanlılar öz qəhrəman pişrovlarını (qabaqcıllarını - A.R.) torpağa tapşırıb onlara son ehtiramlarını bildirsinlər.

Ümumdünya işçilərinin, Dağıstan füqərasının, Türkiyə füqərasının intiqamı şədiddə (şiddətli - A.R.) pək şədiddə olacaqdır.”

Qəzet Harun Səidovdan fərqli olaraq, Uluğ bəy Buynakskinin qətli haqqında eyniadlı, geniş nekroloq da dərc etmişdi. Mərhumun həyat və fəaliyyətini geniş işıqlandıran Ərəstü adlı müəllif Dağıstandakı hərbi-siyasi mühitin qeyri-sabit durumundan, xalqın ağır güzəranından, inqilabi ideyaların düşmənlər tərəfindən yerindəcə boğulmasından və çətin şəraitdə Buynakskinin mübarizəsindən yazmaqla mərhumun həyat yoluna da işıq salmışdı. Onun siyasətə gəlişini vurğulayan müəllif yazırdı: “Siyasi dairələrdə 1911 sənəsindən başlamış Uluğ bəyi sosial-demokrat fəhlə fırqəsi (bolşevik) üzvü kibi tanımışlardır. Tutduğu məsləkində mətin və səbatlı bir qədəmlə irəliləyən bu inqilabçı 1917 sənəsi inqilabi-kəbirdən sonra ərseyi-siyasətə (siyasət meydanına - A.R.) qədəm qoyur.”

Ərəstü qeyd edir ki, Uluğ bəy Buynakski 1917-də Moskvaya partiya işinə dəvət olunur, elə həmin il əvvəl Petrovskə, 1918-ci ildə isə Dağıstan Vilayət Hərbi İnqilab

Komitəsinə sədr göndərilir. Burada sovet hakimiyyəti devrildikdən sonra Uluğ bəy Həştərxana gedir. 1919-cu ilin fevral ayında yenidən Dağıstana qayıdaraq hərbi şuranın və qızıl ordunun təşkilində iştirak edir. 1919-cu il mayın 13-də Uluğ bəy Buynakski başda olmaqla vilayət şurasının üzvləri həbs olunaraq Nikolay qanununun 108-ci fəslinə əsasən ölümə məhkum edilir. 1919-cu il avqustun 16-da U.Buynakski və silahdaşları Şamilqala həbsxanasında əksinqıləbçilər tərəfindən qətlə yetirilir.

Qəzetin sonuncu səhifəsində Əhməd Çavuş imzası ilə “Cahan inqilabı və aləmi-islam zəhmətkeşləri” adlı məqalə verilmişdir. Müəllif mətbuat və siyasət aləmində tanınmış şəxsiyyət olmasa da dünyada baş verən hadisələri diqqətlə izlədiyi və ictimai proseslərə həssas münasibət nümayiş etdirməsi müşahidə olunur. “Ümumdünya işçilərinə qarşı” baş məqaləsi kimi bu yazı da cümlə cahan əməlləri, fəqarəyikasibəsi və Oktyabr inqilabına münasibət məsələsi, xalqların imperializmin caynağından xilas olması, Şərqi ölkələrində inqilaba hazırlığın vəziyyəti təhlil olunaraq nəzərdən keçirilmişdir. Əhməd Çavuş istiladan, müstəmləkəçilikdən xilasın Rusiya təcrübəsinə əsasən yollarını da göstərir. O, millətlərin azad olması haqqındakı “reseptində” yazır: “Məzlum millətlərin azad olması bu məmləkətlərin baba yurdlarından yabançılar süngüsünün dəf olunması ilə başa gələcəkdir. Bu isə yalnız sərmayəçi məmləkətlərdə ictimai inqilab olduğu zamanda və məhkum millətlər öz məmləkətlərində üsyan qaldırdıqları zamanda başa gəlir. Bu gün ümumcahanın məzlum millətləri, o cümlədən hamudan məzlum olan islam millətləri - Türkiyə, İran, Hindistan, Əfqanıstan, Misir və başqalarının əhalisi pək bu fikirdədirlər.”

Müəllifin Amerikanın və Avropanın “mədəniyyət saçan” dövlətlərini, xüsusilə İngiltərəni, Fransanı, Almaniyani, İtali-

yanı eyni məntiqlə ittiham etməsi Rusiya bolşeviklərinin və 3-cü kominternin proqramından tərcüməni xatırladır. Bununla belə Əhməd Çavuşun müstəmləkə siyasəti yürüdən imperialist dövlətlərin ağılıq iddiası və məzlum xalqların azadlıq arzuları haqqında aşağıdakı emosional fikirlərinə də laqeyd qalmaq mümkünsüzdür: “Mədəniyyət saçan”ların bu müstəmləkə siyasəti bigünah millətlərin əsrlərcə əsirlik zəncirinə qeyd olunmasına, dəryalarca qanlar tökülməsinə, məsum və zavallı insanların məhv olmasına bais olunuyordu. Qan dəryasında boğulan, məhv olan millətlərin günahı nə idi?

Günahları o idi ki, bunlar azad (hürr) yaşamaq istəyordular. Yabançılara tabe və məhkum olmaq istəmiyordular. Bunlar öz vətənlərini təmam saxlayıb, öz baba yurdlarında öz mədəniyyətlərini intişar etmək istəyordular. Başqa heç bir günahları yox idi.”

Əslində, bu fikirlərlə Azərbaycan Cümhuriyyətinin nəinki müxalifətçi kommunistləri, eyni zamanda, əks düşərgədə dayanan istiqlalsevər qüvvələri, ideoloqları da həmrəydir. Onlar da Azərbaycan xalqının “Yabançılara tabe və məhkum olma”sını istəmir, bu millətin “öz baba yurdlarında öz mədəniyyətlərini” inkişaf etdirməyi arzulayırdılar. Elə isə xalqın müstəqilliyini, azadlığını istəyən kommunistlərlə bu istəyi həyat məramına çevirən istiqlalsevər müsavətçilərin arasındakı düşüncə fərqi nədən ibarət idi? Niyə onlar birləşib taleyin xalqımıza bəxş etdiyi bu milli azadlığımızı eyni mövqedən müdafiə etmədilər?

Fikrimizcə, Əhməd Çavuşun “Cahan inqilabı və aləmi-islam zəhmətkeşləri” adlı məqaləsinin həyəcan dolu, bəyanat xarakterli son abzası eyni millətin bu iki siyasi qanadı arasındakı fərqli düşüncələrin, baxışların kökləri, səbəbləri haqqında aydın təsəvvür yaradır: “Ey əli silah tutan türk və Azərbaycan əsgərləri! Babalarınızın yurdu, analarınızın və

bacılarımızın isməti yolunda bu şəhid qəhrəmanlar fəda olundular. Qəhrəmanlarımızı əlimizdən aldılar. Sizin kəskin, müzəffər silahınız düşməni məhv etməyə qalxmasa, sizin pələng əlləriniz düşmən boğazlarını xırpalamasa, yoldaşlarımızın intiqamını almasa mərdlik sizə qənim olsun, silah sizə haram olsun!...”

Bu üsyankar çağırışda bir neçə məqama diqqət yetirməyə ehtiyac duyulur. Əvvəla, məqaləsini bütövlükdə Şərq - Qərb, imperiya - müstəmləkə, zalım - məzlum problemlərinə, dünya inqilabının perspektivlərinə, beynəlxalq mövzuya həsr edən müəllifin son anda “Azərbaycan əsgərləri”nə müraciəti təəccüb doğurur.

Digər tərəfdən, şübhəsiz ki, müəllif “bu şəhid qəhrəmanlar” dedikdə Krımda və Dağıstanda öldürülən kommunistləri - Mustafa Sübhini, Uluğ bəy Buynakskini, Harun Səidovu və digərlərini, “düşmən” deyəndə isə onları qətlə yetirən Denikin ordusunun könüllülərini nəzərdə tuturdu. Əhməd Çavuş fərqi nə varırdımı ki, özünün də mənsub olduğu xalq, vətəndaşı olduğu millət müstəqil cümhuriyyətdir və onun vurğuladığı qanlı hadisələr bu dövlətin sərhədlərindən kənarında baş vermişdir? “Əli silah tutan türk və Azərbaycan əsgərləri”ni Denikin ordusuna qarşı mübarizəyə çağıran müəllif, əslində, müstəqilliyimizi tanımayan və eyni təkliflə sonralar Azərbaycana dəfələrlə müraciət edən Rusiya xarici işlər komissarı G.Çiçerini bir neçə ay qabaqlayıb və onunla vahid mövqedə dayandığı üçün təəssüf doğurur.

Beləliklə, əks mövqelərdə dayanan siyasi qüvvələrdən kommunistlər Azərbaycanın azadlığını Rusiya ilə birləşməkdə, istiqlalçılar isə müstəqil, milli dövlətçiliyin tərəqqisində görürdülər.

Bütün məqalə və yazıları nəzərdən keçirdikdən sonra bu qənaətə gəlmək olur ki, qəzetin Cümhuriyyət dövründə işıq üzü

görən, qara haşiyəli ilk sayı həqiqətən də əza, yas, hüzn buraxılışıdır.

Rusiya sovet informasiya agentliklərinin məlumatlarına əsasən, 1919-cu ilin avqust ayının 15-də Mustafa Sübhi Kırında, 16-da isə Uluğ bəy (Ullubiy) Buynakski öz silahdaşları ilə Dağıstanda general Denikinin başıpozuq könüllü dəstələri tərəfindən qətlə yetirilmişdir.

Lakin çox keçmir ki, eyni agentliyin təkzibedici yeni xəbəri Azərbaycan bolşeviklərini dəhşətə salır. Məşhur türk kommunisti, 3-cü kominternasionalın üzvü Mustafa Sübhi sağdır, onun “dobrovollar” tərəfindən edamı, şəhər mərkəzində “tam 24 saat başı aşağı asılı” qaldığı təsdiqlənmişdir. Həqiqətən Mustafa Sübhi sonra Bakıya gəlir və yenidən məsləkdaşlarının əlini sıxır. O, 1920-ci il sentyabrın 10-da Bakıda Türkiyə Kommunist Partiyasını yaradır və onun rəhbəri seçilir, 3-cü İnternasionalın Azərbaycanın paytaxtında keçirdiyi Şərq xalqlarının qurultayında çıxış edir.

1921-ci ilin yanvarında arkadaşları ilə Ankaraya getmək istəyən Mustafa Sübhi Trabzonda müxalif qüvvələrin təzyiqi ilə üzləşərək geri qayıtmağa məcbur olur və yanvarın 28-dən 29-na keçən gecə qayıqla Qara dəniz vasitəsilə Batuma dönərkən 4 silahdaşı ilə birlikdə öldürülərək dənizə atılır.

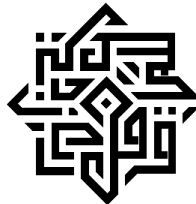
“Kommunist” qəzetinin Cümhuriyyət dövründə buraxılan 29 avqust 1919-cu il tarixli ilk sayının on ilə yaxın hətta onun təsisçiləri, mühərrirləri tərəfindən “unudulmasının”, burada yer alan materialların sonralar da şərh edilməməsinin başlıca səbəbi çox güman ki, Mustafa Sübhinin edamı ilə bağlı Şura agentliklərinin verdiyi əsassız xəbərlərin də yer alması olmuşdur. Bu dezinformasiya o vaxt, şübhəsiz, yerli bolşevikləri oxucular qarşısında pərt vəziyyətə salmışdır.

Asif Rustamli
Doctor of Philology,
professor

A NEWSPAPER AND A "MURDER" IN HISTORY

SUMMARY

The study of the Azerbaijan Democratic Republic, 29 August 1919, published the first issue of the "Communist" newspaper in Agmәscid prominent Turkish communist disinformation is being killed by hanging by Mustafa Subhi counterrevolutionary elements, where the 1st edition of the newspaper "Musavat police" were seized by the data is not based on facts confirmed.

Elçin Mehrəliyev,
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun
baş elmi işçisi, filologiya üzrə elmlər doktoru

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI VƏ PUBLİSİTİKASINDA MULTİKULTİRAL İDEYALAR

Açar sözlər: Azərbaycan, multikultural mühit, tolerant həyat tərzinin bədii-publisist ifadə xüsusiyyətləri, milli “mən” və sosial-psixoloji çalarlar ümumiliyi, milli və dini zəmində qarşılıqlı yaradma cəhdləri, multikultural ideyalar və çağırışlar.

Böyük və ya kiçik olmasından asılı olmayaraq hər bir millətin öz tarixi inkişaf yolu vardır və onlar bir-birlərindən bu yolda qazandıqları dil, din, adət-ənənə, mentalitet və s. kimi dəyər və özəllikləri ilə fərqlənirlər. Bu baxımdan, dünya mədəniyyətinin zənginləşmə prosesində hər bir millətin rolu əvəzsizdir, obrazlı desək, milli mədəniyyətlər müxtəlif qütblərdən süzülən saf bulaq suları kimi zaman-zaman bir-birinə qovuşub gurlaşmış və bu nəhəng axın bəşəri mədəniyyət “zəmisini” göyərtdi, eyni zamanda, hər bir millət bu “zəmidən” özünə gərəkli “şəhdi-şirəni” çəkib bəhrələnməkdədir. Lakin bu da məlum həqiqətdir ki, heç də həmişə və hər yerdə buna eyni dərəcədə nail olunmur, çünki hər bir mədəni vahidin mental sərhədlərinə hörməti nəzərdə tutan qarşılıqlı mədəni-mənəvi faydalanma mühitinin (*mutikultural mühitin*) formalaşması və davamlı inkişafı tarixi-ənənəvi dinc birgəyaşayış münasibətləri ilə yanaşı, azadlıq, qanunun aliliyi, demokratiya, insan hüquqları, sosial bərabərlik və sairə bağlı

siyasi, iqtisadi və hüquqi əsaslar tələb edir və dövr dəyişdikcə həmin əsaslarla əlaqəli işlək mexanizmlərin daha da təkmilləşdirilməsini zərurətə çevirir.

Multikultural mühit mədəni və mənəvi dəyərləti paylaşmaq imkanı yaratdığından nəinki bir mədəniyyətin digər mədəniyyətə inteqrasiya prosesi baş verir, eyni zamanda, həmin mühitdə doğulub boya-başa çatan insanların həyat tərzində, əmək fəaliyyətində, hətta zövq, xarakter və dünyagörüşündə uyğunluq əlamətləri təzahür edir.

İki il bundan əvvəl Qurban Səidin “Əli və Nino” romanı əsasında çəkiləcək teleserialın rejissoru Elvin Mirzəyev jurnalistin “Nino gürcü qızı olacaqmı?” sualına belə cavab vermişdi: “Nino məsələsinə mən bir az qısqanc yanaşıram. Səbəb? Tiflisdə yaşayan gürcü xanımı heç vaxt bakılı ola bilməz. O səbəbdən Ninonu Bakıda axtarıyıq. Nino gürcü mənşəli olsa da, azərbaycanlıdır” (5, 88).

Həqiqətən də bədii-publisist əsərlərdə insan həm bənzərsiz və təkrarolunmaz bir fərd, həm də elliklə tale və əxlaqi-psixoloji çalarlar ümumiliyi kəsb edən xalqın bir üzvü kimi təcəssüm etdirilir. Xalq mənəviyyəti və milli-etnik psixologiya isə bir-birindən ayrılmaz və bir-birini tamamlayan, etnik stereotip və yönümləri, adət-ənənələri, milli hiss və xarakter özəlliklərini, arzu və ehtirasları və s. əhatə edən problemlərdir və istər bədii ədəbiyyatda, istərsə də publisistikada xalq mənəviyyətinin təsviri, milli psixologiyanın açılışı, milli müəyyənliyin ifadəsi xüsusi yer tutur. Eyni zamanda, sənətkar bir xalqın mənəvi dünyasına nüfuz edərkən sosial-mənəvi mühitin xarakterinin, etnik mədəniyyətlərin, xalqın milli-mənəvi dəyərlərinin insanın mənəvi tərbiyəsindəki rolunu əks etdirməyə çalışır. Sənətkarın yaratdığı obraz onun təxəyyülünün məhsulu olduqda belə, yenə “mühitin və millətin xasiyyətini” özündə əks etdirir (2). Başqa sözlə

desək, sosial-mənəvi mühitin insan mənəviyyətinə təsiri sənətlə həyat arasındakı sıx bağlılığın başlıca amili, qarantıdır, bədii, publisist yaradıcılığın mövzu və mündəricəsi bu fonda formalaşır, yazıçı-publisist xalqın sosial-psixoloji yaşantısını bu kontekstdə əks etdirir. Rejissorun düşündürücü cavabı bu kimi mətləbləri nəzərdə tuturdu.

Biz qeyd etdiyimiz səciyyəvi cəhəti Şərfin Əl Fərabi, İbn-Sina, Mahmud Şəbüstəri, Nizami Gəncəvi, Cəlaləddin Rumi, Sədi, Hafiz, Nəsimi, Fəridəddin Əttar, Nəsimi, Cami, Nəvai, Füzuli, Saib Təbrizi, Nəbati, Şəhriyar və s. kimi böyük sənətkar və filosoflarının yaradıcılığında izləyə bilirik. Onlar öz əsərlərində hər bir millətin öz xüsusi mədəniyyətini inkişaf etdirmək, öz taleyinə sahib çıxmaq hüququnu müdafiə etməklə yanaşı, çoxsaylı mədəni birliklərin heç bir münafişəyə yol verilmədən dinc yanaşı yaşaması ideyasını uca tutmuşlar, milli, dini, irqi ayrı-seçkilik salanları lənətləmiş, Allah tərəfindən dünyaya təmiz pay kimi verilən insanların bir-birini didməsinə dərin təəssüf hissi keçirmiş, cənnəti yer üzündə bərqərar etmək kimi nəcib məramla səsləmişlər. Bu səbəbdən həmin sənətkarların yaradıcılığında həm ideya-məzmun, həm də sosial-psixoloji tutum və fəlsəfi mahiyyət xüsusiyyətlərinə görə bir yaxınlıq duyulur, yalnız milli deyil, həm də bəşəri hiss və həyəcanlar yaradıcılıqlarına tipoloji amillər, ümumi mətləblər gətirmişdir ki, bu da öz növbəsində siyasi və əxlaqi mövqe birliklərini, bəşəriyyətin taleyi ətrafında formalaşan planetar düşüncə tərzlərini əks etdirir.

Azərbaycan xalqının bədii və publisist irsinin ideya-məzmun zənginliyi, dil-üslub, ifadə əlvanlığı ilə seçilməsinin mühüm səbəblərindən birini biz məhz bu humanist ənənəni qoruyub saxlaması, müxtəlif etnik mədəniyyətlərin sintezini özündə əks etdirməsi ilə əlaqələndirməliyik. Azərbaycan etnik tərkibi və çoxmədəniyyətliliyi ilə məxsusi ətirli rəngarəng

çiçəklərin yaratdığı əlvan gülüstanı xatırladığı kimi, onun ədəbiyyatı və publisistikası da bu çeşidli naxış və rayihələrdən xali deyil.

Qeyd etməliyik ki, Azərbaycanın bir məkan kimi transkontinental mövqeyi, coğrafi baxımdan mədəniyyətlərin qovuşacağında yerləşməsi ona həmişə həm Qərb, həm də Şərq dəyərlərindən bəhrələnməyə imkan verib. Eyni zamanda, keçməkeşli tarixi-siyasi proseslərdən keçməsi Azərbaycanı hələ qədim zamanlardan özündə mədəni, dini, etnik fərqləri birləşdirən inteqrasiya mərkəzinə, tolerantlığın hökm sürdüyü harmonik mədəniyyət ocağına çevirmişdir. Azərbaycan türkləri və avtoxton milli azlıqlar (udınlar, ingiloylar, qızırlar, xınalıqlar, buduqlar, tatlar, talışlar, ləzgilər, avarlar, saxurlar və b.) uzun minillərdir ki, bu məkanda yaşayıb-işləmiş, dostlaşıb-doğmalaşmışlar. Bundan başqa respublikada ruslar, ukraynalılar, belaruslar, kürdlər, yəhudilər, yunanlar, almanlar, tatarlar, axısqa türkləri, gürcülər yaşamış və bu gün də yaşamaqdadırlar. Onların hamısı ziddiyyətli tarixi proseslərə, mürəkkəb sosial-iqtisadi dəyişikliklərə baxmayaraq öz maddi və mənəvi mədəniyyətlərini, dilini, tarixi yaddaşını, adət-ənənəsini, mentalitetini, etnik özünüdərkətmə və etnopsixologiyasını qoruyub saxlamışlar. Diqqət yetirsək, biz bu coğrafi və etnik-mədəni zənginliyi qədim ağız ədəbiyyatı nümunələrindən, “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarından başlamış müasir bədii-publisist yaradıcılıq nümunələrində izləyə bilərik. N.Gəncəvi, İ.Nəsimi, M.Füzuli, A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, M.F.Axundzadə, S.Ə.Şirvani görüşlərindəki tolerantlıq ideyaları, Ə.Ağaoğlu, M.Ə.Sabir, N.Nərimanov, H.Cavid, A.Şaiq irsindəki multikultural baxışlar bu dəyərlərə ümumxalq münasibətini əks etdirir.

Azərbaycanda multikulturalizmin mahiyyəti özünü sadəcə olaraq bu məkanda kök salmış ayrı-ayrı mədəniyyətlərin paralel şəkildə mövcudluğunda, submədəniyyətlərə tolerant - dözümlü

münasibətdə deyil, qarşılıqlı əlaqədə olub, bir-birinə təsir edib harmoniya yaratmasında və son nəticədə digər submədəniyyətləri özündə birləşdirən ümummədəniyyəti qəbul etmək ənənəsinin, etnikliyin fəvqündə duran vahid bir cəmiyyətin formalaşmasında göstərir. Bu gün ayrı-ayrı milli “mən”lərin Azərbaycançılıq ideologiyası ətrafında birləşməsi belə bir yaşam tərzinin, yurda bağlılıq, vətən sevgisi anlayışları arxasında dayanan zəngin və cilalanmış komponentlər sisteminin ötürdüyü enerjinin - Azərbaycançılıq məfkurəsinin nəticəsidir. Görkəmli tənqidçi-filosof Y.Qarayev bu məntiqi mühakimənin mahiyyətini belə izah edir: “...Qarşılaşan sivilizasiyalarda qütblər də birinci növbədə məhz milli, etnik, konfessional cənahlarda arasında özünü göstərir. Dil və din, mental və yaddaş, əxlaqi dəyərlər, sənətdə və fəlsəfədə, hətta relyefdə və iqlimdə ortaq mənəvi məkan... hamısı bir dünyədə, bir yumruqda (bir blokda) cəm olanda (yalnız onda!) bəşəriyyət adlı tamın, bütövün komponenti – Azərbaycan əmələ gəlir” (9, 23). Azərbaycan qoynuna sığınmış tarixi millət və etnik qrupların elə bir doğma evidir ki, burada bütün fərq və çərçivələr silinir, inciklik və ədavətlər aradan qalxır, ziddiyyət və münaqişələrə yer qalmır. Çünki vahid ailənin üzvləri – torpağın sahibləri və varisləri üçün onu qoruyub-saxlamaq, qurub-yaradıb inkişaf etdirmək məramı bütün istək və maraqları üstələyir. Bu həyat həqiqətinin bədii və publisist təəcəssümü ən müxtəlif janrlarda və formalarda yazılmış yaradıcılıq nümunələrində reallaşır və ortaq mənə kəsb edir. Xalq dastanı “Əsli və Kərəm”dəki alban əsilli xristian Əsli³¹ ilə islam etiqaqlı Kərəm, Ourban Səidin “Əli və Nino”

³¹ *Ədəbiyyatşünas-alim E.Heydərov Qara keşişin və Əslinin etnik cəhətdən Qarabağda xristian albanlara aid olması baxışını əsaslandırılmış, bununla da, özünün qeyd etdiyi kimi, folklorumuzda erməniçilik*

romanındakı gürcü qızı Nino ilə azərbaycanlı Əlixan, Cəfər Cabbarlının “1905-ci ildə” pyesindəki erməni oğlu Baxşı ilə azərbaycanlı qızı Sona və digər klassik əsərlərimizdəki etnik mədəniyyət daşıyıcısı olan başqa obrazlar da öz yurdlarını sevir, onun hər cür ayrı-seçkilikdən, ədavət və münafişədən kənar durub əmin-amanlıq içərisində yaşamasını, tərəqqisini arzulayırlar. Onlar dini və milli mənsubiyyətlərindən, yaxud Şərq və ya Qərb mədəniyyətinə daha çox bağlılıqlarından asılı olmayaraq, öncə öz ümumi evlərinin təəssübünü çəkən azərbaycanlıdırlar və bitkin obrazlar kimi vətəndaş özünüdərkinə təsirsiz ötürümlər.

Tolerantlıq ideyaları baxımından bu gün də aktual olan bəzi əsərlər üzərində xüsusi dayanmağa dəyər.

N.Nərimanovun hələ 1896-1899-cu illərdə yazdığı “Bahadır və Sona” romanı çürük ictimai münasibətlərə kəskin etirazı ilə yalnız Azərbaycanda deyil, bütün Zaqafqaziyada diqqəti cəlb etmişdi. Romanın qəhrəmanları – erməni qızı Sona və azərbaycanlı Bahadır bir-birlərini ürəkdən sevsələr də, insanlar arasına sonradan salınmış “uçurum dərələrlə” üzləşirlər və onların nakam məhəbbəti, faciəvi taleləri millət, din, irq fərqlərinə, milli ədavət meyllərinə qarşı kəskin etiraz, bədii üsyan səviyyəsində qoyulub əks etdirilir.

C.Məmmədquluzadənin “Kamança” pyesində doğma yurdu ermənilərin basqınlarından müdafiəyə qalxmış Qəhrəman yüzbaşı və onun atlı dəstəsi ələ keçən kamançaçı Baxşını öldürməyə qərar verir. Amma Baxşının öz kamançasını sev-

ünsülərinin olması uydurmasının əsassız olduğunu göstərməklə yanaşı, məhəbbət dastanlarımızın tarixi kökünün XVI-XVII əsrlərə yox, daha qədimlərə getməsi faktını təsdiq etmişdir. (Bax: Heydərov E. “Əsli-Kərəm” dastanı və Alban mədəniyyəti. F.e.n. alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2004)

məsi, o öləndən sonra onu oğlu Muğuşa çatdırmağı xahiş edib yalvarması Qəhrəman yüzbaşını hirsini cilovlayıb əl saxlamağa və bir dəfə də çalmağa razılıq verməyə vadar edir. Baxşı yanıqlı-yanıqlı çalır. Musiqinin sehri-təsiri Qəhrəman yüzbaşının qəzəbini soyudur, ondakı intiqam hissi əfv duyğuları ilə əvəzlənir. C.Məmmədquluzadə bu əsəri ilə milli münasibətlər zəminində qırğınlara son qoymaq arzusunu ifadə edir – onun qəhrəmanı “namərd dünya”nın işlərinə qarşı çıxır, insanları həyatın ruhi-mənəvi qidası olan mədəniyyəti qorumağa, bunun üçün səbrli, dözümlü olmağa, güzəştə getməyə çağırır.

Yurda ruhən bağlılıq, multikultural mühitdən mənəvi faydalanma, dinc birgəyaşayışa, ali insani dəyərləri qorumağa çağırış müasir yazarlarımızın yaradıcılığında da əlvan boyalarla, dolğun təfərrüatlarla açılıb çatdırılır. Məsələn, Mövlud Süleymanlının “Erməni adındakı hərflər...” romanında dinc birgəyaşayışı pozub silahlı qarşıdurma səviyyəsinə gətirən şovinist təbliğat lənətlənir. Yazıçı bu əsərində cərəyan edən hadisələri ideya-bədii məqsədinə uyğun olaraq ermənilərlə azərbaycanlıların qonşuluğu çərçivəsində əks etdirir. Bu, yazıçının konkret tarixi mühitə obyektiv baxışının nəticəsi kimi təzahür edir – tale uzun illərdən bəridir ki, ermənilərlə azərbaycanlıları bir torpaqda yaşamağa, qonşuluq etməyə məhkum etmişdir. Yazıçının vaxtilə belə bir mühitdə doğulub boya-başa çatması, istər ermənilərin, istərsə də öz soydaşlarının həyat tərzinə dərinədən bələdliyi və zəngin bədii təxəyyülü hər iki millətin məişəti, xarakteri, qayğı və ehtiyacları, adət-ənənələri haqqında yetərincə söz açmağa, həyat tərzlərindəki oxşar və fərqli mənzərəni canlandırmağa imkan verir. Yazıçı buna torpağa-yurda baxış və görüşləri bədii təhlil predmetinə çevirməklə, ictimai-mənəvi prosesləri həssaslıqla qələmə almaqla müvəffəq olur. O göstərir ki, bu torpaqlarda yaşayan digər millətlərin nümayəndələri kimi, ermənilər də Azərbaycan

xalqının adət-ənənələrini, dilini, məişətini mənimsəyən insanlardır, onların güzəranı azərbaycanlıların əməyi-əkin-biçin, heyvandarlıq, bağçılıq təsərrüfatı ilə bağlıdır, ev-eşikləri, geyim xüsusiyyətləri də eynən azərbaycanlılarınkı kimidir.

Gülşən Lətifxanın “Azər və Aida adası” romanı da ideya-məzmun etibarı ilə etnik münaqişə yaradanlara qarşıdır. Romanın mətnindən belə məlum olur ki, Qarabağ hadisələrinə qədər ermənilərlə azərbaycanlıların dinc birgəyaşayışı normal bir hal sayılırdısa, bundan sonra qınaq, təhdid, təqib obyektinə çevrilir. İki xalq arasında salınan nifaq minlərlə insanın faciəsinə gətirib çıxarır.

Eləcə də biz Azər Abdullanın “Sarı tağ” povestində xalqlar dostluğu haqqında ideoloji danışmaların şıdırğı getdiyi bir vaxtda, “qardaş sovet Ermənistanında” türk millətinə, azərbaycanlılara qarşı nifrət və məkrin, eksponzionist siyasətin səngimədiyini görürük. Yazıçı məqsədli surətdə inkişaf etdirilən qərəzli münasibətin kökündə siyasi maraqlara söykənən “erməni məsələsi”nin dayandığını və bunun milli münasibətlərdə yeni faciələrə gətirib çıxaracağına qaçılmaz olduğunu ortaya qoymaqla müharibə törədənlərə nifrət hissi aşılayır.

Tipik fərd və etno-psixoloji ümumiləşdirmə Elçinin «Qarabağ şikəstəsi» (4) hekayəsində - Gümü-Ağadadaş, Ziba-İzabel xətləri vasitəsilə açılır. Ziba milliyyətcə yəhudidir, Azərbaycanın Quba şəhərində doğulub, Qırmızı Qəsəbədə məktəb bitirib, orada ərə gedib və Azərbaycan dilli orta məktəbdə coğrafiya dərsi deyib... Sonradan qohumlarının dəvəti və ərinin təkidilə İzrailə köçüb. Amma onun ürəyi köhnə yurdda qalıb, əcdadlarının diyarı kimi İzrailə hörmət etsə də, düşüncəsi, hissiyyatı, xatirələri ilə bərabər uçub bu yerlərdən min kilometrərlə uzaqlarda yerləşən Azərbaycana qonur və onun nisgilli söhbətlərinin hamısı qızı İzabelin uşaqlıq xatirəsinə hopub, artıq anasının vəfatından on dörd illik bir

müddət ötsə də, Ziba nostalgiyası İzabelin qəlbindən çıxmır, İzraildə Eriha deyilən kiçik bir şəhərdə anadan olsa da, “Azərbaycan” sözü də o Ziba nostalgiyasının içində İzabelin ürəyində yaşayır. Hətta nə vaxtsa ərə gedəndə, oğlu olanda ona «Aydın» adı qoyacağını düşünür, çünki anası ona oğlu olanda adını «Aydın» qoymağı tapşırmışdı... Və günlərin bir günündə İzabel Xanukoff vəzifə xidmətinə uyğun olaraq Azərbaycana göndəriləcəyi xəbərini eşidəndə Qubaya, Qırmızı Qəsəbəyə gedəcəyini, o yerlərə anasının gözləri ilə baxacağını düşünür və belə də edir.

Lakin İzabel Zibanın qızı olsa da, Zibanın özü deyil, ən azı ona görə ki, Ziba Azərbaycan mühitinin, İzabel isə İzrail mühitinin yetirməsidir, ananın dünyaya gözünü açdığı və ağı kəsdiyi vaxtlardan “ata yurdu” bilib sevdiyi Azərbaycandakı real yaşantılarından qızı çox-çox uzaqdır, o, bir sosial-ictimai varlıq olaraq öz yurdunda, öz gerçək yaşantıları içərisində formalaşmış və təbii bir instinktlə, ruhən, mənən o yerlərə bağlıdır.

Yazıçı göstərir ki, Azərbaycanda həyat İzabel üçün cazibəli və möcüzəli, Xəzər sahilində yaşayan, hər yatanda elə yuxuda ikən dəniz-qayalıq uğultusunu eşidən və bu uğultu səsinə gözünü açıb iş-gücünün dalınca yollanan avtobus sürücüsü Ağadadaş üçün sadə və yeknəsəkdirsə, Cümü üçün cəhənnəm əzabıdır, usandırıcıdır, çünki o, qaçqındır, doğma Şuşasını itirmişdir. Müəllifin insana həm təbiətin bir parçası, həm də sosial-mənəvi varlıq kimi baxışı elmi-məntiqi, sosial-psixoloji cəhətdən əsaslandırılmış qənaət doğurur: insanı insan edən və daim öz şirəsi ilə qidalandırmaqla mənən ucaldan, ruhən yaşadan etnik kök, ilkin mühit, yurd-ocaq, el-oba sehrimöcüzəsi, doğma təbiətin torpağının, suyunun, havasının həyat cövhəridir – insan bu sehrimöcüzədən, həyat cövhərindən aralı düşüncə kökündən qoparılmış gül kimi solmağa məhkumdur.

Bədii və publisist əsərlərimizin ideya-məzmunundan belə məlum olur ki, çoxmədəniyyətlik millətlər arasındakı fərqi təzahürü kimi müəyyən ziddiyyətlərə gətirib çıxarsa da, müxtəlif xalqlar arasında etimadı möhkəmlətmə və qarşılıqlı faydalanma imkanları ilə cəmiyyətin ümumi inkişafına təkan verir, odur ki, tolerantlıq belə cəmiyyətlərə xas həyat tərzi kimi həmişə öz dəyər-qiyətini qoruyub saxlaya bilər. Lakin tarixi təcrübə göstərir ki, qərəzli qüvvələr milli, irqi, dini ayrı-seçkilik amillərindən istifadə etməklə qarşılıqlı yaratmaq cəhdləri göstərmiş, bu yolla məkrli məqsədlərinə nail olmağa çalışmışlar. Belə hadisələr Azərbaycanda da dəfələrlə baş vermişdir və bu kimi halları Azərbaycan multikultural mühitinin sınaq dövrləri kimi də qiymətləndirmək olar.

Azərbaycan ədəbiyyatı və publisistikası həmin hadisə və prosesləri sayıqlıqla izləmiş, ölüm-itim olayları arxasında gizlənən siyasi kələkləri Azərbaycan torpaqlarının işğalına yönələn səbəblər kimi şərh etmişdir. Hələ ötən əsrin əvvəllərində erməni-müsəlman qırğınlarının başlanması ilə bədii-publisist düşüncədə formalaşan “məlun iblis”, “atan kazaklardır” bədii qənaətinin bu gün də aktuallığını itirməməsi və müasir bədii-publisist düşüncədəki uyğun qənaətlərlə uzlaşması ədəbiyyatımızın və publisistikamızın xalq həyatı ilə sıx bağlılığının, həyat həqiqətlərinə sədaqətinin nəticəsidir.

Xüsusi olaraq qeyd etməliyik ki, Azərbaycanda milli və dini zəmində qarşılıqlı yaratmaq fitvasına əsasən erməni ekstremist qüvvələri uymuş, münafiqə və qırğınlar törətmişlər. Məsələ burasındadır ki, Azərbaycanı və Qafqazı işğal etdikdən sonra Rusiyanın yeritdiyi siyasət ermənilərin simasında bölgənin xristianlaşdırılmasına yönəldilmişdi və məhz bu siyasət nəticəsində Azərbaycana köçürülən ermənilərin sayı sürətlə artmağa başladı. Məqsəd nəyin bahasına olursa-olsun, azərbaycanlıları əzəli torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmaq və bu torpaq-

larda minimum müstəqil erməni dövləti, maksimum “dənizdən-dənizə Böyük Ermənistan” yaratmaqdan ibarət idi.

1905-1907-ci illərdə ermənilər tərəfindən törədilən və Çar Rusiyasının şovinist siyasətinə xidmət edən nifaq və qırğınlar nəinki Azərbaycanda, ümumiyyətlə Qafqazda milli zəmində münaqişələrin genişlənməsinə təkan verdi. 1916-1918-ci illərdə isə erməni-daşnak qüvvələri Azərbaycanın bir sıra bölgələrində, xüsusən də Bakıda, Şamaxıda, Qarabağda, Qubada, Zəngəzurda, Naxçıvanda dəhşətli qətliaclar törətdilər.

Bir sözlə, məkrli “köçürülmə” planı acı bəhrəsini verdi: çar Rusiyasının xeyir-duası ilə Azərbaycan torpaqlarında əvvəlcə erməni vilayəti, 1918-ci ildə isə İrəvan şəhərini və onun ətraflarını əhatə edən erməni dövləti yaradılması ilə “minimum öhdəlik” yerinə yetirildi. Lakin “yoğurub-yapmadan” özgə torpağında vətən tapan ermənilər Göyçə mahalında, Qarabağda, Naxçıvanda qırğın əməliyyatlarını davam etdirdilər. Daşnak-bolşevik sövdələşməsi nəticəsində Azərbaycanın yeni-yeni əraziləri ələ keçirildi – Ermənistan Respublikası 9 min. kv. km-lik ərazisini Azərbaycan torpaqları hesabına böyüdərək 40 min kv. km-ə çatdırdı. Azərbaycan SSR tərkibində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti kimi qondarma bir qurum yaradıldı. “Dağlıq Qarabağ” termini də separatçılıq niyyəti ilə Qarabağın bir hissəsinə verilmiş bir ad kimi belə meydana gəldi.

Biz bütün bu tarixi həqiqətlərin ədəbiyyatımızda və publisistikamızda əksini tapdığını görürük. C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, N.Nərimanov, M.M.Nəvvab, Ü.Hacıbəyli, Ə.Hüseynzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Ağaoğlu, M.S.Ordubadı, Y.V.Çəmənzəminli və digər ədiblərimizin bədii-publisist irsi nəinki tarixi, hətta müasir hadisələrin mahiyyətinin açılmasında və erməni millətçilərinin ifşasında son dərəcədə əhəmiyyətlidir.

M.M.Nəvvab “1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası” adlı əsərində erməni-müsəlman davasının başlıca kök

və səbəblərini göstərir, Azərbaycana köçürülən erməni tayfalarının yerli əhaliyə xəyanətkar münasibətini onların rus imperiyasının fitnə-fəsadına uyması ilə izah edirdi. Müəllif qeyd edirdi ki, ermənilərin törətdiyi davamlı cinayətlər onların havadarları tərəfindən qəsdən yaradılmış cəzasızlıq mühitində inkişaf edərək 1903-1904-cü və 1905-1906-cı illərdə Bakıda, İrəvanda, Naxçıvanda, Təbrizdə, Xorasanda, Tiflisdə, Gəncədə qanlı qarşıdurmalara gətirib çıxarmışdır.

Publisistin istinad etdiyi faktlardan belə məlum olur ki, rus imperialist siyasəti zamanı yetişincə öz köhnə metodunu işə salır; qanlı cinayətlərin, qırğınların təşkilində erməni din xadimləri və kilsələri mühüm rol oynayır; hər dəfə erməni-müsəlman iğtişəşləri başlananda azərbaycanlılar onlara pənah gətirən erməniləri ehtiramla qarşılayıb, evlərində, yaxud iş yerlərində gizlədib xilas etsələr də, ermənilər gizlətdikləri silahları fürsət düşən kimi aşkara çıxarıb müsəlmanlara tərəf yönəlir, böyük-kiçiyi gülləyə tuturlar... (11, 33-34).

M.M.Nəvvabın əsərində olduğu kimi, M.S.Ordubadinin “Qanlı sənələr” əsərində də erməni-müsəlman qırğınlarının bir çox gizlinləri nəzərə çatdırılır. Ədib baş vermiş iğtişəşlərin dörd mühüm səbəbini göstərir: “Birinci səbəb. Erməni Daşnaksutyun komitəsinin müstəbid bir idarə üsulunu təşkil etdiyidir ki, Qafqazda bir sıra qanlı teatrolar oynandı...; 2-ci səbəb, məhəlli hökumət məmurlarının müharibə zamanlarında etinasızlığı, ermənilərin terrorları qorxusundan bir tərəfi əldə saxlayıb, digər tərəfə növbənöv vicdansızlıqlar etmələridir; 3-cü səbəb və iğtişəşə gəldikdə müsəlmanların elmsizliyi və müasir işlərdən bixəbər olmalarıdır; 4-cü səbəbə gəldikdə ermənilərin avtonomiya-idarə muxtariyyəti həvəsində olmalarıdır. Bu səbəbiyyəti isbat üçün qələmə bir o qədər güc sərf etmək lazım deyil. Zira, ermənilərin hər ay Londona, Parisə, Amerikaya qaçıb ərzihal etmələri bunlara kamil bir sübutdur...” (13, 8-11). Ən

maraqlısı, hər iki müəllifin müşahidə və mühakimələri üst-üstə düşür, bir-birini tamamlayır. Bununla belə, M.S.Ordubadi törədilən iğtişaşların ermənilərin əvvəl Türkiyədə, bu baş tutmadıqda isə Qafqazda avtonomiya – idarə muxtariyyəti yaratmaq istəyindən qaynaqlandığını daha incəliklə təhlil etmiş və belə bir qənaətə gəlmişdir ki, “erməni və müsəlmanı müharibə səbəbinə bir-birindən ayırmaq niyyəti ilə Bakı quberniyasını və Gəncə quberniyasının aran yerlərini müsəlmanlara verib, İrəvan quberniyasını, Gəncə quberniyasının yaylaq və dağbasar ölkələrini ermənilərə verib, bunları da Qars sancağı ilə birləşdirib Erməni səltənəti təşkil etmək” (13, 10-11) erməni milli siyasətinin əsasını təşkil edir.

Ə.Hüseynzadə 1905-ci ildə yazdığı «Siyasəti-fürusət» əsərində çarizmin müsəlman xalqlarının azadlıq hərəkatına qarşı mürtəce münasibətini çar Rusiyasının dövlət naziri Pruşkeviçin səyahəti sərgüzəştlərindən bəhs etməklə – bu obrazın vasitəsilə ifşa edir, Qafqaz müsəlmanları arasında at oynatmaq, əzmək, döymək, əritmək kimi millətçi-şovinst siyasətin mahiyyətini açıb lənətləyirdi. Məlumdur ki, III Duma 1905-1907-ci illər inqilabı zamanı müsəlmanların milli azadlıq hərəkatını boğmaq məqsədilə Qafqaz müsəlmanlarını kazak atlarının ayaqları altına salmaq, susdurmaq barədə qərar qəbul etmişdi. Elə bu məqsədlə də Pruşkeviç Qafqaza və İrana səyahətə başlayır. Onun bu səyahətində bir niyyəti də Azərbaycanı “məzhəb və təriqət” itilafı salmaq, milli qırğın törətmək idi. Müəllif obrazların öz dili ilə açıq-aydın göstərir ki, Rusiya ilə İran Qafqaz uğrunda sövdələşmələr aparır. Bu yolda Rusiya daha hiyləgər və tədbirlidir: “Dostlarım, siyasəti-fürusət əfsunlarının biri də əhali arasında nifaq və təfriqə salmaqdadır... Bütün əhaliyə insanlıqlarını unutdurub, yekdigərləri ilə qovğa etdiriyoruz” – Pruşkeviç Tehrana gedərkən Azərbaycandakı əlaltılarına belə tapşırır (7, 44-45).

Qafqazın yaxın gələcəyinin burada yaşayan xalqlar arasındakı münasibətlərin hansı istiqamətdə inkişafından asılı olacağını düşünən ədiblərimiz həqiqətləri əks etdirməklə yanaşı, dostluğa, dinc birgəyaşayışa, ümumi problemləri ələ-ələ verib bir yerdə həll etməyə səsləyirdilər. Sülhün, dinc birgəyaşayışın həyati vacibliyi Ü.Hacıbəyovun “Biz hamımız qafqazlı balalarıyıq” adlı məqaləsində daha geniş anlamda mənalandırılaraq bütün Qafqaz xalqlarının istiqlalıyyəyə çağırış qayəsinə tabe etdirilirdi: “Daha bəsdir, aqlımızı başımıza cəm edək... Hamımız Qafqaz balalarıyıq, zərurət və ehtiyacımız birdir. İstiqbalımızın rifah və səadətini təmin edəcək qüvvə hamımızın himmət və qeyrətinə bağlıdır. Yalnız əldən səs çıxmaz... Birimizin düşməni varsa, hamımızın düşmənidir, dəfinə hamımız çalışmalıyıq. Birimizi bir təhlükə təhdid edirsə, hamımızı təhdid edir, nicatımız ittifaqdadır. Din, millət ayrılığı bizim ittifaqımıza sədd olmasın gərək!” (6, 23). Müəllif buradakı “hamımızın düşməni”, “hamımızı təhdid edən təhlükə” ifadələri ilə məhz çarizmi, onun “parçala, hökm sür!” mürtəce siyasətini nəzərdə tutur, fitnə-fəsada uymuşları nifaq və ədavətdən uzaq durmağa, məktəb, mədrəsə, qəzet yaratmağa, ara qızıışdıran məqalələr yazanları öz səhvlərini başa düşüb nəticə çıxarmağa çağırır, Qafqaz balalarına keçənə güzəşt etməyi, gələcəyin dərdinə qalmağı tövsiyə edirdi. Ədibin publisist əsərlərinin ideya-məzmunundan açıqca görünür ki, “başı üzərinə böyük bir hərc-mərclik zülməti” çökmüş Qafqazda öz doğma vətəninin, millətinin taleyindən nigaranlıq və narahatlığının səbəbi daha böyük və daha köklüdür. “Dövlət Dumasının açılmağı” adlı məqaləsində yazdığı kimi, “xalqlar həbsxanası” adlanan çar Rusiyasında əslində hamıya bir gözlə baxılmır, milli ayrı-seçkilik siyasəti yeridilir: “...Birinə hörmət edirdilər, o birisinə məhəl qoymurdular. Biri olurdu qul, o biri onun başının sahibi. Birinə çoxlu ixtiyar verirdilər, o birini o

ixtiyardan mərhum qoyurdular... Bu xüsusda hər bir ixtiyaratdan məhrum və məyus olan biz müsəlmanların halı hamıdan yaman idi..." (6, 28).

Ö.F.Nemanzadə zülm və istibdada dözməməyə, ayılıb haqq və ədalət uğrunda vuruşmağa səsləyirdi: "Bəsdir bu qədər səbir! Bəsdir çəkdiyimiz bu qədər həqarət! Vaxtdır ki, cümləmiz ittifaq edib tələb edək: Cənablar! Biz öz dilimizlə oxuyub, dilimizi, milliyyətimizi bilmək istəyirik. İstəyirik ki, bir para milli işlərimizi özümüz idarə edib, bizim adətimizdən bixəbər olan cahil və zalım qulluqçular başımıza bəla olmasınlar" (12, 146-149). Y.V.Çəmənşəminlinin 1918-1920-ci illər erməni-müsəlman qırğınları zamanı yazdığı "Kiyevdən məktub", "İki aləm", "Zəruri məsələlər", "Azərbaycan muxtariyyəti" və s. kimi publisist məqalələrdə milli tale, vətənin gələcəyi, "köhnəni yıxmaq və təzə bina üçün zəmin hazırlamaq" problemləri əks olunurdu. O, vətəni üzərində qara tufanların əsdiyini aydınca dərk edir, həm qərəzli qüvvələrə, həm də öz millətinə xəbərdaredici bir tərzdə yazırdı: "Dünyada hər bir millətin xoşbəxt yaşamasına səbəb ancaq o millətin öz milli idarəsi ola bilər. Milli idarə də milli torpaqda, yəni müəyyən bir ölkədə bərqərar ola bilər. Deməli, əvvəlinci məsələ milli ölkədir. Torpağımıza söykənsək (yəni qoruya bilsək – E.M), heç bir düşmən bizə xətər yetirə bilməz" (3, 219). O, bu vacib işin çətinliyini də göstərir, milli səfərbərlik ruhu aşılamağa çalışırdı: "Bizim Azərbaycan min il bundan əvvəl də mövcud idi. Onda həm ölkəmiz var idi, həm də xalqımız. Lakin hakimiyyət bizim əlimizdə deyildi. Gəldi-gedər bir xan və ya bəy faydamızı gözləyə bilmirdi. Rusların hakimiyyəti bizi dəxi də pis hallara gətirdi; ixtiyarımızı əlinə alıb, bizi həm torpağımızdan, həm də millətimizdən məhrum qılmaq istədi. Vətənimizi rus köçəriləri ilə doldurdu" (3, 220). Ədib 1918-ci ildə "Azərbaycan" qəzetində dərc etdirdiyi "Xarici siyasətimiz" adlı məqaləsində

erməni məsələsinin yenə meydana çıxdığı bir vaxtda “köhnə ədavətin unudulmasını”, arada davamlı bir sülh olmasını arzulayır, eyni zamanda erməni ədalarının bu sülhü pozmasından, “ermənilərin etnoqraf cığırlarından çıxmasından” ciddi narahatlığını bildirərək uzaqgörənliklə yazırdı: “Böyük Ermənistan xəritəsini gördüm, üç dəniz arasında təşəkkül edəcək imiş: Ağ, Qara və Xəzər dənizləri arasında. Xəritədə Gəncə, Lənkəran, Salyan, Təbriz, Marağa və başqa şəhərlər də Ermənistana daxil edilmişdi. Əgər bu xəritə erməni milli amilinin şəkli isə, onda erməni məsələsi yenə bir çox münaqişə və mücadiləyə səbəb olacaq və həlli yenə kağız üzərində qalacaqdır” (3, 265). Daha sonra “...iki millət arasında sıxı bir rabitə var. Dostluq ilə yaşamaq üçün böyük bir zəmin mövcuddur. Lakin siyasətin əyri yol getməsi iki millətin dostluğunu və asayişini pozur. Erməni rəhbərləri bizə əl uzatmalıdırlar, kin-küdurəti buraxıb, doğru yola gəlməlidirlər” (3, 266) – deyərək ilk olaraq özü ermənilərə əl uzadırdı.

Parçalanmış və parçalanmasına hələ də cəhdlər edilən vətənin dərdi, taleyi C.Məmmədquluzadə publisistikasının başlıca mövzu-problemi idi. O, “Necə qan ağlamasın daş bu gün...” adlı felyetonunda Azərbaycandakı mövcud vəziyyəti Kərbəla müsibəti ilə əlaqələndirməklə bir növ həyəcan təbili çalır, xalqın diqqətini taleəhəmiyyətli problemlərin həllinə yönəltməyə çalışırdı. 1917-ci ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalının 24-cü sayında dərc etdirdiyi “Azərbaycan” məqaləsinin məzmunundan görünür ki, dünya və aləmin dəyişib özgə bir mənə əxz etdiyi, yəni itirdiyi mənəni tapdığı – vətən, dil, millət atributlarına yiyələndiyi bir vaxtda öz millətinin o taylı, bu taylı vətənin bütövlüyü uğrunda mübarizə aparmaması, hətta doğma dilini unudub farsca, ərəbcə, rusca danışmağı üstün tutması, qəflət yuxusundan ayılıb gələcəyini düşünməməsi müəllifi bərk təşvişə salır. Vətəndaş yangısı ilə qələmə alınmış bu felyeton

vətən, dil, millət taleyi uğrunda mübarizəyə səfərbəretmə gücü, xüsusiyyəti ilə böyük əhəmiyyət daşıyır.

Habelə, Ə.M.Topçubaşov Ə.Ağaoğlu, C.Hacıbəyli, N.Nərimanov, E.Sultanov, S.Eynullayev, N.Minasazov və başqa bu kimi istedadlı publisistlər milli zəmində baş verən qırğınlarla əlaqədar Qafqazın bir çox qəzet və jurnallarında məqalələr dərc etdirmişlər. Onlar milli dözümlüyün tərəfdarı kimi Qafqaz ocağında dinc birgəyaşayışa çağırır, millətçiliyi mühakimə edir, erməni-daşnak təhdidlərinə qarşı ittifaqa çağırırdılar.

1918-1920-ci illərdə ermənilərin Azərbaycanda törətdiyi faciələri öz yaradıcılığında başlıca mövzuya çevirənlərdən biri də Mirzə Bala Məmmədzadə idi. Publisistin 1919-cu ildə “Bəsirət” qəzetində dərc etdirdiyi “Ermənilər və biz”, “Qansız mümkün deyilmi”, “Yeni Ermənistan və Azərbaycan”, “Üç təhlükə” adlı məqalələrində erməni-daşnak qüvvələrinin məkrli siyasəti bütün ciddiliyi ilə açılıb ifşa edilirdi. Yaxud hələ sovetlər dövrünün ilk illərində N.Nərimanov ürək ağrısı ilə qələmə alıb Stalinə göndərdiyi “Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair” məruzəsində Mərkəzin Azərbaycana simasızlaşdırmaq siyasətindən hiddətlə bəhs edirdi: “...Mərkəz... ucqar respublikaların daxili işlərinə qarışmaq məqsədilə qəsdən bu “beynəlmiləçiləri” irəli çəkir, müdafiə edir” (10, 34). O, “bu beynəlmiləçilər” dedikdə Mərkəzdən xüsusi mandatla göndərilən “ixtiyar sahiblərini” – milli dövlət quruculuğuna kobudluqla müdaxilə edən, Azərbaycanda açıq-aşkar ruslaşdırma və erməniləşdirmə siyasəti yeridən, Azərbaycan xalqının milli hisslərini belə təhqir etməkdən çəkinməyən mikoyanları, mirzoyanları, kirovları, serebrovskiləri... nəzərdə tutur və onların apardığı iyrenc siyasətə son qoyulmasını tələb edirdi. N.Nərimanov açıq-aşkar yazırdı: “...Burada məlum plan üzrə fəaliyyət göstərilir...” (10, 31); “Bu kompaniyanın fəaliyyəti Azərbaycanın simasızlaşdırılmasına yönəlmişdir... Kommünizm bayrağı

altında daşnaklar öz işlərini görür...” (10, 33); “Azərbaycanın taleyi erməni daşnaklarına tapşırılır” (10, 60).

N.Nərimanov Azərbaycanın tarixi torpaqlarının Ermənistanına verilməsi məsələsinə də kəskin surətdə münasibətini bildirir, bu barədə V.İ.Leninə məktubunda daha qətiyyətlə yazırdı: “Dəhşətli vəziyyət yaranmışdır. Mərkəz Gürcüstan və Ermənistanın müstəqilliyini, Azərbaycanın istiqlaliyyətini tanımış, lakin eyni zamanda o, Mərkəz, Azərbaycanın tamamilə mübahisəsiz ərazilərini Ermənistanına verir...” “...Çoxmillətli əhalinin hüquq və hissləri ilə belə zarafat etmək olmaz... Mən qəti surətdə bildirirəm: əgər Siz də bizim dəlillərə diqqət yetirməsəniz, məcbur olacağıq ki, bizim geri çağırılmağımız barədə Mərkəz qarşısında məsələ qoyaq...” (10, 62-63).

Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan və ölkəmizin Sovetlər Birliyinə qatılmasından sonra kommunist rejimi Azərbaycanda törədilən qırğınları bütünlüklə çarizmin və “Daşnaksutyun” partiyasının ayağına yazmaq və bilmərrə unutdurmaq dəsti-xətti yeritməyə başlamışdı, xalqlar arasında dostluq və qardaşlığın təbliği az qala inqilabi nəticələrin təbliği səviyyəsində sosrealist yaradıcılığın başlıca dəyər və istiqamətlərindən birinə çevrilirdi. Bu səbəbdən istər ədəbiyyatda, istərsə də publisistikada müxtəlif millətlərin nümayəndələrinin dinc yanaşı yaşayıb-yaratması, çoxmədəniyyətlik, etnik qruplar arasında qarşılıqlı hörmət və ehtiram mövzu-problemləri daha intensiv şəkildə işlənir, rəngarəng forma və janrlarda çoxsaylı əsərlər yaradılırdı. Bununla belə, erməni yazarlar arasında bədii-publisist sözü “Böyük Ermənistan” ideyasının təbliği vasitəsinə çevirmək, bu baxımdan, erməni-daşnak siyasi ekstremizminin inkişafına xidmət göstərmək halları da baş verirdi və bu kimi hallar özgə torpaqlarını ələ keçirtmək uğrunda ermən-daşnak fəaliyyətinin “ədəbi-tarixi” ənənəsi kimi təzahür edirdi. Beləliklə də “insan taleləri

üzərində yetmiş ildən artıq müddətdə aparılan müdhiş sosial eksperimentin” (8, 136) uğursuz nəticəsi kimi köhnə “xıltın” üzə çıxmasında, o cümlədən Qarabağla bağlı yeni qanlı hadisələrin baş verməsində bilavasitə erməni elmi və ədəbi ekstremizmi məxsusi rol oynadı.

XX əsrin sonlarında Sovet idarəetmə sistemində böhran və tənəzzülün başlanması ilə və M.Qorbaçov komandasının ssenarisi əsasında etnik separatizm daha da qızıqdırıldı, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində “Krunk”, şimal bölgəsində “Sadval”, cənub bölgəsində “Talış Muğan Respublikası” kimi separatçı təşkilatlar meydana çıxdı, Gürcüstan, Moldova, Pribaltika, Qazaxıstan kimi respublikalarda qırğınlar törədildi. Bu siyasətin arxasında yenə də məkrli məqsədlər dayanırdı. Qarabağ hadisələri sürətlə alovlanaraq SSRİ-nin dağılmasında detanator rolunu oynadı və Azərbaycanın tarixi ərazilərinin daha bir hissəsinin işğalı ilə nəticələndi. Etnik azlıqların və azərbaycanlıların Ermənistandan kütləvi deportasiyası bu respublikanı faktiki olaraq monoetnik dövlətə çevirdi. Gürcüstan parçalandı və s., və i.a.

Baş verən faciəvi hadisələr ilk baxışda belə təsəvvür yaradırdı ki, Azərbaycanda yaranmış vəziyyət multikulturalizmin gələcəyinə daha inamla baxmağa imkan vermir, etnik qruplara məxsus insanların bir-birinə qarşı inamsızlığı artır, qarşılıqlı incikliklər güclənir. Amma minillər boyunca hər cür incikliyi ana Vətənin mənafeyi naminə unudub birləşən, bir mövqedən çıxış edən Azərbaycan vətəndaşları bu dəfə də yetkin iradə nümayiş etdirərək separatizmi rədd edib, ölkənin dağılma tendensiyasının qarşısını alıb, müxtəlif mədəniyyətləri və dinləri birləşdirən dövlət olaraq saxlamağa nail oldular.

Azərbaycan ədəbiyyatı və publisistikası XX əsrin əvvəllərində olduğu kimi sonlarında da Azərbaycan xalqının tarixi sınaqla üzləşdiyini elə ilk günlərdən bəyan etdi, məkrli

kələklərin antihumanist mahiyyətini açıb ifşa etməyə başladı, ölkəmizə qarşı təcavüzə son qoyulması və onun tarixi ərazi bütövlüyünün qorunması uğrunda mübarizəyə səslədi. Məsələn, Anarın “Şəhidlər dağı”, B.Vahabzadənin “Sabah şənbə idi”, İ.İsmayilzadənin “Qanlı gecənin vahiməsi”, M.Orucun “Evə xəbər elə” kimi yazılarında baş verən hadisələrin arxasında hansı siyasi məqsədlərin dayanması, öz haqqını tələb edən dinc insanların vəhşicəsinə qətlə yetirilməsi barədə informatik məlumatlar verilməklə yanaşı, fakt və hadisələr təhlil edilir, bədii sözün gücü ilə hissi-emosional ovqat yaratmağa müvəffəq olunur. O cümlədən, R.Səməndər “Şəhidlər” kitabında faciə və onu törədənlər haqqında dolğun təsəvvür oyatmış, şəhidlərin hamısını mümkün dərəcədə əhatə etməklə Azərbaycan xalqlarının müstəqillik və azadlıq istəyini, bu amal naminə canından keçmək əzmini əks etdirə bilmişdir.

Bu gün Qarabağ hadisələri ilə bağlı həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq, ermənilərin türklərə qarşı genosid siyasətini sözün qüdrəti ilə ifşa etmək, xalqı, vətəni təcavüzdən qorumaq, “qələbə hər şey deməkdir!” ideya-məğzi ədəbiyyatımızın və publisistikamızın başlıca məqsəd və qayəsini təşkil edir. Müharibə fərdin və cəmiyyətin sınaq məqamı kimi götürülür, ayrı-ayrı cəbhə qəhrəmanlarının döyüşçü cəsarəti təsvir edilməklə yanaşı, onların nəcib mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri, yolunda şəhid olmağa hazır olduqları ana torpağa bağlı müqəddəs hissləri tərənnüm edilir. İstər bədii, istərsə də publisist yazıların ideya-məzmunundan belə mulum olur ki, Azərbaycanın oğul və qızları, etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, Vətənin çətin məqamında tərəddüd etmədən onun müdafiəsinə çıxıblar. Bu baxımdan, V.Səmədovun və S.Aslanovun birlikdə yazdığı “Vətən üçün lazım gəlsə”, P.Qasımovun və M.Məlikməmmədovun tərtib etdikləri “Xaçmaz zəfər gözləyir”, E.Qurbanovun “Daşkəsən şəhidləri”, Ş.Seyidməm-

mədovun “Quba şəhidləri”, H.Xasiyevin “Qusar şəhidləri”, Z.Məhərrəmlinin “Döyüşə qızlar gedir”, T.Əliyevin “Qoy anam ağlamasın”, M.Nərimanoğlunun və İ.Səfərlinin “Qanlı köynəklər”, T.Cahangirin “Vətən oğul istəyəndə” və s. bu kimi onlarla kitab və kitabçalar vətənin yüzlərlə oğul və qızının vətənpərvərlik duyğuları, azərbaycançılıq hissləri barədə canlı təsəvvür yaradır.

Ədəbiyyat və publisistikamızı dil, vətən, xalq taleyi, insan haqları, azad Azərbaycan və beynəlxalq proseslər, milli mentalitet və mədəni inteqrasiya kimi olduqca aktual və qlobal mövzular da məşğul edir. Məsələn, Mövlud Süleymanlının “Yer üzünə məktub...”, Əli Rza Xələflinin “Söz içindən seçmələr” və başqa bu tipli əsərlərdə günün reallığı, tarixi araşdırma və bədiilik ustalıqla sintez edilir. Onlar dünyanın yenidən qurulması prosesində millətin taleyinin öz varlığını təsdiq amilindən keçdiyini qabardır, gələcək taleyimizlə bağlı hiss və həyəcanların ifadəsinə üstünlük verirlər.

Emil Ağayevin “Mənim Azərbaycanım” adlandırdığı etno-lirik qeydlərində isə Azərbaycanla – onun keçmişi və bugünü, xalqı və təbiəti, milli-mənəvi-əxlaqi zənginliyi, mentaliteti və s. bağlı duyğu və düşüncələr, fikir və mülahizələr əks etdirilir, “biz kimik, nəyik, keçmişdə necə olmuşuq, indi necəyik və necə ola bilərik?” kimi suallara cavab verilir. E.Ağayev essesinin uğurlu cəhətlərindən biri, publisistin istər uzaq keçmişin ümman qatlarına baş vuranda, istərsə də bugünkü reallıqlardan bəhs edərkən obyektivlik hissini itirməməsi, emosiyalara, vətənpərvərlik fərziyyələrinə deyil, elmi əsaslandırılmalara, məntiqə güvənməsidir. Müəllif əsərin əvvəlindən axırınadək bu dəsti-xətti qoruyub saxlayır, fikir və düşüncələrini milli adət-ənənələrimiz, tarixi abidələrimiz, xalq yaradıcılığı nümunələrimiz və sairə bağlı qısa, sadə təsvirlərlə, müxtəlif dövrlərdə

yaşamış görkəmli şəxsiyyətlərimizin portret cizgiləri ilə boyayıb ətə-qana doldurur.

Essenin digər səciyyəvi xüsusiyyəti keçmişi qurdalamaqla iddialara cavab vermək yox, günün reallıqlarına həssaslıqla yanaşıb gələcəyə üz tutmaq çağırışı üstə köklənməsidir. O, Murad Baykalın “İndi ən geniş kosmopolitizmi ən dərin vətənpərvərliklə birləşdirmək zamanıdır” – mülahizəsi ilə razılaşıır. İnanır ki, indiki neft bumunun və bununla bağlı olaraq, dünyanın xəritəsində Azərbaycan rolunun artmasının yeni durumunda müstəqilliyin əldə edilməsi ... azərbaycanlıların qarşısında yenidən misilsiz imkanlar açır... Bir şey yəqindir ki, bu xalqın mədəni, tarixi, iqtisadi, mənəvi potensialı yetərincədir, bu zənginliyin dərk edilməsi – milli özünəhörmətə, milli birliyə, deməli, milli tərəqqiyə doğru atılmış ilk addım deməkdir! (1, 124)

Beləliklə, təhlil nəticəsində belə bir qənaətə gələ bilərik ki, multikulturalizm Azərbaycan xalqının həyat tərzidir və bu həyat tərzini ədəbiyyat və publisistikamıza öz bədii ifadəsini tapmışdır. Tarixin müəyyən dövrlərində Azərbaycanda milli və dini zəmində qarşıdurma yaratmaq cəhdləri barədə yazılmış bədii və publisist əsərlər janr, forma, üslub cəhətdən müxtəlif və rəngarəng olsalar da, ideya-məzmun xüsusiyyətlərinə görə yaxın və oxşardırlar. Belə ki, törədilən qırğınlar birmənalı olaraq çar Rusiyası müstəmləkəçilik siyasətinin və bədnam “erməni məsələsi”nin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilib şərh edilmişdir. Bədii ədəbiyyat və publisistika siyasi kələklərin Azərbaycan multikultural mühitinə heç bir aidiyyəti olmadığını və millətlərarası münasibətlərdəki mövcud tarazlığı poza bilmədiyini göstərmişdir. Ədəbiyyatımızın və publisistikamızın belə bir dəyişməz, qərarlı səciyyəsinin formalaşmasında Azərbaycan xalqının tolerant həyat tərzini əsaslı dərəcədə rol oynamışdır.

Ədəbiyyat

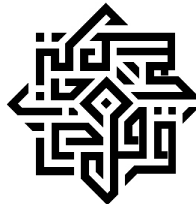
1. Ağayev E. Mənim Azərbaycanım. “Azərbaycan” jurnalı, № 2, s. 104-146
2. Cabbarlı C. Ədəbi mübahisələr. “Zaman” qəzeti, № 137, 23 iyun 1922-ci il
3. Çəmən zəminli Y.V. Əsərləri. 3 cildə, III cild. Bakı, Avrasiya Press, 2005, 440 s.
4. Elçin. Bayraqdar. Bakı: Qapp-Poliqraf, 2004, 170 s.
5. “Əli və Nino seriala köçür”. “Qobustan”, 2014, 1 aprel
6. Hacıbəyov Ü. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1985, 653 s.
7. Hüseynzadə Ə. Siyasəti-fürusət. Bakı, Elm, 1994, 236 s.
8. Hüseynli A. Həyat və sənət həqiqəti. Bakı, “T” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2001, 204 s.
9. Qarayev Y. Min ilin sonu... (XXI əsr və Şərq dəyərləri), Bakı, “Elm”, 2002, 124 s.
10. Nərimanov N. “Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair” (İ.V.Stalinə məktub). Bakı, Azər nəşr, 1992.
11. Nəvvab M.M. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1993, 128 s.
12. Nəmanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1992, 536 s.
13. Ordubadi M.S. Qanlı illər. 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi. Bakı, 1991, 144 s.

Elchin Mehraliyev
"Azerbaijan literature and publicism
The ideas in multicultural "in his article,

SUMMARY

In the article the influence of multicultural literature, environment, the classical and contemporary artistic expression of ideas publicist samples tolerant multicultural characteristics and problems of life. Publisistikasının peaceful coexistence and multiculturalism literature and tradition of defense is regarded as one of his most characteristic.

The article also attempts to create national and religious conflict explores the artistic and journalistic commentary.

Ayaz VƏFALI
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
böyük elmi işçi

ƏZİZ GÜNLƏR... ÇƏTİN İLLƏR
(Novruz bayramının “Ədəbiyyat qəzeti”ndə
ışığılandırılması tarixindən)

Xalqımızın çox qədimlərdən baş alıb gələn əbədiyaşar ənənələri, həm tarixi, həm də poetik-gözəl və maraqlı bayramları vardır. Bu bayramlarda insanlar həmişə həyatın çətinliklərini, dərd-qəmimi müvəqqəti də olsa unutmaya çalışıblar. Çalışıblar ki, bayramı ruh yüksəkliyi ilə və həyata - əməyə məhəbbətlə qeyd etsinlər.

Azərbaycanda – bir sıra Şərq ölkələrində olduğu kimi - ilin yeni günü - Novruz ən qədim bayramlardan biridir. Məlumdur ki, bütün qadağalara baxmayaraq, xalq Novruzla əlaqədar bir-birindən zəngin, rəngarəng nəğmələrini, adətlərini, oyun və tamaşalarını, nəyin bahasına olursa-olsun, yaşada bilmişdir. Ancaq təbii ki, xalqın ürəyinin ən həssas nöqtəsi olan bu müqəddəs adəti daha çox sənət adamları, o cümlədən uzun illər əməkdaşı olduğum “Ədəbiyyat qəzeti”nin, necə deyərlər, dünya görmüş müəllifləri məhrəmanə şəkildə layiqincə qiymətləndirirdilər.

Ötən əsrin 60-cı illəri ictimai-siyasi həyatımızda baş verən məlum hadisələr ədəbi-mədəni mühitimizə - xalqımızın, ümumən Şərq dünyasının əbədiyaşar ənənələrinə uyğun yüksək və ədalətli mövqedən yanaşmağı zəruri edirdi. Ancaq həqiqət budur ki, müstəqilliyə gedən keşməkeşli və əzablı yolu unudulmaz qurbanlar bahasına başa vurmada ümumən azad-

lığa nail olmaq, eləcə də nəsil-nəsil yaşadılan və inkişaf etdirilən müqəddəs milli-mənəvi dəyərləri ürək dolusu yaşamaq arzusuna yetmək də söz olaraq qaldı. Ancaq məşhur fikirdir: “Can sözdür-əgər bilirsə insan, - Sözdür ki, deyirlər özgədir can” (Füzuli).

Həyat göstərir ki, xalqın özü də, sözü də haqdır və əbədidir. Həmçinin onun iradəsini ifadə etməli olan elm, söz, sənət adamları yalnız övladı olduqları xalqın arzu və ideallarına sadıq qalmaqla onun xeyir-duasına nail ola bilərlər. İndi mən qeyri-ixtiyari olaraq ədəbiyyatımızın ağsaqqalı, xalq yazıçısı Süleyman Rəhimovun bir zaman – 60-cı illərin əvvəllərində özünün və bəzi qələm yoldaşlarının doğum günlərinin pasport qeydindən danışarkən bu sətirlərin müəllifinə dediyi, zahirən bəlkə zarafat ovqatlı, lakin əslində adamı düşündürən və hətta bir az da kədərləndirən etirafını xatırlayıram.

Süleyman müəllim özünün və Səməd Vurğunun doğum günlərini Novruz bayramı həvəsi ilə müvafiq surətdə 22-21 mart tarixlərinə yazdırdıqlarını aşkar razılıqla deyirdi. Belə qələm adamlarımızın yenə də ola bildiklərinə şübhə etmirəm, lakin dəqiq adlar da çəkə bilmirəm.

Dövlətimizin başçısı cənab İlham Əliyev Novruz bayramı münasibətilə Azərbaycan xalqına təbrikində haqlı olaraq xüsusi vurğulayır ki, yüksək mənəviyyat xəzinəsi sayılan Bahar bayramı milli-mənəvi sərvətimizin zənginliyini dolğun ifadə edir. O, böyük ənənəvi gücə malik olub, insanlar arasında qarşılıqlı dostluq, səmimiyyət, qayğıkeşlik və qardaşlıq duyğularını gücləndirir, cəmiyyətdə əmin-amanlığın və xoş münasibətlərin bərqərar olmasına zəmin yaradır. Sürətlə dəyişən dünyamızda qloballaşma proseslərinin geniş vüsət aldığı bir zamanda Novruz bayramı daşdığı bütün mənəvi rəmzləri ilə xalqımızın tarixi-mədəni irsə son dərəcə bağlı olduğunu parlaq nümayiş etdirir. Ən ali keyfiyyətləri özündə

cəmləşdirən bayram kimi Novruzun YUNESKO tərəfindən bəşəriyyətin mədəni irsi nümunələri siyahısına daxil edilməsi təqdirəlayiq haldır.

Burada eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, xalqımızın -- millətimizin ruhu olan ədəbiyyatımız, eləcə də ədəbi-mənəvi həyatımızın mötəbər salnaməsi sayılan “Ədəbiyyat qəzeti” mövcud olduğu dövr ərzində ən ağır məqamlarda belə əbədiyaşar milli-mənəvi dəyərlərimizə sadıq qalmış, onu daha da zənginləşdirmiş və gələcək nəsillərə əmanət vermişdir. Xalqın taleyində həlledici əhəmiyyətə malik neçə-neçə mənəvi-əxlaqi problemlər söz ustalarımızın, elm-sənət adamlarımızın ardıcıl səyi ilə illər keçdikcə nəhayət həllini tapa bilmişdir.

“Ədəbiyyat qəzeti”nin mötəbər müəlliflərindən olan görkəmli şəqrşünas-alim, filologiya elmləri doktoru, professor Aida İmanquliyeva “Novruz Şərq ölkələrində” adlı geniş məqaləsində göstərirdi ki, Yeni il – Novruz bayramı Mərkəzi Asiyadan Balkanlara qədər uzanan böyük bir ərazidə məskunlaşan bütün türk xalqları tərəfindən sevinclə qarşılır. Keçirilmə günü müxtəlif olsa da, bunların hamısı Azərbaycanda “bayram ayı” deyilən 21 fevraldan 21 marta qədər olan dövrü əhatə edən müddətə təsadüf edir.

Qədim türklər arasında “Ərgənəkən” kimi tanınan, ilin dəyişdiyini, baharın gəlməsini, təbiətin qış yuxusundan ayıldığını göstərən bu bayramın adı bu gün də türk xalqları arasında müxtəlif şəkildə səslənir.

Aida xanım Şərq dünyası ədəbiyyatı və tarixinin görkəmli tədqiqatçısı və bilicisi kimi bu əziz günün türk xalqları arasında hansı şəkildə səsləndiyini də xatırladır: “nooruz” (qırğızlarda), “novruz” (özbəklərdə), “novruz, nauruz” (qazaxlarda) və s.

Müstəqilliyə gələn yolumuzda, qeyd etdiyim kimi sözün düzünü demək, xalqın müqəddəs mənəvi dəyərlərini adı ilə ifadə etmək bəzi vaxtlarda elm-sənət adamlarımız üçün məşum

“olum ya ölüm” sualına öz həyatları bahasına cavab vermək mahiyyətində idi. Bu ağır və şərəfli yolda müxtəlif nəslə mənsub ziyalılarımızın hər birinin öz mənəvi borcunu imkan daxilində necə, hansı əsəb gərginliyi hesabına yerinə yetirdiyini qeyd etmək, yada salmaq ədalətli münasibət olardı.

Məsələ bundadır ki, tale elə gətirib, belə demək mümkünsə, bu müşkül prosesin ötən əsrin 37-ci ilini görmüş “Ədəbiyyat qəzeti”nin 60-cı illər səhifələrində necə nigaran, ehtiyatlı addımlarla davam etdirildiyinin bir əməkdaş kimi bilavasitə şahidi olmuşam. Böyük folklorşünas alim, keçmiş Sovet məkanında mötəbər həmkarlarının şəxsiz etimadını qazanmış professor Məmmədhusəyn Təhmasib 1966-cı ilin Novruz bayramı ərəfəsində (3) “Adət, ənənə, mərasim, bayram...” adlı geniş və çox qiymətli elmi faktlara əsaslanan məqaləsini redaksiyaya təqdim etdi. Məqalənin “Müzakirə yolu ilə” rubrikası altında çap olunması münasib bilindi.

Təhmasib müəllim yazırdı: “Öz əcdadını sevməyən həqiqi mənada özünü və övladını da sevə bilməz. Keçmişinə xor baxan, gələcəyinə kor baxar. Lakin öz keçmişini sevmək, ona ehtiram bəsləmək heç də onun hər nəyi olubsa qeyd-şərtsiz qəbul etməyə haqq vermir... Biz bunların yaxşılarını yaşatmalı, inkişaf etdirməli, hətta bir qədər daha da gözəlləşdirməli; zərərliələrini, bizi geriye çəkənlərini, irəliləməyimizə mane olanlarını isə doğma atamızın pis vərdişləri kimi rədd etməli, həyatımızdan, məişətimizdən silməliyik.

...Yüzlərcə... misallar... sübut edir ki, təsəvvürlər, görüşlər, qənaətlər, inamlar, ənənə, mərasim, adət və bayramlar aləmi çox mürəkkəb bir aləmdir. Buna görə də münasibət məsələsində də ölçü-biçi ehtiyatlı, düz olmalıdır”.

Müəllif daha sonra qeyd edirdi ki, yaşadılması lazım və vacib olanlar dedikdə, məlum olduğu kimi, elə mərasimlər, elə bayramlar nəzərdə tutulur ki, öz ictimai əhəmiyyətinə, mənə və

məzmunlarına, estetik məziyyətlərinə, hətta təsərrüfata xidmətlərinə görə əsrlərdən bəri yaşamış, yaşayır və yaşayacaqdır. Bizdə belə bayramlardan ən əsaslısı, bəlkə də yeganəsi məşhur Novruz bayramıdır. Bütün dünya xalqları kimi, bizim xalqımızın da tarixində sayısız-hesabsız bayramlar olmuşdur. Lakin bunların heç biri Novruz bayramı qədər geniş yayılmamış, xalqın məişətində bu bayram qədər dərin kök sala bilməmişdir.

Təhmasib müəllim fikrini şəksiz təsdiqləyən kifayət qədər təkzib olunmaz faktlar gətirərək belə əsaslı bir nəticəyə gəlirdi: “Bizcə Novruz bayramı xalqımızın həyata, təbiətə, torpağa, zəhmətə məhəbbətinin təzahürüdür. Biz bu bayramı qondarma əlavələrdən və sadələvh ünsürlərdən təmizləyərək eləcə də... vaxtı keçmiş mərasimlərini bir tərəfə ataraq müasir, mədəni, ümumxalq bayramı səviyyəsinə qaldırmalıyıq. Biz bu bayramdan yaz təsərrüfat işlərimizə hazırlığın yoxlanılması və başlanması günü, yaxud həftəsi, hətta ayı kimi çox səmərəli şəkildə istifadə edə bilərik.

Nəhayət, adət və ənənələrlə, mərasim və bayramlarla ciddi şəkildə məşğul olmaq lazımdır. Bizcə, bunun üçün respublika miqyasında xüsusi bir şura yaradılmalıdır”.

Yəqin oxucu bilmək istəyər ki, həmin məqalənin çapından sonra – yəni qəzetin Novruz bayramı qeyd olunması növbəti sayında (19 mart 1966-cı il) bu mövzuda nə kimi materiallar verildi.

Mənzərə belədir: böyük formatda çıxan 4 səhifəlik qəzetin 3-cü səhifəsində sol sütunda “Bahara eşq olsun” rubrikası altında “Çiçəklər” foto-etüdü (çiçəkli budaqları sevincək tutmuş qız uşağının şəkli) verilmişdir. Ondan aşağıda “Gənclərin bahar şeirləri” ümumi başlığı ilə Əlisa Nicatın “Etüdlər” (“Yaz çəmənə uzandı, bağları qucaqladı; - Şəlalələrdə güldü, çeşmələrdə çağladı”...), İsgəndər Etibarın “Toyxanadır təbiət” (“Qış

qurtarıb,- Yer Günəşdən uzaqlaşır,- Bahar yerlə qucaqlaşır...” və s.), Raqub Kərimovun “Bənövşə” (“Torpağı ilk bahar oyadan zaman, - Yuxulu gözünü ovuşdurmusan; - Tənhalıq qəlbinə göynədən zaman, - Baharı qış ilə qovuşdurmusan.” - (“Qışı bahar ilə qovuşdurmusan” – deyilsəydi daha münasib olardı. – A.V.)

Həmin səhifədə dolayısı ilə bayram gününü xatırladan “S.Vurğuna həsr edilmişdi...” adlı (məlumdur ki, şairin anadan olduğu gün - pasporta görə Novruza təsadüf edir) imzasız kiçik bir xəbər də var. Belə başlayır: “Martın 16-da Razin (indiki A.Bakıxanov – A.V.) qəsəbəsindəki Mədəniyyət sarayında böyük şairimiz Səməd Vurğunun anadan olmasının 60 illiyinə həsr olunmuş ədəbi gecə keçirilmişdir”.

Vəssalam...Hamısı səhifənin təqribən beşdə birini tutur.

Göründüyü kimi az qala hər kəlmədə narahat ölçü-biçi, ehtiyat aşkar duyulmaqdadır. Nəinki “Novruz bayramı”, “Novruz” sözü, heç “Bahar bayramı” ifadəsi də işlədilmir.

Sonrakı ildə qəzetin bayram nömrəsində (18 mart 1967-ci il) bir az, necə deyərlər, “irəliləyiş” hiss etmək mümkündür. Döğrudür ki, üz səhifəsində Novruz bayramına dair heç nə yoxdur. Burada üzərinə : “Hamı Azərbaycan SSR Ali Sovetinə və yerli Sovetlərə seçkilərə! Xalqımızın sədəti üçün”-- sözləri yazılmış plakat verilmişdir.

Ancaq bu dəfə kiçik formatda 16 səhifə həcmində çıxan qəzetin 6-cı səhifəsi bütünlüklə "B a h a r b a y r a m ı" ümumi başlığı altında təqdim olunmuş materiallardan ibarət idi. Burada Nəbi Xəzrinin "Yaz günü", Hüseyn Kürdoğlunun " Mübarək" şeirləri, bu sətirlərin müəllifinin "Mənə anam öyrədib..." məqaləsi və rəssam Adil Quliyevin " B a h a r b a y r a m ı" lövhələrindən Novruz bayramı tonqal üstündən atılan başı papaqlı oğlan uşağı və bayram şirniyyəti düzülmüş xonçada yanan şamlar təsvir edilmiş rəsm dərc olunmuşdur.

Beləliklə, "B a h a r b a y r a m ı" sözü mətbuatda nəhayət dilə gətirilsə də "N o v r u z b a y r a m ı" şəklində deyilməsi hələ də mümkün deyildi. Heç şübhə etmirəm, oxucu məni düz başa düşər -- qeyri-təvazökarlıqda qınamaz desəm ki, "Mənə anam öyrədib"... adlı yazımda (1) "Novruz" sözünü "b a y r a m"sız - "Novruzgülü" şeirimdən həmin çiçəyin adını çəkdiyim misraları misal gətirməklə yada salmalı olmuşam:

*Qar içində, - aləm bilir-
Yaşıl örtüdü novruzgülü;
Mənə dedi: bahar gəlir -
Dedi, ötdü novruzgülü.*

*Tərk... edəndə dağı-daşı
Ağ buludlar tökdü yaşı;
Az yaşadı... amma qışı -
Bahar etdi novruzgülü...*

Burada xüsusi vurğulamağa ehtiyac duyuram ki, bir əsrin beşdə dördünü - 80 ilini, həmin zaman ərzində bir xalqın enişli-yoxuşlu ömür yolunu cansız aynada yox, canlı, sözlü -- nəfəsli səhifələrdə yaşadan "Ədəbiyyat qəzeti" ədəbi-bədii-ictimai fikrimizin mötəbər salnaməsi kimi çox ciddi mövzuların tədqiqat mənbəyi olaraq qalır. Ayrı-ayrı dövrlərin, siyasi şəraitin doğurduğu, xalqa əziyyət verən bir sıra çətin məqamları vaxtilə yaradıcı ziyalıların, elm-sənət adamlarının necə sıxıntı və üzüntülərlə keçirməsindən geniş oxucu kütləsi, təbii ki, xəbərsiz olur. Ancaq həm ədalət, həm də həqiqət borcu əsas verir ki, bizə məlum belə faktları ədəbi-ictimai-siyasi fikir tariximizin obyektiv mənzərəsini təhrifsiz təsəvvür naminə oxucularla bölüşək.

Məlum olduğu kimi, neçə illərdir əziz Novruz bayramının yurdumuza gəlişi münasibətilə bütün xalqımızı Dövlətimizin

başçısı özü təbrik edir. Lakin yarım əsrə yaxın - qırx doqquz il bundan əvvəl qəzetin 1420-ci sayında (18.03.1967) Novruz bayramı ilə əlaqədar dərc olunmuş məqalə çətin, mürəkkəb bir şəraitdə yazılmış və nəşr edilmişdir. Sovet rejiminin imperiya daxilindəki xalqların əbədiyaşar, müqəddəs adət-ənənələrinə qadağalar qoyduğu məlum faktlar yaxın keçmişin acı həqiqətləridir.

Sözü gedən sayə (18.03.1967) Bahar bayramı münasibətilə - hamımızın böyük hörmət bəslədiyimiz, 37-dən bəri ədəbi-mədəni həyatımızın düçar olduğu siyasi bəlaları görə-görə gəlmiş və ən çətin məqamlarda müvazinətini saxlaya bilmiş bir müəllimimizə - Səməd Vurğunun "Azərbaycan tənqidinin vicdanı" adlandırdığı akademik Məmməd Arifə redaksiya adından ayrıca məqalə yazmağı təklif etmək o zaman müvafiq şöbənin müdiri kimi bu sətirlərin müəllifinə həvalə olundu.

Zəng edib redaksiyanın təklifini yetirdim. Etiraz etmədi. Bazar ertəsi əlaqə saxlamağımı dedi. Həmin gün telefon açdım. Onun böyük elmi auditoriyalardan mənə çox yaxşı tanış olan qayğılı-düşüncəli səsi hələ də qulağımdadır: "Bilmək olmaz sabah necə olacaq..."

Səsində, eyni zamanda - redaksiyanın namünasib vəziyyətdə qalacağından, onu bəlkə də lüzumsuz ehtiyatda qınayacaqlarından duyulan aşkar bir narahatlıq, təəssüf hissi də var idi.

Mən onu təbii ki, başa düşdüm, doğrusu, redaksiyada da eyni qənaəti gördüm. Onu da deyim ki, mənim bildiyimə görə neçə illər ərzində ilk dəfə idi ki, o, redaksiya ilə münasibətimdə dəqiq ola bilmirdi. Ancaq baş redaktor (mərhum Hüseyn Abbaszadə) belə bir materialın həmin sayda hökmən verilməsinin vacibliyini və indiki halda mənim özümün yazmalı olduğumu qəti bildirdi... Onu heç vaxt bu dərəcədə narahat görməmişdim.

Beləliklə, mən o gecə səhəri, necə deyərlər, diri gözlü açmalı oldum. Son nöqtəni qoyanda dan yeri ağarırdı. Doğrusu, diqqətli oxucunun hiss edə biləcəyi kimi, hətta zamanın ağır sınaqlarından çıxmış mötəbər ağsaqqalın belə tərəddüd etdiyi məqamlar mənə, necə deyərlər, xalqın əsrlər boyu ürəyində qoruyub saxladığı Novruz məhəbbətini elə anamın öyrətdiyi kimi də qələmə almağa sövq etdi. Ona görə başlığı da belə yazdım: "Mənə anam öyrədib..."

Şübhə etmədim ki, sadə bir ananın müqəddəs niyyətində həqiqətən də siyasi məqsəd axtarmazlar...

Sonralar elmi rəhbərim, folklorumuzun böyük tədqiqatçısı Məmmədhusəyn Təhmasibin o zaman sırr kimi dediyi bir söhbət həm məqalənin hökmən yazılması tələbini, həm də mötəbər müəllifimizin əvvəlcə yazmağa razılıq verib, ardınca tərəddüd etməsi səbəbini mənə aşkar etmiş oldu.

Məsələ bundadır ki, həmin qeyri- müəyyənlik şəraitində o zaman Respublika Mərkəzi Komitəsində ideoloji məsələlər üzrə katib işləyən Şıxəli Qurbanov görkəmli alimlərimizdən bir qrupunu - o cümlədən Təhmasib müəllimi dəvət edib Novruz bayramının xalqın adətinə uyğun keçirilməsi barədə düşünüldüyünü deyib. Eyni zamanda əlavə edib ki, "yuxarıda" (Sov. İKP MK-da) narazılıq yaranarsa, sizə töhmət verməklə kifayətləniləcək...

Ancaq məlum olduğu kimi, hadisələrin sonrakı gedişi belə bir məcburi çıxış yoluna lüzum qoymadı.

Beləliklə, böyük milli-mənəvi dəyərlərimizə - onun əziz Novruz bayramına münasibətdə redaksiyanın mövqeyi, təbii olaraq, xalqın mövqeyi ilə üst-üstə düşdü.

Ədəbiyyat:

1. A. Vəfəli, "Mənə anam öyrədib...", "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 18 mart 1967-ci il;
2. Aida İmanquliyeva, "Novruz Şərq ölkələrində", "Ədəbiyyat qəzeti", 21 mart 1991-ci il;
3. M. Təhmasib, "Adət, ənənə, mərasim, bayram...", "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 12 mart 1966-cı il.

Açar sözlər: "Ədəbiyyat qəzeti", Novruz bayramı, milli-mənəvi dəyərlər.

Ayaz Vəfəli

LIGHT DAYS... HARD YEARS

(From the history of publishing materials about Novruz holiday in the "Edebiyyat gazeti") ("The literature newspaper").

Azerbaijani national literature impregnated with the spirit of nation as well as the valuable chronicle of Azerbaijani cultural life "The literature newspaper." It was stable in the matter of propaganda and translation the cultural values to the next generations. With the effort of the "Newspaper literature" the outstanding Azerbaijani poets scientist and public figures solved many important cultural-spiritual problems of the nation. The life shows that the people's word is the truth as the nation is. And the men of pen - servants of their motherland are the main executors of nations will could reach the harmony only serving their motherland and being faithful to the eternal national cultural ideals.

Key words: "The literature newspaper", Novruz holiday, national spiritual values.

Rauf Sadıxov,
Aparıcı elmi işçi, filologiya
üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

HACI İBRAHİM QASIMOVUN PUBLİSİSTİKASINDA MƏDƏNİYYƏT VƏ MAARİF MƏSƏLƏLƏRİ

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni həyatında böyük xidmətlər göstərmiş şəxslərdən biri fəaliyyətini, təəssüf ki, hələ lazımınca öyrənmədiyimiz Hacı İbrahim Qasimovdur (1886-1936). Doğrudur, bəzi tədqiqatlarda onun teatr və dramaturgiya sahəsindəki tənqidçilik fəaliyyəti bir qədər geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. (bax: Kamal Talıbzadə (1), Nərminə Ağayeva (2)). Lakin bu onun zəngin jurnalistik və publisistik fəaliyyətinin yalnız bir hissəsini təşkil edir.

Hacı İbrahim Qasimov XX əsrin 10-cu illərində Azərbaycanda nəşr olunan bir sıra dövrü mətbuatda fəal iştirak etmiş; “Məlumat”, “İqdam”, “Kəlniyyət”, “Bəsirət” kimi mətbuat orqanlarının redaktoru olmuş, “Babayı-Əmir”, “İqbal”, “Yeni iqbal”da isə bir mühərrir kimi müxtəlif mövzulu publisistik yazılar və məqalələr yazmışdır.

Hacı İbrahim Qasimov həmin dövrdə Bakıda fəaliyyət göstərən “Nicat”. “Səfa” və s mədəni-maarif cəmiyyətlərinin işində fəal iştirak edərək, onların rəhbər orqanlarına da seçilmişdir. O, 1917-ci ildə Bakıda təşkil olunan “Mühərrirlər və ədiblər” cəmiyyətinin sədri olmuşdur.

Hacı İbrahim Qasimov tərcüməçilik fəaliyyəti ilə də məşğul olmuşdur. O, Qordinin “İblis”(1911), A.Strinberqin “Ata”

(1911) Baxmetyevin “Napoleon müharibəsi və yaxud Moskva yanğısu”(1913), L.Andreyevin “Həyatı-bəşər” (1922), A.Lunaçarskinin “Şahın bərbəri”(1923), M.Qorkinin “Yurdsuz insanlar” (1927) kimi səhnə əsərlərini tərcümə etmiş və həmin əsərlər səhnədə Azərbaycan tamaşaçısına çatdırılmışdır.

Hacı İbrahim Qasımovun iştirak etdiyi mətbuat orqanlarında onun dövrün ictimai, mədəni və siyasi həyatını əks etdirən bir çox publisist yazıları, məqalələri, resenziyaları, felyetonları və satiraları dərc olunmuşdur.

O, XX əsrin birinci rübündə geniş fəaliyyət göstərən milli jurnalistlərimizdən biri kimi mətbuatımızın inkişafında az rol oynamamışdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bir sıra mətbuat orqanlarının redaktoru və ya naşiri olmuş, digərlərində isə dövrün ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyatını əks etdirən çoxsaylı, müxtəlif mövzulu məqalələrlə çıxış etmişdir.

Onun publisistik məqalələrində Azərbaycan daxilində baş vermiş müxtəlif hadisələr öz əkinini tapmış və müəllifin həmin hadisələrə münasibəti bildirilmişdir. Doğrudur, onun məqalə və yazılarında qoyulmuş məsələlər əsasən, Bakıda cərəyan edən hadisələr əsasında qurulmuşdu. Lakin onlara Azərbaycanın digər yelərində də təsadüf olunurdu. Daha dəqiq desək, H.İ.Qasimov faktları Bakı həyatından alıb, onu bütün Azərbaycan həyatına, məişətinə şamil etməyi bacarırdı.

Hacı İbrahim Qasımovun publisistik məqalələrində digər bir cəhət də nəzərə çarpır. O, öz məqalələrində qeyd etdiyimiz kimi, Bakıda baş verən bir çox hadisələrə müdaxilə edərək, ona öz münasibətini bildirməklə yanaşı, onları dünyanın digər yerlərində baş vermiş hadisələrlə də əlaqələndirməyi bacarırdı. Məsələn, 1913-ci ildə Şimali Rusiyanın müsəlman artistləri Bakıya qastrola gəlmiş və Tağıyev teatrında “Şərqi müsəmirəsi”

keçirmişlər. Həmin müsamirədə bizim milli ziyalılarımızın zəif iştirakı H.İ.Qasımovu narahat etməyə bilməzdi və odur ki, o, “Ziyalılarımızda milli heysiyyət”(3) adlı məqaləsində belə müsamirələrdə ziyalılarımızın iştirak etmələrinin zəruriliyinin xüsusilə vacib olduğunu vurğulamışdır. Müəllif bu fikrini onunla əsaslandırmışdır ki, onsuz da ziyalılarımız hər gecə kluba və s. əyləncəli yerlərə gedib vaxtlarını boş yerə sərf edirlər. Ancaq müsamirəyə gəlməsələr isə həm milli işə maddi yardım etmiş olar, həm də artist və artistkaları naümid etməzdilər.

Ziyalılarımızın həmin müsamirəyə etinasızlıq göstərmələrindən heyfsilənən tənqidçi öz məqaləsində bu haqda “Kaspi” qəzetində məqalə yazmış Cəmaləddin Dağıstaninin (1864-1913) fikrinə istinad etmiş olur. C.Dağıstani öz məqaləsində qastrola gəlmiş artistlərin qeyri-rus millətindən olmalarına heyfsilənərək yazırdı: “Ah, Fatmaxanım (Fatma xanım Muxtarova nəzərdə tutulur. - R.S.) nə üçün Şuvalova, Pivnetskaya deyildir. Hərgah bunlar olsa idi, şübhəsiz teatro boş olmazdı.”

H.İ.Qasımov məqaləsində C.Dağıstaninin yuxarıda göstərdiyimiz sitatını misal gətirərək soruşur: “əcəba Dağıstanini bu sözləri söyləməyə məcbur edən nədir? Və xanım Pivnetskaya kimdir?” Və müəllif öz sualına cavab verərək göstərir ki, keçən teatr mövsümündə Bakıya Pivnetskaya adlı bir müğənni gəlmiş və onun konsertlərində hər kəsdən artıq müsəlmanlar iştirak etmiş və müğənnini alqışlayanlar da ən çox onlar olmuşlar. Bunun səbəbini, məqalə müəllifi, Pivnetskayanın bir çox milli ziyalılarımızı özünün sənətkarlığı ilə, səs diapozonunun yüksək olması ilə deyil, xarici görünüşünün cəlbedici olması ilə izah edir. Müğənninin xarici görünüşünə valeh olan sərvət sahibi bir müsəlman bir gecədə ona dörd min manat qiymətində brilyant üzük təqdim etmişdir. Hətta mötəbər bir şəxs həddindən artıq

“ədab və nəzakət” göstərərək Pivnetskayaya lakeylik etmək dərəcəsinə qədər özünü alçaltmışdır.

Sahibi-sərvət olan belələlərinin öz millətimizdən, dinimizdən olanların təşkil etdikləri müsamirəyə gəlməmələrini H.İ.Qasimov ürək ağrısı ilə yazırdı : “Əcəba, həman cənab Muxtarovanın müsamirəyi-şərqiyyəsinə gəlib, bəxşişi özünün olsun, bir üç manatlıq bilet almışdımı? Xayı, nə gəlməgə tənzil edib və nə də bilet almışdı. Səbəb, çünki Muxtarova müsəlmandır. Müsəlmanlığa və milli işlərə sərf olmaq ziyalılığa xələl və nöqsan yetirir” (3).

Həmin məqaləsində H.İ.Qasimov müsəlman ziyalılarının milli işlərdən kənarında durduqlarını ürək ağrısı ilə yazmış və onları başqa millətlərdən ibrət almağa çağırmışdır. Elə haqqında danışdığımız məqaləsində müəllif rast gəldiyi bir maraqlı hadisəni misal gətirərək göstərmişdir ki, ali hüquqşünas təhsilli bir azərbaycanlının Bakıda “İrşad” adlı qəzetin çap olunmasından xəbəri belə yoxdur. Bu acınacaqlı faktı misal gətirən məqalə müəllifi ürək yanğısı ilə cəmiyyət qarşısında belə bir sual qoyur: “...millətin ümid pənahı olan cəvan bir hüquqşünas müsəlman milli işlərdən bu qədər bixəbər olar isə, artıq o millət “bizdə də ziyalı var, bizdə də oxumuş var” deyə iftixar etməgə haqqı varmı?” (4).

XX əsrin əvvəllərində, daha doğrusu , 1905-ci il birinci rus inqilabından sonra Bakıda “Xeyriyyə cəmiyyəti”, “Nəşri-maarif”, “Nicat”,və “Səfa” kimi mədəni-maarif cəmiyyətləri təşkil olunmuş və onların hərəsi öz imkanları daxilində fəaliyyət göstərmişlər. . .

Bu cəmiyyətlərin özlərinə məxsus daimi binaların olmamaları onların geniş və hərtərəfli fəaliyyət göstərmələrinə mane olurdu. Bundan narahat olan H.İ.Qasimov “Bakı müsəlman maarif cəmiyyətlərinə dair” (4) məqaləsində Ağa Musa Nağıyevin maddi vəsaiti hesabına tikilib qurtarmaqda

olan “İsmailiyyə” binasında “Müsəlman “Cəmiyyəti-xeyriyyəsi”nin yerləşdirilməsini təklif etmişdir. Həmin məqalədə əzəmətli “İsmailiyyə” binasının inşası haqqında, onun divarlarına vurulan nəqqaş bəzəklərdən, ayrıca reatr salonunun, onun gözəl səhnəsinin, məktəb üçün sinif otaqlarının, qiraətxananın olmasını, döşəmələrin yüksək keyfiyyətli parketlərlə döşəndiyini və s. göstərmişdir.

Hacı İbrahim Qasimov həmin məqaləsində “Səadət” və “Səfa” cəmiyyətlərinin

özlərinə məxsus ayrıca binaların olduğunu qeyd etmiş və göstərmişdir ki, “Səadət” cəmiyyətinin binasının bir neçə mərtəbəsinin inşa edilməsinə baxmayaraq onun tikintisi tam şəkildə qurtarmamışdır. “Səfa” mədəni-maarif cəmiyyətinin isə Böyük Çəmbərəkənd (indiki Lermontov-R.S.) küçəsində böyük sahəsi olan məktəbə layiq bir mülkü vardır. Müəllif “Səfa” cəmiyyətinə məxsus məktəbdə şagirdlərin sayının artması ilə əlaqədar olaraq həmin cəmiyyətin əlavə otaqlara ehtiyacı olduğu məsələsini də qaldırmışdır.

Məqalədən öyrənirik ki, “Səfa”mədəni-maarif cəmiyyətinin idarəsi bu məsələni müzakirə etmək üçün ayrıca uclas çağırmış və Mirtağı Mirbabayev cəmiyyət üçün ayrıca bir binanın inşasını öhdəsinə götürmüşdür.

Müəllif həmin məqaləsində Bakıda fəaliyyət göstərən iki cəmiyyətin özlərinə məxsus binalarının olmamasını, bu səbəbdən də onların işlərinin bir qədər çətin getdiyini, qənaətbəxş olmadıqlarını qeyd etmişdir. Bunlardan birisi iclaslarını, yığıncaqlarını müxtəlif yelərdə keçirməyə məcbur olan “Nəşri-maarif” mədəni-maarif cəmiyyətidir ki, maarifin yayılmasına, genişlənməsinə həddindən artıq fikir verdiyindən ümumi varidatını demək olar ki, bu məsələyə sərf etmişdir.

Binasız fəaliyyət göstərən digər cəmiyyət isə “Nicat” mədəni-maarif cəmiyyəti olmuşdur. Cəmiyyətin idarəsi Bakı

dumasına müraciət edərək, onun üçün ayrıca bir binanın tikilməsinə yer ayrılmasını xahiş etmişsə də, дума tərəfindən heç bir müsbət cavab alınmamışdır. Binanın olmaması cəmiyyətin işində çətinlik yaranmasına səbəb olmuşdur..” Nicat” mədəni-maarif cəmiyyəti hər il min manata qədər kirayə haqqı versə də, yenə də lazımı sayda otaqlara malik deyildir.

Hacı İbrahim Qasimov bütün bunları oxuculara açıqladıqdan sonra “Bakı müsəlman maarif cəmiyyətlərinə dair” (4) məqaləsini yazmasının səbəbi aydın olur. Məqalə müəllifi cəmiyyətlərin fəaliyyətindəki çətinliklər haqqında məlumat verdikdən sonra tikilib qurtarmaqda olan “Cəmiyyəti-xeyriyyə”nin binasında “Nicat” və “Nəşri-maarif” mədəni-maarif cəmiyyətləri üçün bir neçə otağın ayrılması məsələsini də qaldırmış və fikrini onunla əsaslandırılmışdır ki, tikilməkdə olan “İsmailiyyə” binasında “Nicat” mədəni-maarif cəmiyyəti üçün bir otaq ayrılrsa, o zaman həmin cəmiyyət ildə min manat kirayə haqqı verməkdən azad olar və həmin məbləğ uşaqların təhsil almalarına və digər xeyirli işlərə sərf olunar, “Nəşri-maarif” mədəni-maarif cəmiyyəti də müxtəlif yerlərdə iclas keçirmək məcburiyyətindən yaxa qurtarar.

Hacı İbrahim Qasimov eyni zamanda həmin məqaləsində haqqında danışdığı cəmiyyətlərin maarifə xidmət etmək, onu yaymaq kimi bir müqəddəs vəzifəsi olduğunu vurğulamış və ona görə də həmin cəmiyyətlərin bir binada fəaliyyət göstərmələrini ümumi işin xeyrinə olduğunu məqsədə uyğun hesab etmişdir.

Hacı İbrahim Qasimovun publisistikasında yuxarıda haqqında danışdığımız mədəni-maarif və xeyriyyə cəmiyyətlərinin işlərinə dair daha bir neçə məqaləsi vardır ki, (bax: 5) bu da onun həmin cəmiyyətlərin fəaliyyəti ilə yaxından maraqlandığını göstərir. Bunun bir səbəbi də o idi ki, H.İ. Qasimov həmin

cəmiyyətlərdə bilavasitə iştirak etmiş, onlarda gedən proseslərin kənardan müşahidəçisi olmamışdır.

Bakıda fəaliyyət göstərən “Səfa” mədəni-maarif cəmiyyəti rəsmən 1910-cu ildə təşkil olunsa da, əməli fəaliyyətinə 1912-ci ildə başlamışdır. H.İ.Qasimov cəmiyyətin birillik fəaliyyəti münasibətilə “İqbal” qəzetində “Səfa” cəmiyyətində intixab”(6) adlı məqaləsi ilə çıxış etmiş və bu cəmiyyət tərəfindən görülmüş işləri oxucuların nəzərinə çatdırmışdır .

Məqalədən məlum olur ki, “Səfa” cəmiyyəti təşkil edildikdən sonra Bakının Çəmbərəkənd hissəsində ona məxsus bir məktəb açılmışdır ki, burada 60-a yaxın uşaq təhsil alırdı. Həmin məktəbdə keçirilən dərslərin keyfiyyəti yüksək idi. Məqalə müəllifi əldə edilən nailiyyətlərdə məktəbin müəllimi Cəfər Bünyadzadənin əməyini xüsusi qeyd etmişdir.

Hacı İbrahim Qasimov həmin məqaləsində “Səfa” mədəni-maarif Cəmiyyətinin maarifin inkişafı sahəsindəki xidmətləri ilə yanaşı onun teatr sahəsindəki xidmətlərinin olduğunu da nəzərə çatdıraraq yazır: “Səfa” cəmiyyəti uşaqların təhsilinə cürət sərf etdiyi kimi, böyüklərə də məktəb yerində olan teatro işlərinə ayrıca diqqət və etina eləmiş, neçə nəfərdən ibarət bir teatro heyəti təşkil eləmişdi və heyət tərəfindən bir neçə ibrətamiz pyeslər oynanıb az-çox tamaşaçılar istifadə eləmişdi.”(6) Məqalədə “Səfa” cəmiyyəti artistlərinin maaş almadıqları halda belə tamaşanın keyfiyyətinə müsbət təsir göstərmək üçün öz ciblərindən pul xərclədiklərini xüsusi vurğulamışdır.

Hacı İbrahim Qasimov “Səfa” kimi mədəni-maarif cəmiyyətlərinin əsas etibarilə üzvlük haqqlarından toplanan gəlirlərin hesabına fəaliyyət göstərdiklərini qeyd etdikdən sonra həmin cəmiyyətin teatr tamaşalarından min manatadək əldə qazanc etdiklərini və bunun da məktəbin, maarifin inkişafına sərf olunması məsələsini irəli sürür. Müəllif həmin məqaləsində “Səfa” cəmiyyətinin müsbət işləri ilə bərabər çatışmamaz-

lıqlarını da qeyd etməyi unutmamışdır. Belə ki, cəmiyyətin xeyirxah işlər görməsinə baxmayaraq onun üzvlərinin bir o qədər çox olmaması müəllifi narahat etmişdi. O, belə xeyirxah işlərə daha çox adamların cəlb olunmalarını arzulamışdı.

Hacı İbrahim Qasimov “Səfa” mədəni-maarif cəmiyyətində intixab” adlı məqaləsini cəmiyyətə yeni seçkilər ərəfəsində yazmış və Bakı əhalisini, xüsusən cəmiyyətin yerləşdiyi Çəmbərəkənd hissəsində yaşayanları “Səfa”ya üzv olmağa çağırmış və onun rəhbər orqanlarına layiqli, işgüzar adamların seciləcəklərinə və bununla da cəmiyyətin işinin yaxşılaşacağına ümid bəsləmişdir.

Hacı İbrahim Qasimov “Səadət” cəmiyyətinin “Səmədiyyə” şöbəsində” (7) başlığı ilə yazdığı məqaləsində isə xeyirxah insanlardan biri haqqında söhbət açır. Həmin məqalədən öyrənirik ki, iki il əvvəl, 1908-ci ildə Hacı Səməd Heydərov cənabları adlı bir nəfər özünün ali imarətini “Səadət” mədrəsəsinə hədiyyə etmişdir ki, həmin binada “Səadət” mədrəsəsinin “Səmədiyyə” şöbəsi açılmış və bu şöbə artıq iki ildir ki, fəaliyyət görür.

İctimaiyyət “Səmədiyyə” şöbəsinin iki illiyini qeyd etmiş və həmin təntənəni H.İ.Qasimov yuxarıda adı çəkilən məqaləsində işıqlandırmışdır. Müəllif məqaləsində əsl mətləbə keçməmişdən əvvəl bəzi dövlətlilərə işarə edərək məclislərdə boş vədlər verənlərə, millətin nicatından ağız dolusu danışanlara və sonra da vədlərinə əməl etməyənlərə yuxarıda adını çəkdiyimiz Hacı Səməd Heydərovu nümunə göstərmişdir. Müəllif məqaləsində xüsusilə vurğulayaraq yazmışdır: “Hacı Səməd cənabları quru laf ilə degil felilə özünü maarifpərvər bir insan, dost olduğunu isbat etdi. Otuz min manata dəgən mülkünü “Səadət” mədrəsəsinə bağışladı.” (7)

Məqalənin sonrakı hissəsində H.İ.Qasimov “Səmədiyyə” şöbəsində bayramın necə qeyd edildiyini göstərmişdir. Məktəb-

də təhsil alan uşaqlar milli nəğmələr oxuyaraq onların bayramına gələnləri şadlandırmışlar.

Məqalə müəlifinin qaldırdığı bir məsələ üzərində dayanmaq xüsusilə zəruridir. Onun göstərdiyinə görə müəllimlər ərəb dilinə yaxşı bələd olduqlarından şagirdlərə də bu dili yaxşı öyrətmişlər. ona görə də bayram təntənəsində nitq söyləyən uşaqların dilinə çoxlu ərəb sözləri daxil edilmişdir ki, məclisdə iştirak edənlərin bir çoxu onların nitqlərini anlamaqda çətinlik çəkmişlər. H.İ.Qasimov nitqlərin ərəb sözləri ilə doldurmağın əleyhinə çıxaraq göstərmişdir ki, “hər halda uşaqlara ərəb dilində tutivarı nitq dedirtməgin heç bir mənası yoxdur.” (7)

Hacı İbrahim Qasimov uşaqlara öz doğma ana dilində danışmağı öyrətməyin daha əhəmiyyətli olduğunu vurğulayaraq sonra çıxış edən şagirdlərin “son dərəcə məharət göstərən təbii nitqlər söylədik”lərini göstərmişdir.

Məktəbin bayram təntənəsinin sonunda məktəbin direktoru Molla Ağa Əlizadə bir xütbə irad edib Hacı Səməd Heydərova öz təşəkkürünü bildirmişdir.

Belə bir təntənəli və əhəmiyyətli məclisdə özlərini “intelligent” ziyalı adlandıranların iştirak etməmələri məqalə müəllifini narahat edir və o, göstərir ki, “hər halda intelligentlərimizin maarif məclislərinə böylə soyuq baxmaları təqdir olunmayacaq bir şeydir” (7)

Bayram təntənəsinin sonunda hər şagirdə bir qutu konfet və Dadaş Bünyadzadənin Hacı Səməd cənabları tərəfindən nəşr olunmuş “Cəhalət və mədəniyyət” kitabçası hədiyyə edilmişdir.

Hər ilin may ayında məktəblərdə imtahanlar keçirilir və yeni tədris ili üçün valideynlərdən ərizələr qəbul edilirdi. Məktəblərə qəbul haqqında yerli qəzetlərdə elanlar dərc edilirdi. Belə elanlardan biri də Bakı ticarət məktəbinə aid idi. Bakı ticarət məktəbi tərəfindən dərc edilmiş elanda may ayının 17-nə kimi məktəb müdirinin adına ərizə verilməsi təklif edilmişdir.

Lakin may ayının 9-u olmasına baxmayaraq müsəlmanlardan, yəni azərbaycanlılardan bir nəfər də olsun övladlarını həmin məktəbdə oxutmaq üçün ərizə verməmişdir. Məktəblərdə, xüsusilə də Bakı ticarət məktəbində yaranmış belə bir vəziyyət H.İ.Qasımovu narahat etməyə bilməzdi və o, həmin məsələ barəsində öz narahatlığını “Dərs ayı” (8) adlı məqaləsində bildirmişdir.

Müəllif azərbaycanlıların belə elanlara biganəliklərini övlad qədri bilməməkdə, onların həyatları üçün narahat olmamaqda, onların tərbiyəsi ilə maraqlanmamaqda görürdü.

Məqalənin sonunda H.İ.Qasımov ümid edirdi ki, Bakı əhalisi, xüsusən də Bakı müsəlmanları bu vacib məsələyə fikir verəcək və uşaqlarını məktəblərdə oxutdurmaq üçün ərizə verəcəklər.

Hacı İbrahim Qasımov “Dərs ayı” adlı məqaləsində qaldırdığı məsələni daha geniş şəkildə “Bizdə maarif” adlı məqaləsində də davam etdirmişdir.

Həmin məqalədən öyrənirik ki, Bakıda fəaliyyət göstərən ticarət məktəbinə daxil olmaq üçün ərizələrin qəbulu haqqında yerli Azərbaycan və rus dillərində nəşr olunan qəzetlərdə elanların dərc olunmasına baxmayaraq Bakıda yaşayan yüz minə yaxın azərbaycanlıdan beş-on nəfər də olsun ərizə verməməkləri məqalə müəllifini daha ciddi surətdə düşündürmüş və hakim dairələrin, o cümlədən də ictimaiyyətin diqqətini bu məsələyə yönəltdirmişdir.

Hacı İbrahim Qasımov məqaləsində son zamanlarda yeni açılan məktəblərin sayının artmasına baxmayaraq yenə də azərbaycanlı uşaqların məktəbdə sayca az olmalarını qeyd etmişdir.

Məqalə müəllifi göstərmişdir ki, maarif məsələlərinə təkəcə Qafqazda deyil, bütün müsəlman ölkələrində biganə yanaşılır. O, həmin məqaləsində Türkiyə, İran, Buxara, Xivə, Hindistan,

Əfqanıstan kimi ölkələrin də maarif məsələlərinə toxunur və onların hər birinin bu sahədəki vəziyyətini açıqlayır.

Hacı İbrahim Qasimov adlarını çəkdiyimiz ölkələrdən Əfqanıstanda az-çox maarifə meyl olduğunu qeyd etsə də, lakin bəzi xain məmurların buna mane olmaq istədiklərini də vurğulamışdır. Məqalədə müsəlman ölkələrinin maarif sahəsində geridə qalmasının səbəbi açıqlanmış və göstərilmişdir ki, bu ilk növbədə ölkənin hakim qüvvələri ilə alimlərin vəzifəsidir.

Məqalə müəllifi burada doğum şəhadətnaməsinin verilməsi prosesindəki bəzi süründürməçilik məsələlərinə də toxunmuş və göstərmişdir ki, Tiflis ruhani idarəsi uşaqlara doğum şəhadətnaməsinin verilməsini ləngitdiyinə görə məktəbə daxil olmaq üçün verilən ərizələr də yubadılır.

Tənqidçinin fikrincə doğum şəhadətnaməsinin verilməsi sahəsindəki nöqsanı təkcə ruhaniyyə idarəsinin üzərinə atmaq düzgün deyildir. O, yazmışdır ki, “hər nə qədər idarədə qüsurlar varsa da, bir o qədər də cəməətdə qüsurlar vardır. Xalqın bu sahədəki qüsuru yeni doğulan uşaqların ruhani idarəsində vaxtında qeyd etdirməmələridir. Bu səbəbdən də məktəbə getmək üçün uşaqlara doğum şəhadətnaməsinin verilməsi prosesi uzun çəkir” (9).

Məqalədə Gəncədən olan bir neçə qızın uğurla imtahan verib müəllim şəhadətnaməsi almağa layiq gördükləri halda ruhani idarəsinin bir üzvü şəriətdə qadınlara şəhadətnamə verilməsinin göstərilmədiyini bəhanə gətirərək protokola imza atmamış və həmin şəxs bu məsələ barəsində sədrlə ciddi mübahisə etmişdir. H.İ.Qasimovun göstərdiyinə görə Molla Məhəmməd Pişnamazzadə ilə ruhaniyyə idarəsinin üzvlərindən Poladzadə özləri şəhadətnaməni imzalayıb Gəncə məclis ruhaniyyəsinə göndərmişdir.

Hacı İbrahim Qasimov məqalənin sonunda yazırdı: “Elm müslümlərə lazımdır, fərzdır” deyə bizə əmr olunduğu halda

İndi ehkam şəriyyə əməl etdiyimiz qız övladlarımızı məktəbə verdığımız bir anda qızlarımıza tərbiyə vermək istəməyən üzv cənablarının bu kimi hərəkəti bizi doğrusu heyrətə sövq ediyor. Dütalım ki, üzv cənabları sözündə haqlıdır. İdareyi-ruhaniyə şəhadət verə bilməzmiş. Niyə bəs müəllimlərə bir yol göstərilmiyor ki, siz filan yerdən şəhadətnamə ala bilərsiniz, tainki qız balalarımız müəllimələrsiz qalmasınlar. Əlbəttə, üzv cənabları, “verilməzdən əvvəl” “verilmək üçün “ əlac axtarılmalıdır” (9).

XX əsrin əvvəllərində Bakıda yalnız bir neçə azərbaycanlı qızları ibtidai təhsil aldıkları halda, 1913-cü ildə artıq təkçə Bakıda bir neçə qız məktəbi fəaliyyət göstərirdi ki, bunlardan da dördü şəhər idarəsi tərəfindən açılmış və onlara Hənifə xanım Məlikova, Axundzadə, Rəhiləxanım Hacıbababəyova rəhbərlik edirdilər. Dördüncü məktəb Kazan tatar qızlarına məxsus idi ki, onun da müdiri xanım Tambiyeva idi.

Bu məktəblərdə birinci il şəriət, ana dili, hesab keçirilir, əl işləri öyrədilirdi. Sonrakı iki ildə isə həmin fənlərlə bərabər rus dili də tədris edilirdi.

Bunlardan başqa Balaxanıda “Nəşri-maarif” cəmiyyəti tərəfindən balaxanlı Nəsirəli Kərimovun maddi vəsaiti hesabına açılmış bir qız məktəbi də fəaliyyət göstərirdi ki, bunun da müdiri İqlimə xanım Heydərzadə idi. Bu məktəbdə 600-ə dək azərbaycanlı qızları müvəffəqiyyətlə təhsil alırdılar. Bunlarla birlikdə Bakıda H.Z.Tağıyevin qız məktəbi də fəaliyyət göstərirdi. Bütün bu məktəblərdə ümumiyyətlə 400-500 -ə qədər azərbaycanlı qız təhsil alırdı.

Qızlarımızın təhsilə belə cəlb edilməsi H.İ.Qasimovun diqqətindən yayınmamış və o, bu haqda fikrini “Ünas məktəblərinə dair”⁽¹⁰⁾ adlı məqaləsində bildirmişdir.

Hacı İbrahim Qasimov qızların-qadınların təhsil almalarını övladların tərbiyəsi üçün ən vacib amil hesab etmiş və bu məsələ ilə bağlı olaraq savadsız azərbaycanlı qızların savadlı

qeyri-millətlərin uşaqlara verdikləri tərbiyə ilə müqayisə edərək üstünlüyü ikincilərə vermiş və səbəbini qeyri millətlərə məxsus qadınların biliyə, savada malik olmalarında görmüşdü.

Yuxarıda haqlarında danışdığımız məktəbləri qurtaran qızların təhsillərini davam etdirmək məsələsi də H.İ.Qasimov düşündürmüş və o, həmin məqaləsində Marinski qız məktəbi tipində məktəblərin açılması ideyasını irəli sürmüşdür. Rus qız məktəbi qurtaranlar Marinski qız məktəbində təhsillərini davam etdirir və oranı tamam etdikdən sonra müəllimlik şəhadətnaməsi alırdılar.

Hacı İbrahim Qasimov azərbaycanlı qızların təhsillərini davam etdirmələri məsələsini həmin məqalədə qaldıraraq göstərmişdir ki, onda olan məlumata görə “bir dəstə müsəlman şəhər məkatib komissiyasının sədri Yuxanisyen və Qafqaz maarif nahiyəsinin müdiri Rodlov cənablarına məxsus böylə bir məktəb təsis olunmaq üçün ərizə verəcəkdir.”(10) Məqalə müəllfi sonda belə bir məktəbin açılmasına qərar verəcəyinə ümidvar olmuşdur.

“Qadınlar əhvalında” (11) adlı məqaləsində qadınların, qızların cəhalət, avamlıq ucbatından başlarına gələn müsibətlərə münasibət bildirilir. Burada müəllifin qaldırdığı əsas məsələ gənc qızların arzularının xilafına olaraq yaşlı kişilərə ərə verilmələri, çox zaman bununla da onların həyatlarının faciəli bir hala düşmələridir.

Hacı İbrahim Qasimov yuxarıda adını çəkdiyimiz məqaləsində iki belə acı hadisəni misal gətirmiş və onların əsasında da həmin məqaləni yazaraq onlara öz münasibətini bildirmişdir.

Orenburq şəhərində dərc olunmuş qəzetlərin birində 16 yaşlı müsəlman qızının 80 yaşlı qoca bir kişiyyə ərə verilməsinə qarşı bir neçə xanım imzası ilə etiraz məqaləsi dərc olunmuşdur. H.İ.Qasimov “Qadınlar əhvalında” adlı məqaləsində Orenburq qəzetindəki həmin yazıdan aşağıdakı parçanı

misal gətirmişdir: “Möhtərəm atalarımız! Siz on altı yaşında olan qızlarımızı həştad yaşında qocalara veriyorsunuz. Siz qızlarımızın rəy və arzusuna və istiqbalına xilaf hərəkətdə olub, onları müdam əhhəyat bədbəxt, onları həmişəlik əzab-ələm içində yaşadırsınız. Nədir biz övrətlərə olunan bu qədər həqarətlər? Nədir bizə ata-analarımız tərəfindən rəva görülən bu əzablar? Əgər həştad yaşlı bir qarı övrəti 16 yaşında oğullarınıza vermiş olsaydınız, o zaman bu yüzdən bizim keçirməkdə olduğumuz fəlakətlərin nə qədər ağır, nə qədər təhmil edilməyəcək bir iş olduğunu becəsinə anlamış olardınız. Əgər bu işlərin rəva görünməsinə cayız isə, buyurun on altı yaşındakı oğullarınıza həştad yaşındakı övrətləri veriniz...” (11)

Müəllifin məqalədə gətirdiyi ikinci bir misal bir-iki gün əvvəl Bakının Kürdəxanı kəndində baş vermişdir. Kürdəxanı kəndində iyunun 20-də bir nəfər toy edib və gəlini evinə gətirmək istədikdə qızın qardaşı bacısının həmin adama ərə getməsinə razı olmayıb başqa bir adama ərə verəcəyini bildirib. Qız bu məsələyə öz etirazını bildirdikdə qardaş bacısını ölüncəyə qədər döyür.

Bu iki hadisə H.İ.Qasimovun “Qadınlar əhvalında” məqaləsini yazmağa səbəb olmuşdur. Həmin məqalədə H.İ.Qasimov qızlarımıza, qadınlarımıza əl işləri, tikiş və s. bu kimi evdarlığa lazım olan işlərin öyrədilməsi məsələsini qoymuş və bu nöqsanların islah olunmamasının ağır cinayətlərin, hadisələrin törənməsinə səbəb olduğunu göstərir.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq qadın məsələsi, onların cəmiyyətdə və ailədə rolu və vəzifələri haqqında istər bədii ədəbiyyatda, istərsə də mətbuat səhifələrində dəfələrlə yazılmış, bu problemlər yaradıcı ziyalılarımızın daim diqqət mərkəzində olmuşdur.

Hacı İbrahim Qasimov da özünün publisist yazılarında bu məsələyə toxunmuş və bu mövzuya 7-8 ildən bəri ildə bir-iki

dəfə “Müsəlman qadınların əhvalı” haqqında mətbuat səhifələrində yazılarla çıxış etmişdir.(bax:12) Onun yazdığına görə bu yaranın közünü ilk qopardan “Tiflisdə müntəşir “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi olub”(13) Onun yazdığına görə “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin bir müddət bağlanmasına səbəb də onun qaldırdığı qadın azadlığı məsələsi olmuşdur.

Hacı İbrahim Qasimov “Amerika qadınları və bizimkilər”(14) məqaləsində göstərildiyi kimi, sonralar bir çox yerli qəzet və məcmuələrdə bu məsələlər qaldırılmış və belə yazıların dərci “təməmilə təsirsiz də qalmamışdır”

“Millət artıq bu məsələnin əhəmiyyətini müəyyən dərəcədə anlamış, “hürriyyəti-nisvana bir dərəcə riayət etməyə başladı. Açılmış ünəs məktəblərinə qızlarını verməyə başladılar, qadınlara mütləq heyvan nəzəri ilə baxmağın fənalığını az çox anlamağa başladılar.” (14)

Hacı İbrahim Qasimov bütün bunların qadın məsələsinin həllində bir qətrə olduğunu qeyd edərək, bir çox işlərin həllinin hələ də açıq qaldığını vurğulamış və əvvəllər də bu məsələnin onun tərəfindən dəfələrlə qaldırıldığını bildirmişdir.

Hacı İbrahim Qasimovun “İqbal” qəzetində bu məqaləni dərc etdirməkdə əsas məqsədi Orenburqda nəşr olunan “Din və məişət” jurnalında dərc edilmiş bir yazıya münasibətini bildirmək olmuşdur. Həmin jurnalda dərc edilmiş bir yazıda qadınların qəbristanlığa getməklərinin, əzizlərin qəbrlərini ziyarət etmələrinin “zərərli” olduqları, bu hərəkətin “Allah-Təala və mələklərin lələklərin lənətlərinə giriftar” olacağı kimi göstərilib. H.İ.Qasimov bu məsələyə münasibətini bildirərək, həmin jurnalın yazdıqlarını belə cəfəngiyatdan ibarət olduğunu qeyd etmiş və XX əsrin əvvəllərində qadınların əhval-ruhiyyəsinə dair əsl mətləbləri yazmaqdan, belə boş-boğazlıq etdiyini tənqid edir.

Müəllif məqalənin sonunda Amerika ictimaiyyətinin qadınlara göstərdiyi münasibətə dair “İqdam” qəzetindən misal gətirərək “İslam pərdəsi” altında gizlənənlərin qadınlara münasibəti ilə amerikalıların qadınlara olan münasibətini müqayisə edir. Həmin məqalədən aydın olur ki, Amerikada küçədə bir qadına söz atılarsa, o zaman həmin şəxsə qarşı cinayət işi qaldırıla bilər və bunun nəticəsi aylarla həbsxanada yatmaq qorxusu ilə nəticələnə bilər. Məqalədə Amerikada bir məktəblinin başına gələn bir əhvalat misal gətirilir. Həmin əhvalatdan bu gün bizim də nəticə çıxarmağımızın xeyirli olduğunu nəzərə alaraq burada qısa şəkildə də olsa verməyi məqsədəuyğun hesab etdik: İtaliyadan Amerikaya gəlmiş bir şagird küçədə iki qızı təqib edib söz atdığı üçün onlar tərəfindən tutulub hamının gözü qarşısında döyülmüş və məhkəməyə verilmişdir. Ertəsi gün bütün qəzetlər bu hadisəni öz səhifələrində işıqlandırmış və həmin şagirdin adını, soyadını, hansı məktəbin neçənci sinfində oxuduğunu belə göstərmişdir.

Amerikada qadınlara olan müsbət münasibətə dair bir neçə maraqlı misallar gətirən H.İ.Qasımov orada qadınlara belə hörmət və ehtiram bəsləmələrinin səbəbini onların tərbiyəsi, özlərinə qiymət qoymaları ilə bağlayır və göstərir ki, qadın ilk növbədə öz qədrini bilməli, özünə qiymət qoymağı bacarmalıdır. Çünki Amerikada analar qızlarına öz hüquqlarını anlatmış, “onlara hüriyyət üsuli ilə tərbiyə verib, öz ixtiyarlarına buraxıb onlara demişlər: istədiyini işi edə bilərsən, bu isə bizə görə deyil, yaxşılıq da etsən özünə, pislik də etsən özünə aiddir, Çünki hər şey üçün özün məsulsan” (13). Məqalədən gətirdiyimiz bu misallar bir daha göstərir ki, onun müəllifi uşaqların, o cümlədən qızlarımızın tərbiyəsində sərbəstliyə, onların öz talelərinə, həyatlarına məsuliyyətlə yanaşmalarına üstünlük verirdi

Hacı İbrahim Qasımovu millətin balalarının tərbiyəsi və təhsil almaları ilə yanaşı bir çox həmmillətimizin ehtiyac içərisində yaşamaları, gündəlik ruzilərini belə qazanmaqda çətinlik çəkdikləri narahat etmiş və o, bu məsələyə dair bir neçə publisist yazılarla mətbuat səhifələrində çıxış etmişdir. Bu məsələlər mühəriri xüsusilə əziz bayram günləri daha çox düşündürmüş və o, bayramlara həsr edilən məqalələrində (bax: 14) dövlətliklərin, varlıların kimsəsiz, yoxsul adamlara əl tutmalarını, kömək etmələri məsələsini qaldırır.

Hacı İbrahim Qasımov 1910-cu ildə “Günəş” qəzetinin 30 noyabr tarixli sayında Qurban bayramı münasibətilə yazdığı “Eyd-əzha”(15) başlıqlı məqaləsində varlı, dövlətli ailələrin kasıb, kimsəsiz ailələrdə bayramım necə qarşılandığını müqayisə edərək göstərir ki, əgər islam aləminin ən böyük və şərəfli bayramı olan Qurban bayramında imkanlı, varlı ailələr qurbanlıqlar kəşib, “bir yerdə cəm olub kəməli-xoş vəqt ilə” bayramlarını qeyd edərlərsə, adi gündəlik ruzusunu belə tapa bilməyən kasıb ailələrin gözləri belə qapıdadır ki, bəlkə bayramı qeyd edən imkanlı qonşu rəhmə gəlib onlara da bir bayramlıq göndərirdi.

Məqalə müəllifi həmin müxtəlif təbəqələrdən olan ailələrin həyat tərzlərini müqayisə edərək göstərir ki, əgər varlı, dövlətli ailələr uşaqlarına təzə paltar geyindirib və onlar “seyri-səyahətə” məşğuldurlarsa, kasıb ailələrin uşaqları özlərini soyuqdan qorumaq üçün belə geyim tapa bilmirlər. Ehtiyac içində yaşayan validynlər uşaqlarını nə qədər sakit etsələr də, onların uşaqları zövqi-səfa içində yaşayan milyoner balalarını görüb o arzuda olacaqdır. Onların da könlündən bu əziz bayram günərində təzə paltar geymək keçəcəkdir.

Məqalənin sonunda müəllif zövqi-səfa sürən atalara müraciət edərək fəqir-füqarəyə rəhm etməyə, əlsiz-ayaqsızlara ianə verməyə çağırır və bunların hamısının İslam dinin açıq şəkildə tapşırıldığını vurğulayır.

Hacı İbrahim Qasimov “Eyd-əzha”(16) başlıqlı məqaləsində qaldırdığı məsələni 1915-ci ildə də təkrar edir. O, həmin ildə Ramazan ayının girməsi münasibətilə “Bəsirət” qəzetində “Ramazan əl mübarək”(16) adlı yazı ilə çıxış eləyir və burada məscidlərin ancaq mübarəki-Ramazan ayında deyil, ilin bütün 12 ayında açıq olmalarını, daha doğrusu müsəlmanların ilin bütün aylarında məscidlərə getmələrini, oruc saxlayanların həm də pis əməllərdən, pis işlərdən əl çəkmələrini, Quranı oxurarkən onun mənasını anlamalarına diqqət vermələrini tövsiyə edir.

Ramazan ayının qurtarması ilə əlaqədar olaraq H.İ.Qasimov mətbuatda “Eyd fitrəniz mübarək” (17) başlıqlı yazı ilə çıxış edir və demək olarki, yuxarıda haqqında danışdığımız məqalələrdə qaldırdığı məsələlərə burada da toxunur. Müəllif göstərir ki, oruc tutanların təkcə ağızları deyil, əməlləri də, gözləri də, ayaqları da oruc olmalıdır. Yəni oruc tutanların əlləri pis əməllərdən, pis işlərdən, gözləri naməhrəmlərə baxmaqdan, ayaqları isə arzu olunmaz yerlərə getməkdən çəkinməlidir. Müəllif bu məqaləsində də kasıblara, ehtiyacı olanlara əl tutmaq, onlara kömək etmək kimi məsələni yenidən qaldırırsa da, bu məsələni dövrün, zamanın ictimai-siyasi hadisələri ilə də əlaqələndirir. Birinci Dünya müharibəsi nəticəsində öz evlərindən digərgin, qaçqın düşmüş minlərlə türk qardaşlarımızın hallarına yanaraq, müəllif Qars, Ərdəhan qaşqınlarına da yardım etməyi, onlara kömək əli uzatmağı lazım bilir. O, bu məsələyə imkanlı, dövlətli şəxslərin diqqətini cəlb edərək Bakı kimi milyonlu bir şəhərdə (dövlətli adamların çox olması mənasında milyonlu – R.S.) xalqın ehtiyac içərisində yaşamasını mənfi, arzuolunmaz bir hal kimi qiymətləndirir.

Maarifə, məktəbə, elmə dair məqalələr Hacı İbrahim Qasımovun müxtəlif mövzularda yazılmış zəngin publisistik yaradıcılığının ancaq bir hissəsini təşkil edir.

Ədəbiyyat:

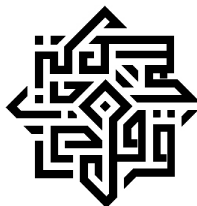
1. Kamal Talıbzadə - XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi(1905-1917),- Bakı. Azərbaycan EA nəşri, 1966, - 540 s:
2. Nərminə Ağayeva – Teatr: tənqid və tənqidçilər.- Bakı, “Xəzər universiteti” nəşriyyatı, 2012, -355 s.
3. İqbal. 1913, 30 iyun, N 398
4. İqbal, 1913,3 iyun, N 384
5. Bax :İqbal,1913, 8 yanvar, N 256, 1913,- 13 iyun, N 384,- 1914, 9 yanvar,N 549,- 1914, 10 yanvar, B 550; Bəsirət, 1915, 18 oktyabr, N 65
6. İqbal.1913, 6 may , N 351
7. İqbal, 1913, 15 noyabr, N 506
8. İqbal, 1913, 24 iyul, N 419
9. İqbal, 1913, 24 iyul, N 419
- 10 İqbal,1913, 17 may N 361
- 11 Bu məqalədə onun . İqbal, 1913, 24 iyun, N393
- 12.İqbal, 1913, 2 iyun,N 400
13. İqbal, 1913, .13 iyun, N 384
- 14.Bax: İqbal, 1912, 31 avqust, N150,- 1913,25 noyabr, N 514,- 1914, 26 yanvar, N 562; Bəsirət,1915, 4 iyul, N531,- 1915, 1 avqust, N55
15. Günəş, 1910, 30 noyabr. N 81
16. Bəsirət, 1915. 4; iyul, N 52

Rauf Sadikhov
*Leading scientific worker,
doctor of philosophy on philology,
associate professor*

**Issues of culture and Education in the Publicistic Works
by H.I.Gassimov.**

Summary

Haji Ibrahim Gassimov was one of our journalists who used to write articles on various topics in our national press at the beginning of the 20 th century. He touched actual issues of different content of his time in his articles. The author of this paper expressed H.I.Gassimov's views only about culture enlightenment, school and education in the analytical form.

Gülbəniz Babayeva
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun
Mətbuat tarixi və publisistika şöbəsinin aparıcı
elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

“MOLLA NƏSRƏDDİN” JURNALINDA ANA DİLİ PROBLEMİ

Açar sözlər: *“Molla Nəsrəddin” jurnalı, Azərbaycan dili, rus, ərəb və fars sözləri, dilimizin saflığı.*

Ключевые слова: *журнал “Молла Насреддин”, Азербайджанский язык, русские, арабские и персидские слова, чистота нашего языка.*

Keywords: *journal “Molla Nasreddin”, Azerbaijani language, russian, arabic and persian words, the purity of our language.*

Xalqımızın tarixində ilk mətbu orqan kimi ədəbi məktəb yaratmaq səviyyəsinə qədər yüksələn “Molla Nəsrəddin” jurnalı realist-satirik Azərbaycan ədəbiyyatının əsl memarına çevrildi. Jurnal 25 illik zaman kəsiyində dilimizlə bağlı onlarla yazılar dərc edərək ana dilimizin saflığının qorunması problemini həmişə ön plana çəkmişdir. C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ö.F.Nemanzadə, Ə.Nəzmi, Ə.Haqverdiyev, Ə.Qəmküsar, M.S.Ordubadı, B.Abbasızadə, Ü.Hacıbəyov, Ə. Razi, S.Mümtaz və başqa molla-nəsrəddinçilərin yaradıcılığında Azərbaycan dilinin rus, türk, fars, ərəb dillərinə məxsus əcnəbi sözlərdən təmizlənməsi ideyası önəmli yer tuturdu. “Molla Nəsrəddin” jurnalı artıq 1906-cı ilin sonuncu nömrəsindən başlayaraq

oxucularına bildirirdi: “İdarəyə göndərilən məktub və məqalələr açıq türk dilində yazılmış olmasalar, çap olunmayacaqlar” (19,2).

Jurnal bu vədinə sonadək sadıq qaldı. Ana dilimizlə bağlı jurnalın nəşirinin və ayrı-ayrı müəlliflərin dərc olunan məqalələrində əsl vətəndaş yanğısı, ziyalı narahatlığı duyulurdu.

Akademik İsa Həbibbəyli yazır: “...Mirzə Cəlil əsrin əvvəllərində əhalisinin böyük əksəriyyəti yazıb-oxumaq bacarmayan Azərbaycanda vahid ədəbi dil yaratmağı zamanı qabaqlamış ideya hesab etmişdir. Yazıçının niyyəti hər şeydən əvvəl “açıq ana dilində” yazmaq, geridə qalmış, müsibətlərə düşər edilmiş millətini onun anlaya biləcəyi sadə, adi danışq dili vasitəsi ilə başa salmaq, oyatmaq, ayağa qaldırmaq idi” (14, 3).

XX əsrin əvvəllərində yaşayıb yaradan görkəmli şair və yazıçılarımızın ədəbi-bədii fəaliyyətini milli mətbuatımızdan kənarında təsəvvür etmək çətindir. Çünki dövrün bir çox sənətkarlarının əsərlərinin yayılması və təbliğində mətbuatımızın rolu böyükdür. Bu mənada Azərbaycan realist ədəbiyyatının yaranması və satira janrının inkişafında müstəsna xidmətləri olan “Molla Nəsrəddin” jurnalı bütün varlığı ilə milli dirçəliş, istiqlal və azadlıq ideyalarını həyata keçirməyə çalışmışdır. Şübhəsiz, bu taleyüklü məsələlərdən biri də ana dilimizə olan təmənnəsiz xidmət idi. “Ana dilimizə əhəmiyyət verməsək, ola bilər ki, günlərin bir günü dilimiz itər-batar, yox olar və bir millətin də ki, dili batdı, onda o millət özü də batar; çünki bir millətin varlığına, isbatı-vücut etməsinə səbəb onun dilidir” (26, 142).

Dilimizin çoxçalarlı leksikasında sözdən ustalıqla istifadə bacarığı yazıçının üslubunu şərtləndirən başlıca amillərdən biridir. Canlı xalq danışq dilindəki çoxmənalılıq, zənginlik sənətkara düzgün seçim etməyə imkan yaradır. Yazıçı isə mövcud söz ehtiyatından öz məqsədlərinə uyğun şəkildə

bəhrələnməyə çalışır. Söz bazasından dəqiq, sərrast və vəziyyətə uyğun seçmələr etmək yazıçıda özünə məxsus fərdi üslubu formalaşdırır. Əlbəttə, bu üslubu formalaşdırmaq və cilalamaq işi zamana bağlıdır. Məlumdur ki, söz sənətkarlarının sözdən istifadə bacarığı, ona ehtiyatla, məsuliyyətlə yanaşma tərzində zamanın və mühitin, mövcud şəraitin xüsusi rolu var. Bu baxımdan Azərbaycan klassik ədəbiyyatında əsrlərcə stabilləşən, hətta mən deyərdim ki, daşlaşan bir çox sözlər XX əsrin əvvəllərində molla-nəsrəddinçilərin leksikonunda tamamilə orijinal bir formada işlənmiş və yeni məna çalarları yaratmışdır. Bu yeni yanaşma tərzini “Molla Nəsrəddin” dilini və üslubunu formalaşdırmışdır. XX əsrin ilkin mərhələsində həm nəsr, həm də nəzmdə yaranıb stabilləşən bu üslub “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin yaranmasına səbəb oldu.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının Nəsimi, Füzuli, Vaqif, Zakir, S.Ə.Şirvani kimi söz ustalarının əsərlərində bol-bol işlənən dilbər, canan, badi-səba, maral, sevdiyim, könül, zövqü-səfa, şövkət, nazəndə, məlal, qiblə və s. sözlər molla-nəsrəddinçilərin yaradıcılığında öz həqiqi, müstəqim mənasından çıxaraq daha çox məcazilik effekti yaratmışdır.

Bir neçə paralel nümunələrə diqqət yetirək:

Lirik tərzdə

*Müənbər sünbülündən almadan buy, olmadan rüsva,
Bu rüsvalıq mənə səndən deyil, badi-səbadandır*

(Füzuli) (21, 113).

*Badi-səba bir xəbər ver könlümə,
Ol güli-xəndanım neçün gəlmədi?* (Vaqif) (18, 29).

*Badi-səba söylə ol sitəmkara,
Ölürəm, eyləsin dərdimə çara.* (Zakir) (16, 181).

Yuxarıda verilən şeir parçalarında “badi-səba” lirik üslubda işlənərək Füzuli, Vaqif və Zakir yaradıcılığında sevgilisinə xoş müjdələr çatdıran, onun könlünü oxşayan, həsrətini vüsala qovuşduracaq yüksək əhval-ruhiyyə yaradan məfhum kimi mənalandırılır.

Satirik tərzdə

*Badi-səba, apar ver Molla Qəvama müjdə,
Yazsın de, Lənkəranda Molla Səlamə müjdə...
Düşdü bütün qəzetlər qiymətdən ay can, ay can...*

(M.Ə.Sabir) (22,242)

Sabir satirasındaki “badi-səba” isə bəd informasiya və emosiyaların daşıyıcısı funksiyasını yerinə yetirən mənfi, satirik tipin alətinə çevrilmişdir.

“Dilbər” sözünün həm lirik, həm də satirik üslubda işlənmə dairəsinə nəzər salaq.

Lirik tərzdə

*Mənim yarım bir əcayib dilbərdir,
Üzü təzə güldür, zülfü ənbərdir (Vaqif) (18,13).*

Satirik tərzdə

*Getmə-getmə, a dilbər,
Məni etmə mükəddər,
Özümü yüz cavana
Eyləmərim bərabər!* (M.Ə.Sabir) (22, 157).

Vaqif qoşmasındaki lirik qəhrəman həqiqi aşiqdir. O, saçları ətir qoxuyan dilbərinin gül üzünü bədii təyinlər vasitəsi ilə vəsf edir və onun gözəlliyindən zövq alır.

Sabir satirasındaki aşiq isə özündən razı, qeyri-insani hisslərlə yaşayan, qarşısındaki dilbərinə bioloji varlıq, cansız bir əşya kimi baxan harınlaşmış tipik obrazdır.

“Molla Nəsrəddin”in nəsr dili ilə şeir dili arasında sıx bağlılıq var. Yeni nəsrin lüğət tərkibi onun şeir dilindəki leksikasından o qədər də fərqlənir. Məsələn, “maral” sözü həm nəsrə, həm də nəzmdə bədii təyinlərlə bəzədilərək məcazilik yaratmışdır: “...Hər yer mənim marallarımla doludur. Gözəl marallarım, göyçək marallarım. Hər biri bir can marallarım, hacı marallarım, kərbəlayı marallarım, məşədi marallarım, molla, rövzəxan, bəy-xan marallarım. Keçəl marallarım, qotur, bitli marallarım. Başları qırxıq, üzleri tüpürcəkli marallarım” (5, 150).

Müəllif burada qeyri-adi bənzətmələrdən, kinayələrdən bacarıqla istifadə etməklə “marallarım” dediyi tənqid hədəflərini klassik ədəbiyyatımızdakı marallardan fərqli bir şəkildə təqdim etmişdir.

“Maral” lirik üslubda gözəllik simvolu kimi mənalandırılır:

Ovçusu olmuşam sən tək maralın,

Xəyalımdan çıxmaz hərgiz xəyalın (Vaqif), (18, 32).

Tər lan tamaşalı, maral baxışlı,

Qədəm qoyub, asta-asta xoş gəldin! (Aşıq Ələsgər) (2,92).

“Molla Nəsrəddin”də dilin fonetik, leksik-semantik, qramatik-morfoloji əlamətlərinin bütün göstəriciləri əks olunmuşdur. Bu mənada dilimizin lüğət tərkibində böyük yer tutan fellər də klassik ədəbiyyatımızdan müasir dövrümüzdə qədər gəlib çatmış və stabilləşmişdir. Məsələn, “satmaq” məsdəri, “sevdiyim” feli sifəti, “sallana-sallana” feli bağlaması əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, XX əsr satirik poeziyamızda da geniş yer tutur. Lakin klassik ədəbiyyatımızda daha çox lirik ricətlər şəklində işlədilən həmin fel və fel törəmələri molla-nəsrəddinçilərdə tamamilə yeni məzmun və mahiyyət kəsb etmişdir.

Lirik tərzdə

*Sufi isən alıb satma,
Halalına haram qatma,
Yolun əyrisinə getmə,
Doğru yola nəzər eylə* (Xətayi) (24, 319).

*Ah-vay ilə günüm keçib dünyada,
Qəm satıb, dərd alıb, nəf eyləmişəm* (Aşıq Ələsgər) (2,77).

Satirik tərzdə

*Moldayı, salmadı el dil boğaza...
Açmışam Reydə geniş bir mağaza,
Çox ucuz qiymətə hər şey satıram,
Ay alan!.. Məmləkəti-Rey satıram* (M.Ə.Sabir) (22, 4).

Nümunələrdən göründüyü kimi, birinci lirik parça daha çox nəsihətamiz ruhda yazılmış, insanı doğruluğa, həqiqətə, sözün geniş mənasında mənəvi təmizliyə səsləyən hikmətli ifadələrdir. İkincidə satmaq sözü poetikləşərək fəlsəfi mahiyyət kəsb etmiş, üçüncüdə isə boyalar daha da tündləşmiş və mənfi tipin öz dili ilə özünü ifşa fonu yaratmışdır. Müəllif güclü sarkazmla oxucuda obraza qarşı nifrət hissi oyatmağa nail olmuş və öz məmləkətini satan əqidəsiz, məsləksiz insanları kinayəli bir gülüslə tənqid atəşinə tutmuşdur.

Klassik poeziyada mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş “sevdiyim” feli sifəti daha çox xitab şəklində işlənir:

*Nəzər qılmazsan əhli dərd gözdən axıdan seylə,
Yamanlıqdır işin üşşaq ilə, yaxşımıdır böylə?
Gəl, Allahı sevərsən, aşıqə cövr etmə, lütf eylə,
Gözüm, canım, əfəndim, sevdiyim, dövlətli soltanım!*

(Füzuli) (21, 155).

Dördlük şəklində verilən bu klassik şeir nümunəsində dərdli aşıq bədii sualdan istifadə etməklə sevgilisini ona qarşı biganəlikdə, eşq əhlinə zülm etməkdə, onun sevgisinə etina-

sızlıq göstərərək cavabsız qoyma qda ittihamlandırır. Həqiqi aşiqin bu qədər cəfalara, zülmələrə düşar edilməsi onu mənən üzür və dərdli-dərdli məşuqəsindən gileylənir. Varlığı qədər sevdiyi ilahi bir gözəli insafsızlıqda qınayır və onu rəhm etməyə, lütfkar olmağa və sevgisini cavabsız qoymamağa səsleyir.

Bədənin sərəsər gül xərmənidir,

Qamətin gözəldir, gözəl, sevdiyim (Vaqif) (18,46).

Şairin, “sevdiyim” deyə vəsf etdiyi lirik qəhrəman başdan-başa bütün vücudu gül qoxuyan, səvi boylu bir gözəldir. Lirik ricətlər vasitəsi ilə bu gözəlliyi məşuqəsinə xatırladan aşiq onun qeyri-adi cazibədarlığına heyranlığını, vurğunluğunu gizlədə bilmir.

Ey sevdiyim, səndən cüda düşəli,

Nə səbrü sükunum, nə taqətim var. (Zakir) (16, 176).

Zakir qoşmasındakı “sevdiyim” isə çağırış nidası ilə işlənərək sevən aşiqin yarından ayrı düşməsinin iztirabını yaşadığını, artıq səbrinin tükəndiyini söyləyir və məşuqəni bu həsrətə, hicrana son qoymağa çağırır.

Satirik tərzdə

Sevdiyim, bundan belə heyni-zəvalındır sənin,

İşbu vəch ilə könül cayi-mələlidir sənin,

Xatirim, qəlbim, sərim vəqfi-xəyalındır sənin,

Sən məni məftun edən nazəndə cananımmısan?

Məzhəbim, dinimmi, ayinimmi, imanımmısan?

(Sabir) (22, 207)

Göründüyü kimi burada “sevdiyim” xitabı yuxarıdakı nümunələrdən fərqli olaraq həqiqi aşiqin öz sevgilisinə xitabı deyil, mənəviyyatca kasıb və aciz görünən bir məxluqun pula müraciətidir. Onun etirafından aydın olur ki, həyatın mənasını pulda, var-dövlət, sərvət toplama qda görə tufeyli, dar düşün-

cəli bir varlıqdır. İkrəh doğuran bu açıqlama hər kəsdə təəssüf hissi yaradır.

“Molla Nəsrəddin”də dərc olunmuş nəsr nümunələrinin dilində ayrı-ayrı obrazların danışiq üslubu mənsub olduğu zümrələrdən asılı olaraq dəyişir. Xüsusilə, felyetonlarda müəllif təhkiyəsi, hadisə və əhvalatı söyləyən bir şəxsin nitqi diqqət mərkəzində olur. Deməli, artıq fərdiləşmə prosesi gedir. Məs; “İndiyədək mən nə vaxt ki, azarlayıb yorğan-döşəkdə uzanardım və birisi gəlib mənim kefimi xəbər alardı, mən məəttəl qalardım ki, nə cavab verəm, yəni xəyalıma gəlməzdi ki, nə deyim. Məsələn, istərdim deyəm “kefim yoxdur”, sonra fikir edərdim ki, bəlkə belə deyil, bəlkə lazımdır demək “naxoşam”. Sonra genə fikir edərdim ki, bəlkə bu da düz deyil. Bəzi vaxt istərdim deyəm “bimaram”, sonra genə deyərdim ki, bəlkə belə də deyil. Bəzi adam da kefimi soruşanda istərdim deyəm “azarlıyam”. Bir para vaxt istərdim deyəm “xəstəyəm”. Müxtəsər, bilməzdim ki, bunların hansı düzdür. Amma indi bilirəm ki, bu cavabların hansı düzdür”. (12,6)

Xəstə bir insanın dilindən söylənən bu etirafda bir tərəfdən düzgün seçim etməyə yönəldilmiş fikirlə, ikinci bir tərəfdən isə bu seçimin hansı dilə məxsus sözlə ifadə olunması ilə qarşılaşırıq. Doğrudur, yazıda əsas məqsəd yenə də birmənalı olaraq, ana dili məsələsi üzərində vurğulanır. Bununla yanaşı bu tipli məqalələr həm də didaktik mahiyyətli, təlimverici xarakter daşıyır ki, bu da geniş oxucu üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

“Molla Nəsrəddin”də çap olunan satiraların dil xüsusiyyətləri lakonikliyi, ifadə sərtliyi və sözü birbaşa hədəfə vurmaları keyfiyyətlərinə görə felyetonlara çox yaxındır. Məsələn, “Bizim “obrazovanni”lar”, “Ana dili”, “Azaralamaq”, “Qatış-bulaş”, “Meymunlar” və s. felyetonların təsir gücü, ifadə dəqiqliyi, məzmun və ideya keyfiyyəti ilə M.Ə.Sabir, Ə.Nəzmi, Ə.Qəm-küsar, B.Abbaszadə və başqalarının satirik üslubda qələmə

aldığı nəzm parçaları bir-birini tamamlayır və bütövlükdə “Molla Nəsrəddin” dilini yaradır. İstər felyetonlarda, istərsə də satiralarda söylənən fikirlər dram əsərlərindəki monoloqları xatırladır. Lakin elə felyetonlar da vardır ki, onlar dialoq şəklində qurulur. Məsələn,

“... Mən onu görəndə deyirəm:

...Hardan gəlirsən?

O mənə belə cavab verir:

– Ya xadil na poçtu.

Deyirəm:

– Dünən niyə bizə gəlmədin?

Cavab verir:

– K nam prişli qosti...” (3,3).

Sual-cavab şəklində qurulmuş dialoqlardan satiralarda da istifadə olunmuşdur. Mollanəsrəddinçilər ayrı-ayrı fərdləri – müəllim, tacir, ruhani, qoçu, milyoner, molla... və s. tanımaq üçün həmin obrazın danışıq tərzindən, üslubundan məharətlə istifadə etməklə tipin daxili aləmini, düşüncə tərzini açıqlaya bilmişlər:

Molla – Keçən ustadınız əla idi, ya mən, balalar?

– Bilmirik biz hələ əmmamənin altında nə var.

– O sizin fikri əxlaqınızı pozdumu ya?

– Xeyr, o pozmadı, şimdi pozacaqdır bu əba (15,5).

Bəzən “satirik tipin xarici portretinin birbaşa verilməsi zamanı bilavasitə lövhə cızan sözlər təhkiyəçinin nitqi fonunda xüsusi üslubi ayrılıqla seçilmir. Təhkiyəçi öz sözləri ilə portreti hazırlayır və komik-satirik məzmunu yaranmış portretin vasitəsi ilə gerçəkləşdirir” (25, 67). Məsələn,

Ömr ötüşüb, baş ağarıb un kimi,

Diş tökülüb, saqqal olub yun kimi,

Sinə çöküb, bel bükülüb nun kimi,

Gərçi olubsan qoca meymun kimi (7,6).

Jurnalda dərc olunmuş nəsr və nəzm nümunələrində ərəb-fars sözləri və izafətlərinin işlənməsi məhz məqsədli şəkildə seçdikləri obyektə tənqidi yanaşmanın, kinayəli münasibətin təzahürü kimi ortaya çıxır. Burada mollanəsrəddinçilər yalnız ayrı-ayrı fərdlərə deyil, həm də o dövrdə nəşr olunan bir çox mətbuat orqanlarının – “Füyuzat”, “Şələlə”, “Həyat” və s. dilinə də işarət edirdilər. Məsələn, jurnalın səhifələrində yer alan elan, xəbər, felyeton, satirik şeir və digər janrlı yazılarda işlənən məclisi-şurayi-millî, qanuni-əsasî, hürriyyəti-istiqlal, sərçəşməyi-üləma, əncüməni-xeyriyyə, xurşidi-hürriyyət, ramazanül-mübarək və s. bu qəbildəndir.

Ərəb, fars, türk və digər dillərin sintezindən yaranan bu üslub həm ədəbi dilin qrammatik normalarının pozulmasına, həm anlaşılmazlığa, həm də estetik cəhətdən gözəlliyinə, zərifliyinə xələl gətirirdi. Bugünkü dilimiz üçün də vacib görünən bu problemə jurnalda dərc olunmuş “Qatış-bulaş” yazısında da rast gəlirik: “Molla əmi, heç kəs məndən inciməsin, düzü qardaş, əgər məqaləni mən qatış-bulaş dilində yazmayam, canım heç vaxt dincəlməz. Oxuyan başa düşər, düşsün, düşməz düşməsin, mən öz fəzilətimi gözüm baxa-baxa zayə edən adamlardan deyiləm” (13,7).

“Molla Nəsrəddin”də dil məsələsinə münasibət tək-cə aşağı dairələrdə səslənən problem kimi məhdudlaşmır, hətta dövlət səviyyəsinə qədər yüksəldilir. Bu hal “Meymunlar” felyetonu üçün olduqca səciyyəvidir. “Hürriyyət və hüquq davası düşəndən indiyədək heç bir müsəlman məclisi olmayıb ki, orada bir obrazovannı müsəlman ayağa durub deməsin: “Hökumət qoymur məktəblərdə ana dilimizi” öyrənək. (Hələ məzəsi budur ki, bu nitqlərin hamısı rus dilində söylənilir və niyə rus dilində söylənir – bu sirdən də indiyədək heç bir kəs baş açma bilməyib)”. (20,3)

Felyetonda dil məsələsinə olduqca həssas yanaşan müəllif digər xalqların öz ana dilinə münasibəti ilə azərbaycanlıların münasibətini maraqlı müqayisələr əsasında qarşılaşdırır. Ürək ağrından paralellərin aparılması oxucunun zehmində dərin izlər qoyur. Orada deyilir: “Dil barəsində hökumət ermənilərə etdiyi rəftarın onda bir hissəsini bizə etməyib. 1884-cü ildə bağlanan erməni məktəbləri ancaq bir neçə il bundan irəli açıldılar. Amma bunilə belə heç kəs indiyə kimi görməyib ki, iki oxumuş erməni bir-birilə rusca danışsın” (20,3).

Bu müqayisə bizdə dərin təəssüf hissi doğurur. Görəsən, biz öz dilimizdə danışmağa niyə utanırıq? Bu dilin eybi, qüsuru nədədir?

Yazıda o da qeyd olunur ki, hökumətin heç bir qanun və qərarlarında iki müsəlmanın bir-biri ilə ana dilində danışması yasaq edilmədiyi halda, bəs nə üçün özünü ziyalı hesab edənlər görüşərkən, söhbət edərkən hökmən rus dilində danışmağı özlərinə bir şərəf hesab edirlər?

“Atalar yaxşı deyiblər ki, qənaət kimyadır. Hər bir şey çox işlənsə, əlbəttə, tez qurtarar. Götürək Nuxa cavanlarını ki, biri-biri ilə müsəlmanca danışanda müsəlman sözlərinə qənaət eliyib aralığa rus sözləri qatırlar və yaxşı da eliyirlər. Əgər belə eləməsələr, yəni əgər müsəlman sözlərini çox işlətsələr, əlbəttə ki, yavaş-yavaş qurtarar, çünki hər bir şey məsrəf olunsa, tez də qurtarar” (17, 5).

Bu kiçik həcmli nəsr parçasında Nuxa cavanlarının əcnəbi dilə deyil, məhz ana dilinə qənaət etməsi faktının göstərilməsi onları satirik tipə çevirir və kinayəni dərinləşdirir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı öz fəaliyyəti dövründə həm ana dilimizin saflığının qorunması yolunda qaragüruhçu qüvvələrin – mollaların, dövlətliələrin, qoçuların, senzuranın və başqalarının təqiblərinə sinə gərmiş, həm də ana dilimizin varlığını kölgədə qoyan, onu unutturmağa çalışan digər mətbuat orqanlarına

qarşı mübarizə aparmışdır. Böyük ədibimiz C.Məmmədquluzadə “Tövhid” və “Zəncir” felyetonlarında “ana dilini bilən yoxdur” deyən “Tərəqqi”yə, əlifba və imla ilə bağlı birtərəfli yazılara yer verən “Tərcüman” qəzetinə kəskin münasibət bildirmişdir. Felyetonda Mirzə Cəlil jurnalın təsisçilərindən biri, yaxın dostu və məsləkdaşı Ömər Faiq Nemanzadənin də onunla həmfikir olacağına inamını ifadə etmişdir. Cəlil Məmmədquluzadənin çağırışına səs verən Ömər Faiq Nemanzadə “Yazımız, dilimiz “İkinci ilimiz” başlığı altında silsilə məqalələr yazaraq “Tərəqqi” qəzetində çap etdirmiş və bununla da dilimizin təmizliyinə qarşı çıxanlara tutarlı cavab vermişdir. Ö.F.Nemanzadə “Eşq və məhəbbət” məqaləsində də həmin məsələlərə münasibətini belə açıqlayır: “...müstəqil dil və ədəbiyyatı olmayan bir millətin siyasi istiqlalı da sağlam ola bilməz” (23, 202).

“Molla Nəsrəddin”ə qarşı hücumlar, yersiz ittihamlar sovet dönəmində də kəskin xarakter almışdı. Bu qədər sadə, anlaşılıqlı bir dildə yazan jurnalın dilini bəyənməyənlər onu haqsız olaraq tənqid atəşinə tuturdular. Əli Vəliyev “Kommunist” qəzetinin 12 noyabr 1929-cu il sayında dərc etdirdiyi “Molla Nəsrəddin” məcmuəsini islah etməli...” məqaləsində yazırdı: “Dəfələrlə qeyd edildiyi kimi, “Molla Nəsrəddin”in dili bərbaddır. “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi tədricən dilini dəyişdirməli və bugünkü ədəbi dilimizlə uyğunlaşdırmalıdır” (6,3).

25 il dilimizin, ədəbiyyatımızın və bütövlükdə mənəviyyatımızın keşiyində dayanan və əsil milli təəssübkeşimiz olan bir jurnal haqqında bu qədər yersiz ittihamlar insanı təəccübləndirməyə bilməz. “Molla Nəsrəddin” jurnalının xalq arasında böyük nüfuz qazanması və şöhrət tapması faktı hətta o dövrün jurnalla əks qütbə dayanan mətbuat orqanları tərəfindən də təsdiqlənirdi. “Həyat” qəzetinin yazarlarından biri olan Axund Əbutürab yazır: “Görürsünüz, bu qəzetçilər bizim başımıza nə

gətirirlər? Erkək işlərin böyüyü “Molla Nəsrəddin” bizim başımıza nə gətirir? Müsəlmanlar onun birini bir abbasıya alıb oxuyurlar. Amma “Həyat”ın birini üç qəpiyə alıb oxumurlar” (1,2)

XX əsrin ziyalıları çox böyük uzaqgörənliklə ana dilimizin nəinki rus, fars, ərəb sözləri ilə, hətta osmanlı sözləri ilə korlanmasına qarşı çıxaraq buna öz etirazlarını bildirirdilər. Firudin bəy Köçərli “Ana dili” məqaləsində yazır: “Allah Əli bəy Hüseyinzadəyə insaf versin... Ol cənabın elm və kamalına sözüümüz yoxdur. Sözüümüz ondadır ki, elm və kamalından bizə bir bəhrə vermədi, ancaq dilimizə pozğunluq saldı, təzə dil gətirdi... Az vaxtın içində Qafqaz türklərinin dili osmanlı sözləri və istilahları ilə doldu: “işbu”, “iştə”, “şimdi”, “şol”, “əfəndim”, “bakalım”, “nasıl” sözləri qəzet sütunlarını doldurdu.

Bu işin nəticəsi bu oldu ki, indi qəzetlərimizin və jurnallarımızın dilini oxuyub başa düşmək olmur” (8,2).

Bu günə kimi “Molla Nəsrəddin”in özünəməxsus, bənzərsiz dili haqqında çox deyilib, çox yazılıb. Journalla yaxından tanışlıq bizdə belə bir qənaət hasil etdi ki, “Molla Nəsrəddin”in dili zamanları aşaraq bu günümüzdə gəlib çatan əvəzolunmaz mənəvi abidəmiz və satirik şeirimizin zirvəsidir. Ancaq dövr, zamanə dəyişdikcə “Molla Nəsrəddin”in dil və üslub xüsusiyyətlərinə müxtəlif prizmalardan yanaşmalar və fərqli baxışlar da ortaya çıxır. İnanırıq ki, əsrlər keçsə də, “Molla Nəsrəddin”in milyonlarca oxucunun qəlbini sehləyən ecazkar dilinin sirli məqamları yenə də açılacaq və neçə-neçə elmi əsərlərin tədqiqat obyektinə çevriləcək.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axund Əbu Türab. “İrşad” qəzeti, 5 oktyabr, 1906.
2. Aşiq Ələsgər. Əsərləri. Dastan-rəvayətlər, xatirələr... Bakı, Şərq-Qərb, 1999, 578 səh.

3. Bizim “obrazovanni”lar. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 14 aprel 1906, № 2.
4. Elmira Qasımova. İmzalar. “Molla Nəsrəddin” (1906-1931), Bakı, “Avropa”, 2015, 198 səh.
5. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev. Marallarım. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild., Bakı, “Lider” nəşriyyatı, 2005, 408 səh.
6. Əli Vəliyev. “Molla Nəsrəddin” məcmuəsini islah etməli...”, “Kommunist” qəzeti, 12 noyabr 1929.
7. Əbunəsr Şeybani. Kişi. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 14 dekabr 1908, № 50.
8. Əbunəsr Şeybani. “Satıram” şeiri. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 7 iyun 1909, №23.
9. Firudin bəy Köçərli. Ana dili. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 12 oktyabr 1913, №23.
10. Firudin Hüseynov. “Molla Nəsrəddin və molla nəsrəddinçilər”. Bakı, Yazıçı, 1986, 208 səh.
11. Hərdəmxəyal. Ana dili, “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 27 yanvar 1907, №4.
12. Hərdəmxəyal. Azarlamaq, “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 2 iyun 1907, №22.
13. Xadimi-millət. Qatış-bulaş, “Molla Nəsrəddin”, 4 noyabr 1907, № 41.
14. İsa Həbibbəyli. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi və molla nəsrəddinçi epoxa. “Molla Nəsrəddin”. III cild. “Çinar-Çap” nəşriyyatı, Bakı, 2005, 700 səh.
15. Keyfsiz. Gimnaziya, “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 21 dekabr 1908, № 51.
16. Qasım bəy Zakir. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1984, 384 səh.
17. Lağlağ. Qənaət. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 24 may 1909, № 21.
18. Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. (şeirlər). Bakı, Yazıçı, 1988, 192 səh.
19. Molla Nəsrəddin idarəsi. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 9 iyun 1906, №10.
20. Molla Nəsrəddin. Meymunlar. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 3 noyabr 1906, № 31
21. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1984, 272 səh.
22. Mirzə Ələkbər Sabir. Hophopnamə. M 66. Bakı, “Təhsil”, 2012, 552 səh.

23. Ömər Faiq Nemanzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 352 səh.

24. Şah İsmayıl Xətai. Keçmə namərd körpüsündən. (Əsərləri) Bakı, Yazıçı, 1988, 344 səh.

25. Tofiq Hacıyev. “Molla Nəsrəddin”in dili və üslubu. Bakı, Yazıçı, 1983, 270 səh.

26. Üzeyir Hacıbəyov. “Dil” məqaləsi. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 456 səh.

Гюльбениз Бабаева

Резюме

Вподдержании чистотынашего родного языка национальная пресса, особенножурнал “Молла Насреддин”, скоторое потряс восточный мир, внес неоценимый вклад. За 25 лет вэтом журнале опубликовались десятки статей о нашем языке и боролись решительно и последовательно за очищении азербайджанского языка от иностранных слов, принадлежащим русским, персидским, арабским и другим языкам .

Проблема языка, которое поднял журнал “Молла Насреддин” сто лет назад не потерял свою актуальность и важность и в наше время.

Summary

In maintaining the purity of our native language the national press, especially the magazine “Molla Nasreddin”, that shook the eastern world, it made an invaluable contribution. For 25 years, this journal has published dozens of articles about our language and fought resolutely and consistently over the purification of the Azerbaijani language from foreign words, belonging to Russian, Persian, Arabic and other languages.

The problem of language, which raised the magazine “Molla Nasreddin” a hundred years ago, has not lost its relevance and importance in our time.

“MOLLA NƏSRƏDDİN” JURNALINDA ƏDƏBİYYAT MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: molla nəsrəddinçilər, realist ədəbiyyat, satira janrı, ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni mühit, milli ideologiya.

İlk satirik jurnal olan “Molla Nəsrəddin” ədəbiyyat və mətbuat tariximizdə yeni bir mərhələnin başlanğıcı oldu. Öz ətrafına C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ö.F.Nemanzadə, Ə.Qəmküsar, Ə.Haqverdiyev, Ə.Razi, Ə.Nəzmi, Bayraməli Abbaszadə kimi sənətkarlar toplayan “Molla Nəsrəddin” jurnalı dövrün böyük realist-satirik ədəbiyyatını yaratdı.

Azərbaycan milli mətbuatında xüsusi yeri olan “Molla Nəsrəddin” bir əsrdən artıqdır ki, xalqımızın ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni fikir tarixində öz dəyərini qoruyub saxlamaqdadır. Mətbuat tariximizin qızıl səhifələrini yazmış “Molla Nəsrəddin” jurnalının bu qədər oxucu kütləsini öz ətrafında toplamasının başlıca səbəbi onun mənsub olduğu xalqın problemlərini ən incə məqamlarına, dərin laylarına kimi işıqlandırması, millətinin dərini öz dərdi hesab etməsindədir.

“Molla Nəsrəddin” ədəbiyyat və mətbuat tariximizdə yeni bir mərhələnin başlanğıcı oldu. Unudulmaz ədiblərimiz C.Məmmədquluzadə və Ö.F.Nemanzadənin prinsipiallığı, mübarizliyi və naxçıvanlı Məşədi Ələsgər Bağirovun maliyyə dəstəyi ilə ərəşəyə gələn “Molla Nəsrəddin” nəşrə başladığı gündən ətrafında çoxlu sayda oxucular toplaya bildi. Jurnal elə birinci nömrədən başlayaraq əsl məqsəd və məramını xalqa açıqladı. Azərbaycan məmləkətinin timsalında bütün Şərqləminə üz tutan bu mətbuat orqanımız insanları süslükdən, ətalətdən uzaqlaşaraq ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni, ideoloji və

b. sahələrdə fəal mübarizəyə səsləyirdi. Gerilik, cəhalət içərisində boğulan, əzilən, haqqı tapdanan məzlum xalqları milli mənsubluğunu, azadlığını, dilini, ədəbiyyatını qorumaq üçün böyük mübarizə meydanına atılmağa çağırırdı.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrə başlamasını alqışlayan Firudun bəy Köçərli yazırdı: “Bu ilin aprel ayından Tiflisdə çıxan yumoristik “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilk nömrələrindən başlayaraq bizim ölkənin müsəlmanları arasında canlı maraq oyatmışdır... Jurnalı savadlı və mədəni azərbaycanlı – Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə nəşr edir... “Molla Nəsrəddin” nöqsanlara gülmək yolu ilə müsəlman cəmiyyətini islah etməkdən ibarət olan məqsədini tamamilə yerinə yetirir... Jurnal hər şeydən çox müsəlmanlar arasındakı mövhumata, cəhalət və fanatizmə gülür... Biz C.Məmmədquluzadəyə səmimi qəlbdən müvəffəqiyyətlər arzu edir və ümidvarıq ki, müsəlman cəmiyyəti bu faydalı və yeganə jurnalın nəşrinə kömək göstərəcəkdir” (7, 2).

“Molla Nəsrəddin” jurnalının ideyalarına işıq saçan, milli təfəkkürün oyanışı və azərbaycançılığın formalaşmasının bel sütununu təşkil edən “Azərbaycan” məqaləsi jurnalın əsl məramnaməsi olmaqla yanaşı, həm də Mirzə Cəlil irsinin əsas leytmotivini təşkil edir: “Ax unudulmuş vətən, ax yazıq vətən...

Bəzi vaxt otururam və papağımı qabağıma qoyub fikrə gedirəm, xəyalata cumuram, özümdən soruşuram ki:

– Mənim anam kimdir?

Öz-özümə də cavab verirəm ki:

– Mənim anam rəhmətlik Zəhrabanu bacı idi.

– Dilim nə dilidi?

– Azərbaycan dilidir.

– Yəni vətənim haradı?

– Azərbaycan vilayətidir” (2, 3).

Yazıçı bu məqaləsində ürək ağrısı ilə öz həmvətənlərini “unudulan” vətənimizi yaddan çıxarmamağa səsleyir. C.Məmmədquluzadə bu monumental məqalədə “vətən”, “dil” və “millət” sözlərini üç dəfə təkrarlayaraq xalqı milli dirçəlişə, oyanışa və mənəvi birliyə çağırırdı. Yazıçının xalqın azadlığını və qurtuluş yolunu bu üç məhfumun birliyində axtarması labüd idi.

C.Məmmədquluzadənin “Cümhuriyyət” məqaləsi də “Azərbaycan” məqaləsi ilə yaxından səsleşir. Məqalə Tiflisdə Müsəlman Milli Komitəsində oxumaq üçün yazılmışdı. Əlbəttə, yazıçının digər əsərlərində olduğu kimi, “Cümhuriyyət” məqaləsində də onun böyük ictimai xadim olduğunu aydın görmək olur.

Yazıçı bu məqalədə “Cümhuriyyət”, yəni “Respublika” sözünün leksik anlamını, lüğəvi mənasını izah etməklə yanaşı, həm də öz həmvətənlərinə dövlətin mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi və onun idarəçilik sistemi haqqında dəyərli məlumatları da çatdırırdı. Göründüyü kimi, məqalədə qaldırılan problemlər bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Mollanəsrəddinçilərin yaradıcılığının üst qatını, görünən hissəsini incə və dərin lirizmlə müşayiət olunan yumor, komik üz örtüyü; alt qatını, astarını satirik öldürücü gülüş, qəmli, hüznü, kədərli real bir gerçəklik; batinini, mayasını isə yüksək ideallar uğrunda fəal mübarizəyə çağırış ruhu təşkil edir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı ilk nömrələrindən başlayaraq dilimizlə, folklorumuzla, klassik ədəbiyyatımızla bağlı yazılar dərc edərək milli xəzinəmizə ehtiyatla yanaşmağı, onu qorumağı ən ümdə vəzifələrdən biri hesab edirdi.

Mollanəsrəddinçilər öz yaradıcılıqlarında daha çox iki mənəbdən bəhrələnirdilər. Birincisi şifahi xalq ədəbiyyatından, folklorumuzdan, ikincisi isə klassik Azərbaycan ədəbiyyatından. Onlar xalq ədəbiyyatının bir çox janrlarına – atalar sözləri,

zərb-məsəllər, tapmacalar, bayatılar, hətta dastanlarımıza da istinad edərək həmin nümunələrə tamamilə yeni, orijinal bir məzmun vermişlər. Məsələn, atalar sözlərindən bəzi nümunələrə satirik yanaşma tərzinə diqqət yetirək: “Adam yata-yata alim olur”, “Atı atın yanına bağlasan, xan görüb deyər: birini mənə bağışla”, “Uşağın şüurlusu dərsdən qaçar”, “Qonşun pisdir, vur öldür”, “Müsəlmanın əcəli gələndə xanın ağacına sürtüşər” və s.

“Molla Nəsrəddin”də şifahi xalq ədəbiyyatımızda geniş yer alan bayatılarda forma saxlansa da, məqsəddən asılı olaraq ona satirik bir dillə yeni məzmun verilir. Məsələn, aşağıdakı bayatıda doğma ana dilinə biganə yanaşanların tənqid hədəfinə çevrilməsinə diqqət yetirək:

*Əzizim, yarım alma,
Yeməyə yarım alma,
Fələyə çox yalvardım,
Canım al, rus dilin alma. (6,5)*

“Molla Nəsrəddin”in “Tapmaca”, “Sual”, “Teleqramlar”, “Cavablarımız” və s. rubrikalarında lakonik, eyni zamanda, düşündürücü, satirik üslublu yazılar yer alır və bu yaradıcılıq örnəkləri böyük mətləbləri ifadə edirdi: “O, hansı kənd məktəbidir ki, ilin əvvəlindən axırına qədər onun bir sinfində ancaq 3 nəfər uşaq ola, müəllim də gününü yalnız bu 3 uşaq ilə keçirə? Hər kəs bu tapmacanı tapsa, ona Ağdam qəzasının Yusifcanlı məktəbinin şəklini hədiyyə göndərəcəyəm”. (12, 6). Göründüyü kimi, maraqlı ədəbi priyomla tapmacanın cavabı elə mətnin özündə aydınlaşır.

“Molla Nəsrəddin” jurnalında yer alan ədəbi-bədii nümunələr əsasən iki istiqamətdə özünü göstərirdi: satirik publisistika və satirik poeziya.

Publisistika daha çox C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə, Ə.Haqqverdiyev, M.S.Ordubadı və başqalarının yaradıcılığının

əsas leytmotivini təşkil edirdisə, M.Ə.Sabir, Ə.Nəzmi, B.Abbaszaadə, Ə.Qəmküsar, Ə.Razi və başqaları satirik poeziyanın ağırlığını öz üzərlərinə götürmüşdülər.

Jurnalın naşiri C.Məmmədquluzadə öz publisistik yazılarını bir çox imzalarla təqdim etsə də, biz onu daha çox Molla Nəsrəddin kimi tanıyırıq. Dərginin, demək olar, bütün nömrələrində onun dəyərli publisistik yazılarına rast gəlirik. Mirzə Cəlilin publisistikası mövzu və ideyaca olduqca zəngin və rəngarəngdir. Jurnalın fəaliyyətə başladığı ilk dövrlərdə C.Məmmədquluzadə dini mövzulara daha çox üstünlük verir və dinə fanatikcə yanaşmanın cəmiyyətə zərərindən bəhs edirdi. Bu baxımdan, ədibin “Lisan bəlası”, “Molla Nəsrəddinin cavabı”, “Qəbirdən məktub”, “Məzhəb azadlığı”, “Din məsələsi”, “Gimnaziyada təzə məscid” felyetonları daha çox diqqəti cəlb edirdi. Xüsusilə, “Din məsələsi” felyetonunda çarizmin xristian dinini müdafiə edib, qeyri dinləri sıxışdırması siyasəti yazıçının əsl tənqid obyektinə çevrilir. C.Məmmədquluzadənin “Hərdəmxəyal” imzası ilə çap etdirdiyi “Bizim “obrazovanni”lar”, “Ana dili”, “Azarlamaq”, “Meymunlar” felyetonlarında ana dili məsələsinə ciddi münasibəti aydın görünür. Yazıçının “Məryəm xanım”, “Erməni və müsəlman övrətləri”, “Qafqaz şeyxülislamına iki dənə açıq məktub”, “Məramnamə” və başqa felyetonlarında qadın azadlığı problemi ön plana çəkilir və bu sahədəki geriliyin ictimai kökləri açılıb göstərilir.

Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında cənub mövzusu xüsusi yer tutur. Təsadüfi deyil ki, məhz jurnalın 8 nömrəsi də 1921-ci ildə Təbrizdə nəşr olunmuşdur. Yazıçının “Həmşəri”, “Yamaq”, “Tüsti”, “İran fəhlələrinin pulu hara gedir”, “İranlılara”, “Necə qan ağlamasın daş bu gün” və s. felyetonlarının mövzusu da məhz İran mühitinin real gerçəkliklərini əks etdirmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. C.Məmmədquluzadənin felyetonlarında İran xalqının faciələrlə dolu bir həyat

yaşamasından, azadlıq uğrunda mübarizəyə qoşulan mücahidlərin vətən eşqindən söhbət açılmışdır.

“Tüstü” felyetonunda İran xalqının ictimai-siyasi və sosial-mədəni həyatının dumanlar, tüstülər içində boğulmasına ictimai bir məzmun verən ədib “Həmşəri”də bir parça çörək üçün şimala üz tutan fəhlələrin acınacaqlı həyatından bəhs edir.

Yazıçının yaradıcılığında “Yamaq” felyetonunun xüsusi bir yeri var. Müəllif bu felyetonda adi bir məişət əşyası olan çuvalı ictimai-siyasi müstəviyə yüksəldə bilir. Belə ki, felyetonda məişətimizdə arpa, buğda yığmaq üçün istifadə olunan çuvalın köhnələrək cırılmasını təsvir edərək onun artıq yamaq götürmədiyini, yəni işlək vəziyyətdə olmadığını nəzərə çatdırır. Əslində isə yazıçı çuvalın timsalında İran dövlətinin idarəçilik sisteminin kökündən laxladığını, artıq süquta uğradığını adi bir əşyanın fonunda açıb göstərməyə müvəffəq olmuşdur.

Cəlil Məmmədquluzadənin nəsrə də etdiyi yeniliyi satirik poeziyada Sabir də bildi. “Molla Nəsrəddin”də “Hophop”, “Əbunəsr Şeybani”, “Ağlar-güləyən” və s. imzalarla çıxış edən şair Azərbaycan şeirini klassik poeziyamızdan fərqli olaraq, yeni bir istiqamətə yönəltdi. Sabir yaradıcılığının əsas həlledici mərhələsi “Molla Nəsrəddin”in fəaliyyətinin ilk onilliyinə düşür. Bu illərdə Sabir ədəbiyyatda yeniliyin, müasirliyin tərəfdarı olmaqla yanaşı, həm də zamanın nəbzini tutan, xalq təfəkkürünü, onun həyat və məişətini əks etdirən satiraları ilə özünün novator sənətkar olduğunu təsdiqləyə bildi.

“Molla Nəsrəddin” jurnalında folklorumuzla yanaşı, Azərbaycan klassik ədəbiyyatına istinadlar da özünü göstərirdi. Bu baxımdan, Sabir yaradıcılığında klassik Şərq poeziyası ilə XX əsrin realist-satirik üslubu üzvi vəhdət təşkil edir. Böyük sənətkar ədəbiyyata gətirdiyi yeni şeir formaları – taziyanə, qırmanç, bəhri-təvil, tapmaca və s. ilə öz novatorluğunu bir daha təsdiq etdi. Şairin Füzuliyə, Hafizə, Sədiyə, Seyid Əzimə, Namiq

Kamala, Abdulla Cövdətə və başqa Şərq şairlərinə yazdığı nəzirələrdə də Sabirin öz əsrinin övladı kimi yenilikçiliyini aydın şəkildə görmək mümkündür.

Şair Füzulinin məşhur

“Can vermə qəmi-eşqə ki, eşq afəti-candır...”
mətləli qəzəlinə nəzirə şəklində qələmə aldığı
Təhsili-ülum etmə ki, elm afəti-candır,
Həm əqlə ziyandır,
Elm afəti-can olduğu məşhuri-cahandır,
Mərufi-zamandır...(21, 60)

şeirində Füzulinin lirik aşiq obrazından fərqli bir tip yaratmışdır. Bu, elə xarakterik bir obrazdır ki, elmdən, təhsildən, mədəniyyətdən tamamilə uzaq, hətta ona düşmən münasibət bəsləyən cahil bir varlıqdır.

“Molla Nəsrəddin”də dünya ədəbiyyatı ilə bağlı maraqlı yazılar da dərc olunurdu. Jurnalda nəşr olunan felyetonlarda, satirik şeirlərdə, tapmacalarda, qırmanclarda və digər yazılarda mövcud quruluşda cəmiyyətdə hökm sürən özbaşnalıq, ədalətsizlik, fanatizm, çətin və məşəqqətli həyat tərzi, elmə, mədəniyyətə, qadın azadlığına qarşı çıxan köhnə, sxolastik baxışlar çox ciddi şəkildə tənqid hədəfinə çevrilirdi:

Uyma qəzet yazanların söhbətinə, sualına,
Baxma fəqiri-müztərin yanıqlı arzı-halına,
Vermə pulun uşaqların elm, ədəb, kamalına,
Xərc elə balü qaymağa, börkə və tirmə şalına.
Beşcə günü ye-iç kökəl, sağ-səlamət, ay kişi,
Batsa tamam millətin, etmə səxavət, ay kişi! (17, 6).

“Ədəbiyyat” bölməsində dərc olunan bu cür kəskin satiraların, felyetonların, ciddi tənqidi yazıların nəticəsi idi ki, o dövrün senzurası, qatı dindar mövhumatçıları, ayrı-ayrı qüvvələrə xidmət göstərən qoçuları tərəfindən jurnal ciddi təqiblərə

məruz qalmış və müəyyən müddətdə bağlanaraq fasilələrlə nəşr olunmuşdur.

Sabir satiralarının dili və üslubu canlı xalq danışığı tərzinə çox yaxındır. Sabir bütün varlığı ilə vətəninə, xalqına sevgi ilə yögrülmuşdü. Baxmayaraq ki, şairin kəskin, öldürücü satiralarının əsas prototipləri öz həmvətənləri idi:

Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə?!

Qeyrətimiz bəlli bütün millətə...

Biz qoca qafqazlı igid ərlərik,

Cümlə hünərməndlərik, nərlərik,

İş görəcək yerdə söz əzbərlərik

Aşiqik ancaq quru, boş söhbətə,

Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə?! (1,2).

Satiradakı bu qədər ittihamların, tənqidlərin arxasında şairin böyük vətən sevgisi, xalqına təmənnəsiz məhəbbəti dayanırdı. Şair tənqid hədəfi seçdiyi “qəhrəmanlar”ı islah etmək, onların eybini, qüsurlunu göstərmək yolu ilə əslində həmin çatışmazlıqların aradan qaldırılmasını istəyirdi. “Şairəm, əsrimin ayinəsiyəm” deyən sənətkar mövcud quruluşun və cəmiyyətin yaratmış olduğu bütün əyintilərə, qanun pozuntularına qarşı çıxırdı:

Şairəm, çünki vəzifəm budur əşar yazım,

Gördüyüm nikü bədi eyləyim izhar, yazım,

Günü parlaq, günüzü ağ, gecəni tar yazım,

Pisi pis, ayrıni ayrı, düzü həmvar yazım.

Niyə bəs böylə bərəldirsən, a qare gözünü.

Yoxsa bu ayinədə ayrı görürsən özünü? (7, 2).

“Realizm, həqiqətpərəstlik Sabirin nəzərində yardıçılığının başlıca şərtidir. Çünki şair ədəbiyyatı ictimai varlığın “ayinəsi” hesab edir. Həm də elə bir ayna ki, oraya baxanlardan bir qisminin öz əksini əyri görüb, gözünü bərəltməsindən asılı

olmayaraq, o ayna yaxşını-yaxşı, pisi-pis, əyrini-əyri göstərsin” (13,101).

Sabirin ədəbiyyat tariximizdəki böyük xidmətlərindən biri də klassik şeirin qəzəl, qəsidə janrının hüdudlarını genişləndirərək ədəbiyyata yeni janrlı satira, qırmanç, taziyanə, sualcavab... və s. gətirməsi idi. Sabir “Molla Nəsrəddin”lə əməkdaşlığa başlayandan sonra jurnalın əsas aparıcı qüvvələrindən birinə çevrildi. Novator şair kimi satiranın banisi zirvəsinə yüksələn Sabir yeni ədəbi məktəbin binasını qoydu. Əvvəllər məhdud bir çərçivədə yazıb yaradan Sabiri yetişdirən XX əsrin kəskin ictimai-siyasi hadisələri və “Molla Nəsrəddin” jurnalının orijinal, realist-satirik üslubu oldu. Sabir dərin müşahidə qabiliyyəti, iti ağılı, zehni, hadisələrə obyektiv yanaşma tərzi, özünəməxsus forma və deyim üslubu ilə həmməsləklərinin önündə gedirdi. Biz çəkinmədən deyə bilərik ki, Sabir Mirzə Cəlil və Ömər Faiqlə birlikdə “Molla Nəsrəddin”in hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmişdir. Şairin yaxın dostu və həmkarı Əli Nəzmi “Keçmiş günlər” adlı xatirəsində Sabir yaradıcılığını belə xarakterizə etmişdir: “Mübaligə olmasın, deyə bilərəm ki, əgər “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi olmasaydı, əziz şairimiz Sabir də bu qədər məşhur ola bilməzdi. Mən isə ya heç şair ola bilməzdim, ya şair olsam da, bir növ hə və mərsiyə şairi olmaqdan irəli gedə bilməzdim. “Molla Nəsrəddin”in bizim boynumuzda çox böyük haqqı vardır” (11, 3).

M.Ə.Sabir poeziyamızın dil imkanlarını həm genişləndirmiş, həm də dərinləşdirərək əvvəlkindən tam fərqli bir dil-üslub xüsusiyyəti yaratmışdır. Şair onu bütün Şərq aləminə tanıdan “Molla Nəsrəddin”ə xeyli sayda əsərlər həsr etmişdir. Ezop dili ilə qələmə alınmış bu satiralarla əslində şair jurnalın gördüyü böyük və təmənnasız işləri bir daha oxuculara çatdırır və “Molla Nəsrəddin”in fəaliyyət proqramını açıqlayırdı. “Mol-

la Nəsrəddin” alıb, həm özü, həm oğlu oxur”, “Şirvan”, “Gavur qızı”, “Məktub”, “Satıram” və s. satıraları məhz bu qəbildəndir.

Sabir yaradıcılığında dini mövhumatla, cəhalətlə, nadanlıqla elm, maarif məsələləri qaranlıqla işıq, zülmətlə nur kimi qarşılaşdırılır. Şair kütləvi savadsızlığın hökm sürdüyü bir zamanədə avam xalqın beynini dini xurafatla doldurub məktəbdən, təhsildən, oxumaqdan yayındırıb cəhalətə sürükləyən mollaları, ruhaniləri kəskin tənqid atəşinə tuturdu. Əlbəttə ki, Sabir əslində dinin mənəvi dəyərlərinə, kamilliyinə, elmə söykənərək xalqa fayda verə biləcəyinə şübhə ilə yanaşmırdı. Lakin XX əsrin əvvəllərində dindən bir alət kimi istifadə etməyə çalışan yalançı mollalar, zahidlər xalqın qəflət yuxusundan oyanmasına mane olur və əsl həqiqəti xurafat pərdəsi altında gizlətməyə çalışırdılar. Şair öz kəsərli qələmi ilə belə tipləri tənqid hədəfinə çevirir və oxucuları onların fitvalarına uymamağa çağırırdı. O dövrün ədəbiyyatında dinlə elm elə şəkildə qarşılaşdırılırdı ki, sanki bunlar bir-birilə barışmaz qüvvələrdir, ikisi bir araya sığa bilməz. Bütün bunlara bais yalançı, fırldaqçı, cahil din mübəlləğləri idi.

M.Ə.Sabirin məşhur “Elm təhsili”, “Ay başı bələli”, “Oğlum”, “Bəxtimiz oğlan imiş”, “Oxutmuram, əl çəkin”, “Nə dərs olaydı...”, “Utanmırsan, utanma” və s. bəhri-təvillərində insanları mənən şikəst edənlər, cahilliyi, nadanlığı, xurafatı yayanlar, elmə, maarifə qənim kəsilənlər xalqın düşməni kimi təqdim olunur. Dini fanatizmə uyanların bütövlükdə cəmiyyətdə faydasız, gərəksiz bir varlığa çevrildikləri bəzən tipin öz dili ilə, bəzən də müəllif təhkiyəsi vasitəsi ilə tənqid obyektinə çevrilir:

*Oğul mənimdir əgər, oxutmuram, əl çəkin!
Eyləməyin dəngəsər, oxutmuram, əl çəkin!*

Gərçi bu bədbəxt özü elmə həvəskardır,

*Kəsb-i-kamal etməyə səyi dəxi vardır.
Məncə bu işlər bütün şiveyi-küffardır,
Dinə zərərdir, zərər!.. Oxutmuram, əl çəkin!
Eyləməyin dəngəsər, oxutmuram, əl çəkin!* (9,2).

Satirada fikir birinci şəxsin dilindən söylənilir, yəni fərdiləşdirilir, bununla belə, burada bir ümumiləşdirmə gücü də vardır. Lakin Sabir satiralarında ümumiləşdirmələrə geniş yer verilir ki, bunlar mahiyyət etibarını ilə həm ayrı-ayrı fərdlərə, həm də bütövlükdə geniş xalq kütlələrinə ünvanlanır. Belə satiralar daha çox birinci şəxsin cəmində işlənərək ümumiləşdirmə səciyyəsi daşıyır. Bu baxımdan şairin “Amalımız, əfkarımız ifnayı-vətəndir”, “Ta gəlirik biz də bir az anlayaq”, “Yaşamaq istər isək, sırf əvəm olmalıyıq”, “Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə”, “İntelientik, gəzirik naz ilə...” və s. satiraları fikrimizi əsaslandıran dəyərli sənət əsərləri kimi qiymətlidir.

“Molla Nəsrəddin”də tək-cə Azərbaycanda deyil, həm də Zaqafqaziyada, Rusiyada, İranda, Türkiyədə, Hindistanda, Ərəbistanda və s. ölkələrdə baş vermiş ictimai-siyasi hadisələri əks etdirən yazılar dərc olunurdu. Jurnal əzilən, haqqı tapdanan xalqların halına acıyır və onları müdafiyyəyə qalxırdı. Xüsusilə də, çar mütləqiyyətinin başında dayanan Nikolayı, insanları qan gölündə boğduran Məmmədəli şahı, Zilli-Sultanı, Əbdülhəmidini və başqalarını ifşa edən tənqidi yazılara geniş yer verirdi. M.Ə.Sabirin “İran özümündür”, “Satıram”, “Füzuliyə bənzətmə”, “Doğrudan da, Məmdəli...”, “Avropada Məmdəlinin eşq-bazlığı” adlı satiralarında İran şahı ifşa obyektinə çevrilir, onun xalqın, məmləkətin bəlası olduğu göstərilir:

*Şah bilər: ölkədə hər nə götürər, hər nə qoyar,
Gah cibin, gah dərisin hər kimin istərsə soyar,
Baş kəsər, ev dağıdar, can çıxarar, göz də oyar.
Min də çıxsa göyə əfqanları iranlıların,
Bəcəhənnəm ki, yanır canları iranlıların* (8, 7).

M.Ə.Sabirin “Səttarxana” şeiri isə satiralarından fərqli olaraq lirik üslubda qələmə alınmışdır. İranda azadlıq hərəkatının başında dayanan Sərdari-milli Səttarxana həsr olunmuş bu şeir o dövrdə xalqın dilinin əzbərinə çevrilmişdir.

Mollanəsrəddinçilər qadın azadlığı problemini də ön plana çəkir və jurnalın səhifələrində Azərbaycan qızlarının, qadınlarının kölə halına salınmasına, təhsildən, elmdən uzaqlaşdırılmasına, hüquqlarının tapdanmasına, ana adına hörmət edilməməsinə aid çoxlu yazılar dərc etdirmişlər. Qadın azadlığı problemi aktual bir məsələ kimi C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev və başqa mollanəsrəddinçilərin nəsr yaradıcılığında Sabir, Əli Nəzmi, Əli Razi kimi satiriklərimizin poeziyasında həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur.

M.Ə.Sabirin “Qoyma gəldi”, “Uşaq”, “Küpəgirən qarının qızlara nəsihəti”, “Məsləhət”, Əli Nəzminin “Dabanıçatdaq xalaya”, “Qızlarımız”, “Bir qızın Molla Nəsrəddinə ərzi-halı”, “Kişilərimiz”, “Qocaldım” “Evlənməz idim” və s. satiralarında əsarətdə qalan qadınlarımızın acınacaqlı taleyindən ürək ağrısı ilə söhbət açılır.

Mollanəsrəddinçilərin sırasında daha çox “Dabanıçatdaq xala” imzası ilə felyeton və satirik şeirlər yazan Əli Razi Şəmçizadənin “Molla Nəsrəddin”lə bağlılığı 1908-ci ilin 4-cü nömrəsində dərc olunmuş “Arvadlarımız” felyetonu ilə başlamışdı. Yazı maraqlı bir xitabla başlayır: “A Molla Nəsrəddin qardaş! A kişi, iki ildi başlayıb hər həftə kişilərdən yazırsan, heç biz arvadlardan yazmırsan. Bundan sonra mən yazım, sən də məcmuəndə çap elə. Əgər bircə sözümlü zibil səbətinə salsan, oğlum-qızım ölsün ki, daha bir şey yazmaram” (4,3).

Əli Razi (Dabanıçatdaq xala) və Əli Nəzmi (Məşədi Sijimqulu) birinin qadınların, digərinin isə kişilərin dilindən şeirləşməsi şəklində yazılan satiralarda qadın hüquqsuzluğundan, savadsızlığından, azyaşlı qızların zorla qoca kişilərə ərə

verilməsindən, şəriət qanunlarının onların əl-qolunu bağlamasından, fanatizmə uyaraq cadu-pitiyə inanmalarından və s. bəhs olunur:

Molla! Sənə eyləyirəm məsləhət,

Söylə görüm, evlənim, evlənməyim (Məşədi Sijimqulu dayı) (20, 6)

Sijimqulu, eyləmişən məsləhət,

Utanma heç, gəl səni evləndirim (*Dabanıçatdaq xala*) (5,7).

“Molla Nəsrəddin”in fəal üzvlərindən biri Xadimi-millət, O taylı, Cüvəllağı bəy, Sarsaqqulu bəy və s. imzalarla çıxış edən Əliqulu Qəmküsar Mirzə Cəlillə yanaşı jurnalın 2-ci redaktoru olmuşdur. O, maraqlı və kəskin yazıları ilə jurnalın aparıcı qüvvələrindən biri idi. 1912-ci ildə Naxçıvandan Tiflisə gələrək jurnalın yaradıcılarından, onu yaşadanlardan birinə çevrilmişdi. Əliqulu Qəmküsar 1919-cu ildə qətlə yetirilərkən Ə.Haqqverdiyev ürək ağrısı ilə demişdir: “Əliqulu Nəcəfzadəyə dəyən güllə “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin ürəyinə dəydi”.

Ə.Haqqverdiyev “Molla Nəsrəddin” jurnalının səhifələrində “Həkim-nuni-səğir”, “Mozalan bəy”, “Xortdan” və s. imzalarla tanınmışdır. Yazıcının “Cəhənnəm məktubları”, “Marallarım”, “Mozalan bəyin səyahətnaməsi” kimi silsilə felyeton və hekayələri Ə.Haqqverdiyevin bir molla-nəsrəddinçi kimi şöhrət tapmasına səbəb olmuşdur.

Professor Firidun Hüseynov yazır: “M.Zeynalabdin “Səyahətnamə” yolu ilə Arazın o tayında, Ə.Haqqverdiyev isə Şimali Azərbaycanda ictimai haqsızlıqları, dini mövhumatı, fanatizmi, geriliyi tənqid etmiş, xalqı oyanışa, irəliyə səsləmişdir” (15, 172-173).

Ə.Haqqverdiyev “Mozalan bəyin səyahətnaməsi” adlı satirik əsərinin yaranma tarixçəsini “Molla Nəsrəddin” haqqında xatiratım” əsərində belə açıqlayır: “...Bir dəfə cəm olub

“İbrahimbəyin səyahətnaməsi”ndən söhbət edirdik: burada Molla Nəsrəddin dostlarından Faiq Nemanzadə, Səlman Mümtaz, Qurbanəli Şərifzadə var idi... Mən dedim:

– Nə olardı, bu kitaba nəzirə bir “Səyahətnameyi-Molla Nəsrəddin” də olaydı. Aya, görəsən, Molla Nəsrəddin islam aləmini səyahət etsə, onun başına nə müsibətlər gələ bilər?

Bu yerdə Mirzə Cəlil üzünü bizə tutub dedi:

– Gəlin biz “Mozalan”ı gəzdirək: ancaq bunun səyahətnaməsini öz aramızda bölüşdürək. Hər kəs onu görüb bildiyi yerə aparıb səyahət etdirsən: oxuyanlar güman etsinlər ki, həqiqət bu adam gəlib bunları görüb, bu felyetonları yazmış.

Belə də oldu. Birinci felyetonu mən başlayıb Mozalanı Bakıya kimi gətirdim, Bakıdan Məşhədə onu Səlman Mümtaz apardı. İrəvan və Naxçıvan tərəflərdə Qurbanəli Şərifzadə gəzdirdi. Beləliklə, “Mozalanbəyin səyahətnaməsi” ortalığa çıxdı” (10,433).

Deməli, məlum olur ki, Ə.Haqqverdiyevin “Molla Nəsrəddin”də silsilə şəklində dərc olunan “Xortdanın cəhənnəm məktubları” və “Mozalanbəyin səyahətnaməsi” əsərlərinin yaranmasında və eləcə də, digər molla-nəsrəddinçilərin yaradıcılığında “İbrahimbəyin səyahətnaməsi” əsərinin böyük təsiri olmuşdur.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı cəmiyyətdə baş verən heç bir hadisəyə biganə qalmırdı. Bu baxımdan, erməni-müsəlman məsələləri jurnalın səhifələrində geniş işıqlandırılmışdır. Milli məsələlərə həsr olunmuş “Erməni”, “Erməni-müsəlman davası”, “Şühədə”, “Əvvəlinci söz”, “Ermənilər gördülər ki...”, “Həsəd”, “İttihad”, “Zəngilan”, “Ot” felyetonlarında əsrlərlə davam edən erməni-müsəlman qarşıdurmasının baş vermə səbəbləri və onun törətdiyi fəlakətlərin acınacaqlı nəticələri ürək ağrısı ilə qələmə alınmışdır.

Keçən əsrin əvvəllərində Zaqafqazıyanı saran erməni militarizminin vurduğu maddi və mənəvi zərbələr ölçüyə-gəlməzdir. Bəs iki qonşunu bir-birinə düşmən edən üçüncü bir əl kimdir? Bu sualın cavabı Cəlil Məmmədquluzadənin “Xatiratım” əsərində belə açıqlanır: “Erməni-müsəlman davasının tarixini oxuyanlar və yıxılmış Nikolay arxivini qurdalayıb oradan gizli və sirli materiallar tapanlar elə bir sənədlərə rast gəldilər ki, erməniləri müsəlmanların, müsəlmanları ermənilərin üstünə küşürən tək bircə Rusiya hökuməti idi” (3, 149).

Jurnalın səhifələrində elan, teleqraf xəbərləri, lüğət başlıqları altında verilən lakonik, yığcam yazılar həm yumoristik, həm də satirik planda olmaqla oxucunun diqqət mərkəzində olur və hər bir kəsi bu ibrətamiz məsələlərdən nəticə çıxarmağa sövq edirdi. Aşağıdakı elanda mollaların xalqla kobud rəftarı ciddi tənqid hədəfinə çevrilir: “Zoğal ağacı bu axır vaxtlarda bizim Qubada çox qiymətlənib. Çünki özgə ağac zoğal ağacı kimi möhkəm deyil. Cənab Axund Molla Hacı Baba Qubanın adama oxşayan heyvanlarını özgə ağacla döyəndə tez sınır, iş əl vermir.

Komissiya ilə qəbul edib satıram.

Qubada odun kantoru, nömrə 215 (18, 7).

Elanda konkret şəxs adının çəkilməsi ilə jurnal birbaşa seçdiyi obyektə nişan ala bilir.

“Qafqaz xəbərləri”ndə belə bir məlumat verilir: “Ordu-baddan xəbər verirlər ki, bu keçən günlərdə Zəngəzur mahalına bir dəstə əmmaməli çəyirtkə dəstəsi keçdi. Biz də yazıb Zəngəzur camaatına elan edirik ki, taxılları əl-ayaq edib tezliklə biçşdirsintlər”. (17, 3)

Göründüyü kimi, bu xəbərdə ezop dilindən məharətlə istifadə olunmuşdur. Şübhəsiz ki, ayıq oxucu “əmmaməli çəyirtkə” deyilərkən burada yenə də mollalardan söhbət getdiyini dərhal anlayır. Eyni zamanda böyük zəhmət hesabına becərilmiş

taxılın müftəxorlar tərəfindən mənimsənilməsi kəskin şəkildə satira atəşinə tutulur.

“Molla Nəsrəddin”də çap olunan lüğətlər həqiqi yox, məcazi mənada şərh olunur. Bəzən incə yumorla, bəzən isə satirik tənqidlə oxuculara çatdırılır: “Lənkəran: yəni lingnən duran... buranın müsəlmanları elm və mərifət dalınca getmək fikrinə düşəndə bunları gərək ling ilə durquzasan” (19, 7). Bu kiçik həcmli yazıda da şiddətli satirik üslub və tənqidi eyham əsas priyomlardan biri kimi diqqəti cəlb edir.

25 il böyük bir ədəbi nəslin yetişməsində əvəzsiz rol oynayan “Molla Nəsrəddin” jurnalının misilsiz xidmətləri danılmazdır. Akademik İsa Həbibbəyli yazır: “Sözün geniş mənasında Cəlil Məmmədquluzadə azərbaycançılıq ideologiyasının əsas yaradıcılarından biri, Böyük Azərbaycan idealının Məcnunu və mücahididir. Demokrat ədibin əsərləri və xüsusən də “Molla Nəsrəddin” jurnalı dərin mənalı və həyəcanlı Azərbaycanamədir” (16, 2).

Mollanəsrəddinçilər dövrünü Azərbaycan ədəbiyyatının və milli mətbuatımızın qızıl dövrü, cəmiyyətimizin güzgüsü və həqiqətin ən dərin qatlarına kimi bütün ictimaiyyətə çatdırılması mərhələsi kimi səciyyələndirmək daha doğru və ədalətli olardı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ağlar Güləyən. “Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə?!”. “Molla Nəsrəddin”jurnalı, 1910, №2
2. C.Məmmədquluzadə. “Azərbaycan” məqaləsi. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 1917, № 24
3. C.Məmmədquluzadə. Əsərləri. 6 cildə. 6-cı cild.Bakı,1985.311 s.
4. Dabanıçatdaq xala. “Arvadlarımız”. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 1908, №4
5. Dabanıçatdaq xala. “Məsləhət” şeiri (Məşədi Sijimquluya cavab), “Molla Nəsrəddin”jurnalı, 1908, №13.

6. Dərdmənd. "Müsəlman müəllimləri təziyəsi". "Molla Nəsrəddin" jurnalı. 1917. № 21.
7. Əbunəsr Şeybani. "Nə yazım" şeiri. "Molla Nəsrəddin" jurnalı, 1908, № 41.
8. Əbunəsr Şeybani. "Nədir, aya, yenə üsyanları iranlıların?" şeiri. "Molla Nəsrəddin" jurnalı, 1909, №29.
9. Əbunəsr Şeybani. "Oxutmuram əl çəkin" şeiri. "Molla Nəsrəddin" jurnalı, 1910, №15.
10. Ə.Haqqverdiyev. Seçilmiş əsərləri. II cild, Bakı, 1971. 433 s.
11. Ə. Nəzmi. Xatirələrimdən. "Ədəbiyyat qəzeti", 16 noyabr, 1936
12. Ə.O. Tapmaca. "Molla Nəsrəddin" jurnalı. 1927. № 22.
13. Ə. Mirəhmədov. Sabir. Bakı, 1958. 442 s.
14. F.Köçərli. "Molla Nəsrəddin". "Tiflisskiy listok" qəzeti, 13 iyul 1906, №147
15. F.Hüseynov. "Molla Nəsrəddin və molla nəsrəddinçilər". Bakı, Yazıçı, 1986. 208 s.
16. İ.Həbibbəyli. "Molla Nəsrəddin ədəbi məktəbi və molla nəsrəddinçi epoxa". "Molla Nəsrəddin" III cild., "Çinar-Çap" nəşriyyatı, Bakı, 2005. 700 s.
17. Kefsiz. "Ay kişi" şeiri. "Molla Nəsrəddin" jurnalı, 1910, №13.
18. Qafqaz xəbərləri (Zəngəzur). "Molla Nəsrəddin" jurnalı, 1908, №29.
19. Lügət. "Molla Nəsrəddin" jurnalı, 1908, №10
20. Məşədi Sijimqulu dayı. "Məsləhət" şeiri. "Molla Nəsrəddin" jurnalı, 1908, №12.
21. M.Ə.Sabir. Hophopnamə. Bakı, "Təhsil", 2012. 552 s.
22. Zoğal ağacı gərəkdir (elan) . "Molla Nəsrəddin" jurnalı, 1908, №47.

Gulbeniz Babayeva

Literary issues in the journal "Molla Nasreddin"

Summary

Keywords: mollanasreddinists, realist literature, a genre of satire, socio-political, literary and cultural environment, national ideology.

The first satirical journal "Molla Nasreddin" was the beginning of a new stage in the history of our literature and the press. United in their environment of outstanding figures of arts and literature such as J. Mammadguluzadeh, M. A. Sabir, O. F. Nemanzadeh, A. Gamkyusar, A.

Akhverdiyev, A. Razi, A. Nazmi, B. Abbaszadeh ... journal “Molla Nasreddin” created a great realistic satirical literature of the epoch.

It would be more accurate and fair to call the epoch of mollanasreddinists golden period of Azerbaijan literature and national press, as well as a mirror of society and the period bringing to society the deepest layers of reality.

Гюльбенлиз Бабаева
Литературные вопросы в журнале “Молла Насреддин”
Резюме

Ключевые слова: молланасреддиновцы, реалистическая литература, жанр сатиры, общественно-политическая и литературно-культурная среда, национальная идеология.

Первый сатирический журнал “Молла Насреддин” был началом нового этапа в истории нашей литературы и прессы. Объединяя в своем окружении выдающихся деятелей искусств и литературы таких как Дж. Мамедкулизаде, М. А. Сабир, О. Ф. Неманзаде, А. Гамгюсар, А. Ахвердиев, А. Рази, А. Назми, Б. Аббасзаде ... журнал “Молла Насреддин” создал великую реалистическо-сатирическую литературу эпохи.

Было бы более точным и справедливым называть эпоху молланасреддиновцев золотым периодом азербайджанской литературы и национальной прессы, а также зеркалом общества и периодом доведения до общества самых глубоких пластов реальности.

Müştəba Əliyev,
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
Mətbuat tarixi və publisistika şöbəsinin elmi işçisi
mushteba.aliyev@gmail.com

“ƏKİNÇİ”NİN MABƏDİ – “ZİYA”

Açar sözlər: Səid Ünsizadə, maarifpərvər ziyalı, milli mətbuat nümunəsi, transfoneliterasiya, uydurmalar.

Key words: Said Unsizadeh, enlightening intelligent, a personal example of the national press, transphoneliteration, fictions.

Son illər başda hörmətli Prezidentimiz cənab İlham Əliyev olmaqla mətbuatımızın tədqiqinə və inkişafına xüsusi qayğı və diqqət göstərilməsi təqdirəlayiqdir. Bu baxımdan AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Mətbuat tarixi və publisistika şöbəsinin yaradılması da həmin diqqət və qayğının tərkib hissəsi sayılmalıdır. Hazırda mənim də çalışdığım həmin şöbədə tərtib olunmuş illik iş planında digər mövzularla yanaşı, milli mətbuatımızda iz qoymuş Ünsizadə qardaşlarının “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzetinin 1200 səhifəlik (75 ç.v.) kitab şəklində, yəni, “Ziya” kitabından təxminən 4 dəfəyədək böyük həcmdə latın qrafikasında nəşrinin başa çatdırılması milli mətbuatımıza ən gözəl töhfələrdən biri olar. Hazırda həmin kitabın üzərində son tamamlama işlərinin getməsi bunu deməyə əsas verir. Ümidvarıq ki, İnstitutumuzun rəhbərliyi “Ziyayi-Qafqaziyyə” adında ikinci kitabın nəşrinə öz köməyini əsirgəməyəcəkdir.

İndi əsas mətləbə keçib “Azərbaycan mətbuatının xronologiyası” silsiləsindən “Ziya” kitabının transliterasiyası işi və

oxucuların həmin kitabdan nələr götürə biləcəyi barədə bir neçə kəlmə demək istəyirəm. Öncə göstərməliyəm ki, “Rusca-Azərbaycanca lüğət”də transliterasiya sözünün mənası “Bir yazı sistemindəki hərflərin başqa yazı sisteminin hərfləri ilə verilməsi”dir (1, 339). Ümumiyyətlə, transliterasiyaya ehtiyac XIX əsrin sonunda Avropada yaranmışdır. Çünki Prusiyalı elmi kitabxanaları yaranarkən latın, kiril, ərəb, hind və digər əlifba sistemləri ilə yazılmış mətnlərin kataloqunu yaratmaq lazım gəlmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatının və mətbuatının gözəl nümunələrinin transliterasiyası sahəsində Cahangir Qəhrəmanov, Əziz Mirəhmədov, Turan Həsənzadə, Elmira Qasımova və başqaları kimi böyük alimlərimiz olmuş və vardır. Hazırda da istər klassik ədəbiyyatımızın, istərsə də milli mətbuatımızın ərəb qrafikasından latına transfoneliterasiyasına ehtiyac çoxdur. Bu iş nə qədər çətin olsa da dövlətçiliyimiz və milli varlığımız üçün bir o qədər lazımlı və şərəflidir. Çünki həmin işlər keçmişimizlə gələcəyimiz arasında mənəvi körpü salır.

Amma ərəb əlifbasından latın qrafikasına çevirmə prosesində başqa mənzərələrin də şahidi oluruq. Yəni hərflərin qarşılığı çox vaxt dəyişik olur. Ona görə də həmin ifadənin transfoneliterasiya adlandırılması daha məqsədəuyğundur. Transfoneliterasiya isə “hərflər və səsin köçürülməsi” mənasını daşıyır.

“Ziya” kitabının hazırlanması zamanı ərəb əlifbasında sözlərin yazılış və tələffüzünün latın qrafikasında saxlanmasına əməl olunmuşdur. Başqa sözlə, bugünkü yazı qaydalarına nisbətən orijinallığı qorunmuşdur. Bu, əslində hər bir yazı-poza bilən, savadlı şəxs üçün çətinlik yarada bilməz. Fars dilində olan sözlərin tərkibində olan “o” səsinin olduğu kimi, səsləndirilməsi və yazılması izafətlərdə özünü büruzə vermişdir. Mətnlərin o cür işlənməsi sözügedən mətbuat orqanının

təkcə məzmunu deyil, həm də dil və üslub məsələləri barədə tədqiqatçılara gerçək mənzərəni göstərir və onların obyektiv elmi fikir söyləmələrinə şərait yaradır.

Bütün bunlarla yanaşı, transfoneliterasiya zamanı ərəb, fars, hətta bu gün leksikonumuzdan çıxarılmış rus sözlərinə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, “tsentralni”, “uçastka”, “pasredni”, “çilen”, “piyan”, “naqrad”, “sirot”, “prostoy”, “uçiliş”, “oxotnik”, “pomoşnik” və sair, təxminən 100-dək rus sözü. Oxucularımızın rus dilindən fərqli olaraq ərəb və fars sözlərini, ibarələrini başa düşməkdə çətinlik çəkəcəklərini nəzərə alıb həmin sözlərin yanında, mötərizədə tərcüməsini verməklə kifayətlənməyib kitabın axırında 300-dən çox sözün lüğətini də tərtib etmişəm. Bu, indiyədək olmuş transfoneliterasiya işləri arasında birinci hal hesab oluna bilər.

Oxucularda sual doğura biləcək durğu işarələrindən istifadə olunmamasının səbəbi də ərəb əlifbası ilə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, bu məsələ filosof, dramaturq Mirzə Fətəli Axundzadəni də narahat etmişdir. O, hətta ərəb əlifbasında islahat aparmaq, eyni səs yaradan bir neçə hərfin ixtisarı və durğu işarələrinin yazıya gətirilməsinə çalışmışdır. Həmin sənəd hazırda Xalq Təhsili Muzeyində saxlanır. Amma heç nəyə nail olmamışdır. Nəticədə, vəziyyət uzun illər boyu olduğu kimi qalmışdır. İndi bu qəbildən olan “çatışmaz”lıqların düşünülmüş şəkildə və qəsdən eyni ilə verildiyini hər kəs bilməlidir.

Ən diqqətçəkən problemlərdən biri də qəzetin kufi xətti ilə yazılan orijinal nüsxələrində bəzi sözlərin ya pozulmuş, ya da oxunmaz halda olmasıdır. Bu, şübhəsiz, daşbasma üsullu çap texnikasının yaratdığı nöqsanlardır. Ona görə də həmin yerdə “oxunmur” yazmaqla vəziyyətin necəliyi oxucuya çatdırılmışdır. Yeri gəlmişkən deməliyəm ki, “Ziyayi-Qafqaziyyə”də həmin problem təzə alınmış çap texnikasının hesabına aradan

qaldırılmış və çap hərfləri sayəsində bir nömrənin həcmi “Ziya”dakından 2-3 dəfə çox olmuşdur.

Bəs, qəzet hansı mövzuları əhatə etmişdir? Dörd səhifəlik A3 formatda olan “Ziya” qəzeti yerli və xarici xəbərləri, məmləkətdə baş verən hadisələri teleqramlar, teleqraflar və müxbirlər vasitəsi ilə öz oxucularına təqdim etmişdir. Bu günün gözü ilə baxanda primitiv təsiri bağışlayan qəzet səhifələri və yazılar o dövrün gözü ilə baxanda tamamilə başqa təsir bağışlayır. Axı, çar Rusiyası hökumətinin senzurasından keçən qəzətdən başqa bir şey gözləmək düzgün olmazdı. Özü də “Əkinçi” qəzeti bağlandıktan iki il sonra çıxan qəzətdən.

Hacı Seyid Əzim Şirvani “Ziya” qəzetinin 24 aprel 1880-ci il tarixli sayındakı mənzuməsində deyirdi:

*Aleksandr o şahənşahdı, kim yox şahı mat edər
Kimsə fərzi olub, hökmi kəlamət edər
Əgər hökm eləsə, bir filini xani Herat edər
Nə səmtə çox tuta fərəci sepahi fəth olur peyda.*

*Dua qıl Seyyida, ixlasa sən imperatora
İlahi sahəti Rusiya dönsün varı Turə
Bu şahın düşməni, bədxahı dönsün zəfdən murə
Süleyman mülkünü etsin müsəxxir bu şahı vala.*

Çar Aleksandrın şəninə mədhiyyələr yazılmasını da düzgün başa düşmək lazımdır. Əgər belə olmasaydı azərbaycanlıların sosial problemlərini də yeri gələndə işıqlandırmaq mümkün deyildi. Bu mənada qəzətdə Seyid Əzim bin Seyid Məhəmməd Şirvaninin şeirləri diqqət çəkir. O cümlədən, Həsən bəy Zərdəbinin, Səfərəlibəy Vəlibəyovun da yazıları ilə “Ziya” qəzetinə olan rəğbətlərini ifadə etdiklərini görürük.

Qəzetin yaranması tarixçəsi maraqlıdır. Professor Seyfəddin Qəniyev yazmışdır: “Səid Əbdürrəhman oğlu Ünsizadə 1845-(?)-ci ildə Şamaxıda dindar ailədə anadan olmuşdur. Atası

Əbdürrəhman ərəb və fars dillərini mükəmməl bilirdi. Səid və qardaşları ilk təhsillərini atalarından almış, şərq ədəbiyyatına dərinlən bələd olmuş, hələ gənc yaşlarında təsəvvuf elmini öyrənməyə başlamışdır.

Əbdürrəhman Şamaxının ziyalılar – S.Ə.Şirvani, Məhəmməd Şahtaxlı, Bahar Şirvani, Zui və başqaları ilə yaxın olmuşdur. Səid əfəndi maarifin inkişafında mühüm işlər görmüşdür. S.Ünsizadənin səyi ilə təxminən 1874-cü ildə “Məclis” adlı məktəb açılır. “Məclis” məktəbi Şamaxı şəhər ruhani məclisinin nəzdində olsa da mollaxanalardan fərqlənirdi. Burada dünyəvi elmlər də tədris olunurdu. S.Ünsizadə 1876-cı ildə Qafqaz ruhani idarəsinə üzv seçildiyi üçün Tiflisə köçmüş və “Məclis” məktəbi qardaşı Cəlal Ünsizadə, S.Ə.Şirvani və rus dili müəllimlərinin səyi ilə idarə olunmuşdur. Səidin bilik və bacarığını nəzərə alıb onu Şamaxı Quberniya məclisinə sədr və Şamaxı qazisi təyin etmişlər. Qaragüruhçuların yuxarılara yazışmalarına görə onu 1889-cu ildə vəzifədən çıxarırlar. Yerinə Hacı Məcid əfəndi qazi təyin olunur.

Səid Ünsizadə “Təlimül-ətfal və təhziübül-əxlaq” dərslikləri yazmışdır. O, 1892-ci ildə ailəsi ilə Türkiyəyə köçmüş və orada vəfat etmişdir.

Xanəndə Ağakərim Nafiz uzaq qohumu Səid əfəndi barədə deyir: “Ağamda (atası) Səid əfəndinin “Şəriət” kitabı və eləcə də atasının və özünün həmin kitabın sonunda əlyazısı ilə qəzəlləri dururdu. Atam həmin kitabı bir qohumuna vermiş, sonra da ala bilməmişdir. Ağamın dediyinə görə Səid əfəndinin nəslə Qaladərəsində Təmami pirinin soyundandır. Onun mömin qohumları Hacı Ömər əfəndi, Molla Baği əfəndi və başqaları olmuşdur.” (2, 83).

Bu sitatı geniş verməkdə məqsədimiz mənbələrdə ötəri toxunulan, yaxud heç toxunulmayan həmin məsələlərə aydınlıq gətirməkdir. Amma hələ də həmin sahədə axtarırları davam

etdirməyə ciddi ehtiyac vardır. Bunun üçün ölkə xaricindəki arxivlərə də üz tutmaq lazımdır.

Səid Ünsizadə Bakı quberniyasının Şamaxıdakı Sünnü İdarəsinin üzvü olmuşdur. O, 1876-cı ildə isə Tiflisə getmiş və orada Zaqafqaziya Sünnü İdarəsinin üzvü seçilmişdir. 1877-ci ildə “Əkinçi” qəzeti bağlandıqdan sonra Hacı Səid əfəndi yeni bir qəzet açmaq fikrinə düşür. Bu məqsədlə çar Rusiyasının müvafiq qurumlarla yazışmalardan sonra, çətinliklə olsa da “Ziya” adlı qəzetin nəşrinə icazə alır. Amma mütəxəssis çatışmazlığı, maddi-texniki bazanın yoxluğu həlli vacib problem kimi qarşıda dayanmışdır. Ona görə Hacı Səid əfəndi onunla Tiflisə köçmüş ortancıl qardaşı Cəlaləddini, oğlu Ağanı və yaxın qohumlarını həmin işlərə cəlb etmişdir. Eyni zamanda, mətbəə avadanlıqlarını öz imkanları hesabına tədarük edib daşbasma üsulu ilə “Ziya” qəzetinin ilk nömrəsini 1879-cu ilin dekabr ayının 6-da çap etmişdir.

Amma Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında yazılmışdır: “Ziya” – həftəlik ədəbi, ictimai, siyasi, elmi qəzet. Tiflisdə Azərb. dilində 76 nömrəsi nəşr olunmuşdur. İlk nömrəsi 1879 il yanvarın 16-da (1879 ildə 46 nömrəsi çıxmışdır), sonuncu nömrəsi isə 1880 il dekabrın 6-da (1880 ildə 30 nömrəsi çıxmışdır) nəşr edilmişdir. Qəzet ölkənin daxilində və xaricində baş verən yenilikləri oxuculara çatdırmaqla yanaşı, mürtəce mahiyyətli yazılar da dərc etmişdir. Redaktoru S.Ünsizadə idi. 76-cı nömrədən sonra “Ziyayi-Qafqaziyyə” adı ilə buraxılmışdır” (3, 331).

Bu qəbildən Akif Şahverdiyevin tərtib etdiyi “Azərbaycan mətbuatı tarixi” kitabında oxuyuruq: “Ziya (Ziyayi-Qafqaziyyə)” qəzetinin 1-ci nömrəsi 1879-cu il yanvarın 14-də “Ziya” adı ilə çıxmışdır. “Ziya” 76 nömrə çıxdıqdan sonra “Ziyayi-Qafqaziyyə” adı ilə nəşrini davam etdirmişdir.” (4, 125)

Tədqiqatçılardan Mirzəbala Məhəmmədzadənin “Azərbaycan türk mətbuatı” əsərində də göstərilmişdir ki, “Ziya” qəzetinin 1879-cu il yanvarın 16-da Tiflisdə dəşda basılma “Ziya” nam bir qəzetə çıxmışdır. “Ziya” səkkiz səhifəlik olub dəşda qəzetəni verən Səid Ünsizadə müdir və mühərriri Cəlal Ünsizadə olmuşdur. (Ərəb qrafikasından latına filologiya elmləri doktoru, professor A.Bayramoğlu çevirmişdir). Əslində “Ziya” və “Ziyayi-Qafqaziyyə” yalnız dörd səhifədə işıq üzü görmüşdür.

Tədqiqatçı-jurnalist, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Akif Aşırının “Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920)” adlı kitabında yazılır: “... Qəzetin 1879-cu il yanvar ayının 14-dən etibarən ilk nömrəsi çıxdı. “Ziya” adı ilə 76 nömrə çıxdıqdan sonra “Ziyayi-Qafqaziyyə” başlığı ilə 1880-ci ilin dekabrınadək davam edir. 1883-cü ildə “Ziyayi Qafqaziyyə” mətbəəsi və qəzeti redaksiyası Şamaxıya köçürüldü. Şamaxıda qəzetin 11 nömrəsi çıxır və bununla da “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzeti bağlanılır. (5, 48)

Bütün bunlar o demək deyil ki, adları çəkilən alimlərimizin milli mətbuat tariximizin tədqiqi ilə əlaqədar zəhmətlərini qiymətləndirmirik. Əslində onların kitablarında digər mövzularla bağlı elmi axtarışları təqdirəlayiqdir. Amma “Ziya (Ziyayi-Qafqaziyyə)” qəzeti tədqiqatçılarının nəzərinə əvvəllər yol verilmiş bəzi yanlışlıqları aradan qaldırmaq üçün aşağıdakı faktları çatdırmağı lazım bilirik:

1. Hacı Səid Ünsizadə əfəndinin doğum və vəfatı tarixi barədə heç bir sənəd olmadığına görə uydurma rəqəmlərə son qoymaq lazımdır.

2. Əbdürrəhman əfəndinin vəfatından sonra Səid, Cəlaləddin və Kəmaləddin qardaşları atalarının şeir yazarkən işlətdiyi “Üns” təxəllüsünü özlərinə soyadı kimi qəbul etmişlər.

3. “Ziya” qəzeti 1879-cu ilin 6 dekabrında Tiflis şəhərindəki Varansov küçəsində icarəyə götürülmüş Əli Əsgər Ağanın 35 nömrəli ev ünvanında nəşrə başlayıb. 1880-ci ilin 26 iyununda dayanıb. Cəmi 30 nömrə nəşr olunub.

4. “Ziya” qəzeti “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzeti adı ilə 1880-ci ilin 9 dekabrında yenidən nəşrə başlayıb. 1884-cü ilin 26 iyununda dayanıb. Cəmi 94 nömrə çıxıb. Bunun 7-si arxivlərimizdə yoxdur. Hazırda axtarışındayıq. Əlimizdə 87 nömrə vardır.

5. “Ziya (Ziyayi-Qafqaziyyə)” qəzeti bütöv şəkildə cəmi 117 nömrədən ibarətdir.

6. Səid Ünsizadə Şamaxıya köçsə də axırncı 11 nömrə də Tiflis şəhərinin, Fomino küçəsindəki özünün xüsusi 11 nömrəli evində çap olunmuşdur. “Ərzi məxsusi” adlı yazısında deyilir: “Şamaxı şəhərində olan əhli təsünnü quberinski məclisinə sədr təyin olunduğumuzdan hərçənd benəfsi (şəxsən) Şamaxıda olucaqsə də və likən mətbəəmiz öz hali üzrə Tiflisdə qalıb qəzetə işinə və mətbuat əməlinə rəvac veriləcəkdir.

7. “Ziya (Ziyayi-Qafqaziyyə)” qəzetinin verəni (təsisçisi) Səid Ünsizadə, mühərriri (redaktoru) isə “Kəşkül” qəzeti fəaliyyətə başlayanadək, yəni, 31 yanvar 1983-cü ilədək ortancıl qardaşı Cəlaləddin Ünsizadə olmuşdur.

8. 1892-ci ildə İstanbula köçən Səid və Cəlaləddin Ünsizadə qardaşlarından təkə Cəlaləddin bəyin haqqında pofessor Vilayət Quliyevin “525-ci qəzet”in 22 dekabr 2014-cü il tarixli nömrəsində dərc olunmuş “Zəki Vəlidi Toğanın xatirələrində Azərbaycan” adlı məqaləsində belə bir məlumata rast gəlirik: “Yalnız Cəlil Məmmədquluzadənin 1907-ci ildə “Molla Nəsrəddin”dəki felyetonlarından birində Cəlil Ünsizadənin II Sultan Əbdülhəmidin sarayında çalışdığı, Sultanın şəxsi katibi, yaxud buna bənzər bir post tutduğu aşkara çıxır. Onun adına bir də o vaxtdan təxminən 20 il ötəndən sonra Zəki Vəlidin

xatirələrində təsadüf olunur: “Mayın 16-da Cəlal Ünsi bəylə görüşdüm. Bu zat Azərbaycan türklərindən olub Qaspralı İsmayıl bəydən əvvəl “Kəşkül” ismində bir türkcə qəzetə çıxaran zətdi. Mən onu çoxdan ölmüş zənn ediyordum. Məgər Türkiyədə yaşayırmış. İran və Azəri türk ədəbiyyatına vəqif bir şəxsdi... Cəlal Ünsizadə həmin dövrdə Türkiyə Cümhuriyyətinin Xariciyyə Nazirliyində rus dili tərcüməçisi vəzifəsində çalışırdı. Vəssalam.”

Çox təəssüf ki, “Azərbaycan mətbuatı tarixi” adlı çoxsaylı ədəbiyyatlarda və məqalələrdə ya bəzi yanlış faktların təkrarına, yaxud təzə yanlışlıqlara rast gəlmək mümkündür. Bu, ən çox qəzetin özüylə, orijinala bilavasitə tanışlığın olmamasının nəticəsidir. Ona görə “Ziya” qəzetinin latın qrafikasında kitab şəklində nəşrini diqqətlə nəzərdən keçirən filologiya elmləri doktoru Abid Tahirli “Kaspi” qəzetinin 11 dekabr 2013-cü il tarixli nömrəsində yazmışdır: Azərbaycanca Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra rejim və ideologiya “Ziya”nı qaralamağa başlamış, qəzetin proqramı, məramı müxtəlif uydurma və saxta müddəalarla təhrif olunmuş, gözdən salınmışdır. Ona görə “Ziya” qəzetinin latın qrafikasına çevrilməsi təqdirəlayiqdir.”

Ümidvarıq ki, bundan sonra Ünsizadə qardaşlarının xalqımızın maariflənməsi yolunda çəkdikləri əziyyətlər tədqiqatçılarımıza və tələbələrimizə, o cümlədən, bütün oxuculara daha aydın şəkildə çatdırılacaqdır. Onda XIX əsrin maarifpərvər şəxsiyyətlərindən sayılan Ünsizadə qardaşlarının da ruhu şad olacaqdır.

BDU Beynəlxalq jurnalistika kafedrasının müdiri, professor Həmid Vəliyev “Ziya” kitabının nəşrinə öz münasibətini “Kaspi” qəzetinin 19 noyabr 2013-cü il tarixli nömrəsində belə bildirir: “Ziya”nın materiallarının ərəb əlifbasından latın qrafikasına keçirilməsi Azərbaycan jurnalistikası tarixində hadisədir və əminəm ki, “Ziya”nın davamı olan “Ziyayi-Qafqaziyyə”

kitabından sonra nəşrə başlayan “Kəşkül”ün, təkcə Zaqafqaziyada deyil, bütün Rusiyada və dünyada şöhrət qazanmış “Şərqi-rus” qəzetlərinin də materialları indiki əlifbamıza transliterasiya ediləcəkdir.”

Ədəbiyyat:

1. “Rusca-Azərbaycanca lüğət”. 3 cildə, 3-cü cild. “Elm” nəşriyyatı, Bakı-1978. 555 səh.
2. S.Qəniyev. “Şirvanmə – övliyalar, ziyarətgahlar” I kitab. “Elm və təhsil”, Bakı-2011. 343 səh.
3. C.B.Quliyev. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cildə, 4-cü cild, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının baş redaksiyası. Bakı-1980. 592 səh.
4. A.Şahverdiyev. “Azərbaycan mətbuatı tarixi”. “Elm və Təhsil”, Bakı-2006. 252 səh.
5. A.Aşırılı. “Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920)”. “Elm və Təhsil”, Bakı-2009. 295 səh.
6. “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzeti, 15 yanvar 1884.
7. V.Quliyev. “Zəki Vəlidi Toğanın xatirələrində Azərbaycan” məqaləsi, “525-ci qəzet”, 22 dekabr 2014.
8. A.Tahirli. “Ziya təşnəsi, yaxud 2013-dən 1879-a bir nəzər”. “Kaspi” qəzeti, 11 dekabr 2013.
9. H.Vəliyev. “Ziyasevərlər, xalqımız və cəmiyyətimiz üçün qiymətli ərnağan”. “Kaspi” qəzeti, 19 noyabr 2013.

Mushtaba Aliyev,

*The scientist of the Department of History of Press and Publicism
of the Institute of Literature named after Nizami of ANAS
mushteba.aliyev@gmail.com*

Summary

The article deals with the transliteration of “Ziya” newspaper, which is considered the second newspaper of our national press, from Arabic alphabet to Latin alphabet. The founders of the newspaper Said and Jalal Unsizadeh brothers’ historical contribution in this field is reflected in the article. Besides that, the comments are made regarding the distortions made by some researchers about the research of the newspaper.

Aynurə Niyaz qızı Paşayeva
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun
Mətbuat tarixi və publisistika şöbəsinin elmi işçisi,
aynure8@mail.ru

“AZƏRBAYCAN” JURNALININ PUBLİSİSTİKASINDA SOYQIRIM

Açar sözlər: Azərbaycan, genosid, Qarabağ, faciə, Xocalı, mart, 20 Yanvar.

Key words: Azerbaijan, genocide, Kharabakh, tragedy, Khojaly, march, 20 January.

Ключевые слова: Азербайджан, геноцид, Карабах, трагедия, Ходжалы, март, 20 января

1944-cü ilə qədər soyqırım anlayışı dünya ictimaiyyətinə məlum deyildi. Bu termin hər hansı insan qrupuna qarşı onların məhv edilməsi məqsədilə törədilən cinayət əməllərini ifadə edir. İlk dəfə 1944-cü ildə yəhudi mənşəli polşalı hüquqşünas Rafael Lemkin avropa yəhudilərinin faşistlər tərəfindən kütləvi məhv edilməsi siyasətini ifadə edən yeni termin işlətdi. Müasir ingilis dilində işlədilən “genocide”, yəni “soyqırım” sözü mənşə etibarı ilə qədim yunan sözü olub, genos “nəsil, kök, soy” sözü ilə latın dilindən “caedo” “öldürürəm” sözlərinin birləşməsindən meydana gəlmişdir. Genosid terminini ilk dəfə təklif edən hüquqşünas Lemkin belə əsaslandırır ki, soyqırımı - müəyyən insan qruplarının mövcudluğunun vacib əsaslarını məhv etməyə yönəlmiş müxtəlif cinayətkar hərəkətlərin koordinasiya olunmuş, planlı şəkildə həyata keçirilməsidir. Bir

ildən sonra beynəlxalq hərbi tribunalı faşist liderlərini “bəşəriyyət əleyhinə cinayətlərdə” ittiham etdi. Tribunalın ittiham aktında “soyqırım” anlayışı hüquqi termin kimi deyil, təsviri ifadə kimi işlənmişdir.

9 dekabr 1948-ci ildə BMT tərəfindən “Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” Konvensiya qəbul edildi, ancaq bu konvensiya 12 yanvar 1951-ci ildə qüvvəyə mindi. Bununla da, ilk dəfə olaraq beynəlxalq hüquqda insan qruplarının milli, etnik, irqi, dini fərqlərinə görə kütləvi məhv edilməsinə yönələn cinayətlər soyqırım adlandırılmaqla, Konvensiyaya qoşulan dövlətlərin üzərinə bu cinayətin qarşısının alınması və cinayəti törədənlərin cəzalandırılması vəzifəsi qarşıya qoyuldu. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən qəbul olunmuş BMT-nin “Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu 31 may 1996-cı ildə Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmışdır. (1, s. 3).

Çox böyük təəssüflə qeyd edirik ki, bu gün soyqırma məruz qalan xalqlar sırasında Azərbaycan xalqı da yer alır. Azərbaycanlıların üzləşdiyi bu faciələr ilk dəfə ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmış 26 mart 1998-ci il tarixli “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanı ilə öz siyasi qiymətini aldı.

1988-ci ildən başlayaraq Dağlıq Qarabağla bağlı yaranmış gərgin siyasi vəziyyət, eyni zamanda güclənən milli özünüdərk prosesi nəticəsində ictimai rəyə daha operativ münasibət bildirən bədii publisistikada erməni separatçılarının törətdikləri qırğınların tarixi köklərinin araşdırılmasına qarşı böyük maraq oyandı. 1953-cü ildən bəri “Azərbaycan” jurnalında Müstəqillik illərində soyqırım termini işlənməyə başlandı və soyqırımın tarixi kökləri, yaranma səbəbləri publisistləri düşündürən əsas məsələlərdən biri oldu.

1918-1920-ci illərdə Zəngəzur, Bakı, Quba, Şuşa, Şamaxı və digər bölgələrdə həyata keçirilən soyqırımlar Nəriman Həsənlinin “Tayqulaq «xalq qəhrəmanı» və ya quldur Andronik...”, Teymur Əhmədovun “Erməni xəyanəti (Andranik Ozanyanın vəhşiliyi)”, Əbülfət Qasımovun “Genosid”, Şəmis-tan Nəzirinin “Azərbaycan sərkərdələrinin faciəsi (1918-1920-ci illər)” və s. publisistik məqalələrdə özünə yer almışdır. Bu məqalələr real faktalara, tarixi xronikalara, müxtəlif mətbu orqanlara əsaslandığından erməni soyqırımının araşdırılması baxımından əhəmiyyət daşıyır.

1918-1920-ci illərdə türklərə qarşı soyqırım siyasəti yürüdən Çar Rusiyasının uydurduğu “Böyük Ermənistan” xülyasının ləyaqətli icraçılarından olan erməni qulduru Andronik publisistlərimiz tərəfindən ikiüzlülüüyü, xəyanətkarlığı ilə daim ifşa olunmuşdur. Müasir dövr Fransa mətbuatında Androniki “milli qəhrəmanı” elan edərək yazılara etiraz edən N.Həsənlinin “Tayqulaq «xalq qəhrəmanı» və ya quldur Andronik...” məqaləsində Andronikin Türkiyənin Ərzurum, Muş, Van, Qars cəbhəsində, 1912-1913-cü illər Balkan müharibəsində, Şaumyanın dəstəyi ilə Naxçıvanda, Zəngəzurdə törətdiyi qırğınların tarixinə nəzər salır, 1927-ci ildə xəyanətkarlığı ilə Daşnaksütyun partiyasından qovulsa da, Androniki erməni xalqının milli qəhrəmanı səviyyəsinə yüksəldən Şaumyan olduğunu qeyd edir. Publisist Andronikin Şərqi Anadoluda, Naxçıvanda törətdiyi qırğınların arxasında dayanan dəstəyi oxucuya çatdırır: “Ümumiyyətlə, 1918-21-ci illərdə Azərbaycana dişini qıcayan amerikan-ingilis işğalçıları başda olmaqla (sonralar Sovet Rusiyası da onlardan daha qəddar canavar olduğunu sübuta yetirdi) Antanda dövlətləri daşnak qoşunlarını silahlandırır, milli qırğınlar törədirdilər, həmin qırğınlar nəticəsində Ordubad, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz qəzalarında

60 minə yaxın əhali qılıncdan keçirildi. Üç yüzə yaxın kənd odlara qalandı, talan və qarət edildi” (2, s. 140).

Andronikin başçılığı ilə Zəngəzurda törədilən qırğınları konkret mətbu orqanlara, arxiv materiallarına istinadən sübuta yetirməyə çalışan prof. Teymur Əhmədov Şaumyanın Andronika məhz V.İ.Lenin tövsiyəsi ilə yardım etdiyini qeyd edir. Andronikin güc mənbəyi yerli erməni əhalisi idisə, digər güc mənbəyi ingilis–amerikan qüvvələrinin dayandığını qeyd edir, onun ABŞ konsulluğuna yazdığı teleqramı ilə sübuta yetirməyə çalışır: “Teleqramda deyilir: Xainlər və satqınlar əhatəsinə düşdüyüm üçün xahiş edirəm məni dəstə rəisi vəzifəsindən azad edəsiniz” (3, s.149).

Publisist Ə.Qasımov XIX əsrin 80-90-cı illərində yaradılan Armenakan, Hnçak, Daşnaksütyun partiyalarının qarşısında qoyduğu vəzifələri açıqlayaraq ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri terrorun məqsədini aydınlaşdırır. Belə ki, “ermənilər niyyətlərinə çatmağın mümkünsüzlüyünü dərk edərək, türklərə, azərbaycanlılara qarşı soydaşlarında nifrət ruhu aşılamaq, havadarlarının köməyi ilə soyqırımı həyata keçirmək, etnik təmizləmə yolu ilə boşaldılmış ərazilərdə erməni dövləti yaratmaq qərarına gəlmişlər” (4, s.169).

1917-ci il fevral inqilabı nəticəsində yaranmış qarışıq şəraitdən istifadə edən ermənilərin öz maraqlarına uyğun ardıcıl soyqırımlar həyata keçirirdilər. Ə. Qasımov öz məqaləsində 1918-ci il mart-aprel soyqırımlarında Qubada 162, Şamaxıda 53 kəndin viran edilməsi, yarım milyonluq ölkə əhalisinin 180 min nəfərinin həlak olmasını statik nəticələrlə qeyd edir. 1920-ci illərdə həyata keçirilmiş soyqırımlara qarşı duran yüzlərlə azərbaycanlı yüksək rütbəli hərbi məmurlar haqqında Ş. Nəzirli “Azərbaycan sərkərdələrinin faciəsi (1918-1920-ci illər)” məqaləsində 1920-ci ildə Əsgəranda ermənilərin hücumunu dəf edən, ölkənin baş qərargah rəisi general-mayor Həbib bəy

Səlimovun, general-mayor Murad Gəray bəy Tlexas, İbrahim ağa Usubov və s. güllələnməsi, general-mayor Cavad bəy Şıxlınskinin və s. xarici dövlətlərə mühacirətə getməsi haqqında məlumatlar öz informativliyi ilə maraq doğurur.

Adları çəkilən publisistik məqalələrdə müəlliflər törədilən qırğınlarda əsas məqsəd “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq siyasətinin durduğunu aydınlaşdırırdılar. “Böyük Ermənistan” siyasətinin uydurma olduğunu real faktlara və mənbələrlə sübuta yetirməyə çalışan görkəmli tarixçimiz, AMEA-nın müxbir üzvü Yaqub Mahmudlunun elmi qənaətləri öz əksini tapmışdır: “Min təəssüflər olsun ki, böyük dövlətlər öz siyasi maraqları naminə ermənilərdən bir vasitə kimi istifadə etmək üçün “Böyük Ermənistan” uydurmasından həmişə məharətlə istifadə etmişlər. Xaricdən verilən vədlərdən çirniklənən və “Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyasına düşən ermənilər isə bi siyasətin yedəyində gedərək Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstandan ərazilər qoparmaq üçün XIX əsrin əvəllərindən başlayaraq Azərbaycana, Şərqi Anadolu və Cənubi Qafqazın türk-müsəlman əhalisinə qarşı dünya tarixində misli görünməmiş vəhşiliklər-kütləvi qırğınlar, soyqırımları törətmiş, deportasiyalar həyata keçirmişlər” (5, s.125-126).

Azərbaycanın azadlığı və ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizə tarixinə qəhrəmanlıq səhifəsi kimi daxil olmuş Qanlı 20 Yanvar faciəsi xalqımızın yenilməz əzmkarlığını, mütəşəkkilliyini, mətanətini, vətənpərvərlik hissini qüdrətini göstərən və yaşadan zəfər salnaməsidir. “1990-cı il yanvarın 20-də Azərbaycan xalqına qarşı cinayətkar hərbi əməliyyat həyata keçirildi. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü pozmaq cəhdlərinə qarşı, SSRİ rəhbərliyinin Azərbaycan xalqı barəsində apardığı qərəzli siyasətə, yerli rəhbərliyin sazişçilik, əslində isə xəyanətkar fəaliyyətinə qarşı etiraz əlaməti olaraq küçələrə çıxmış dinc əhaliyə divan tutmaq məqsədilə Bakıya və respublikanın bir sıra

rayonlarına qanunsuz surətdə sovet hərbi hissələri yeridildi. Görünməmiş qəddarlıqla həyata keçirilən cəza tədbirləri nəticəsində heç bir günahı olmayan 137 adam öldürüldü və 612 nəfər yaralandı” (6, s. 11).

Tarixin bu dəhşətli faciəsi Azərbaycan publisistlərində siyasi hadisələrə qarşı operativ maraq və münasibət oyatdı. Çünki “bədi-publisist yaradıcılıq sənətkardan qələmə aldığı mövzu-problemlə bağlı reallıqları konkret şəkildə ifadə etməyi, hadisələri, situasiyaları canlı, xarakterik fakt, ad, ünvanlarla, elmi-məntiqi dəlil və sübutlarla əks etdirməyi tələb edir. Bununla belə, yazıçı-publisist öz yaradıcılıq vəzifəsini dil, üslub, süjet, kompozisiya baxımından özünəməxsus bir ustalıqla, obrazlı şəkildə yerinə yetirməli, bədii sözün gücündən məharətlə istifadə edərək emosional təsir oyatmağı bacarmalıdır” (7, s. 161).

Xalqımız müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra “Azərbaycan” ədəbi-bədii jurnalının bütün nömrələrində (əsasən hər il dərc olunan ilk nömrəsində) Qanlı 20 Yanvar faciəsi öz əksini tapmışdır. Musa Mərcanlının “Təcavüz”, İsa İsmayılzadənin “Üç il də belə gəlib keçdi..”, “Gözü yolda qalan şəhid ruhları”, “Şəhid ucalığı”, Faiq Balabəylinin “Dəryada gəyim qalıb”, Tofiq Abdinin “Dövlət çevrilişi”, İntiqam Qasımlı zadənin “Narahat ruhlar”, “Şəhidlik məktəbi”, Bəxtiyar Vahabzadənin “Şənbə gecəsinə gedən yol” və s. publisistik məqalələrində azərbaycanlılara qarşı törədilən Qanlı Yanvar soyqırımını müəlliflərin iştirakçısı, şahidi olduqları hadisələr fonunda öz əksini tapmışdır. Bu publisistik məqalələrdə xarakterlərin daxili aləmlərinin açılmasına xidmət edən konflikt, süjet və obrazların təsviri yox, faciəyə qarşı müəllif obrazı, müəllif emosional hissi ifadəsinin təsir gücü daha çox öndədir. Adı çəkilən publisistik məqalələrdə faktoqrafiyaya meyillilik daha çox müşahidə

olunsa da, fəlsəfi düşüncə, mülahizələr, analogiyalara da yer verilmişdir.

Musa Mərcanlının “Təcavüz” publisistik məqaləsində müəlif bir publisistdən çox tarixçi kimi çıxış edərək qısa xronikalarla 20 Yanvar faciəsinin tarixi köklərini, törədilmə səbəblərini araşdırır, prosesləri analitik təhlil süzgəcindən keçirdikdən sonra sübuta yetirir ki, 1988-ci ildə Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayətinin Ermənistana birləşdirilən zaman Sovet dövrünün təşviqatçılıq, təbliğatçılıq prinsipinin təsiri altında fəaliyyət göstərən Azərbaycan mətbuatı ictimaiyyətimizdə baş verən siyasi proseslərdən xəbərsiz buraxmışdı: “Ermənilər qanqan deyən vaxt nə dostluq? Azərinform xüsusilə canfəşanlıq edir. Məlumat yayır ki, Qorbaçovun müraciəti hər yerdə, həm də ermənilərin arasında böyük razılıqla qarşılanmışdır.” (8, s. 170).

Həmin dövrdə sərt senzura nəzarəti, mətbu orqanların “yuxarıdan” edilən təzyiqlər, münacişələri işıqlandırmaq təcrübəsizliyi və s. kimi amillərin təsiri altında olan, 70 illik “sovet xofu”nun və 30-cu illərin repressiyasını unutmayan KİV-in böyük hissəsi çox şeyi mətbuatda açıq söyləməyə hələ o zamandan cəsarət etmirdi.

Publisist Musa Mərcanlı məqalədə Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan verilməsi xəbərinin mətbuatdan gizlədilməsi, kütləni siyasi baş verən informasiyalardan məhrum olması kütləvi qırğınların baş verməsinə səbəb olan amil kimi dəyərləndirir: “”Moskovskie novosti” qəzetinin 14-cü nömrəsində A.Saxarovun məqaləsi çıxır. Məqalədən belə aydın olur ki, hörmətli akademik DQMV-in Ermənistana birləşdirilməsi üçün heç də ermənilərdən az çalışmır.

Bakı qəzetləri hələ dostluqdan dəm vurur... (8, s. 172)”

Hətta bəzən xalq kütəsinin informasiyadan məhrum olması bir yana, fiziki təcavüzə məruz qalması publisisti olduqca

dərindən sarsıdır. Öz söz silahını səbəbkarlarına qarşı yönəldir: “Sentyabrın 22-də hadisələrdən, informasiya qıtlığından cana doymuş bir qrup adam Bakıda-Dənizkənarı parkda dinc yürüş keçirmək istəyib. Azərbaycan SSR DİN xəbər verir ki, milis işçiləri yürüşü “uğurla dəf etmişdir”. Bərəkallah, DİN! Bakıda 20 nəfərə qarşı bu cür uğurlu əməliyyat keçirirsən, amma Stepanakertdə qayda-qanun yarada bilmirsən. Gərək tarixə düşsən bu “operasiyan” (8, s. 176) ”

İsa İsmayılzadənin bədii publisistik janrda qələmə aldığı “Üç il də belə gəlib keçdi..”, “Gözü yolda qalan şəhid ruhları”, “Şəhid ucalığı” məqalələrində müəllif sanki şəhidlərin gözü önündə xalq tribunasında çıxış edir. 20 Yanvar faciəsinin rəhbər vəzifə tutan erməni cinayətkarlarının cəzasız qalması müəllifi daha çox düşündürsə də, xalqın qəhrəmanlıq yaddaşı, əzmkarlığı, mübarizliyinə qarşı olan sonsuz inam qələbəyə doğru nikbin ümidlərini sarsıtmır. Bəzən publisistin bu adı çəkilən məqalələrində pessimist bir ruh duyulsa da, xalqımızın milli yaddaşına qarşı olan arxayınlıq hissi onun gələcək qələbəsinə böyük ümidlər oyadır: “HEÇ VAXT qaysaq bağlamayacaq yaralarımız o gecədən üzü bəri baxışımızda, ürəyimizdə, qan yaddaşımızda, torpağımızın hər qarışında göyüm-göyüm göynədikcə, bir balaca təsəllidən toxtaqlıq tapırıq: tarix boyu itirə-itirə gələn, qanı su ilə yumağa adətkər olan bir xalqın indi müqəddəs and yeri var-onu həmişə səfərbər eləməyə, Vətən hissini, qeyrət hissini başı üstündə bayraq kimi qaldırmağa gücü çatan müqəddəs qəbirlər var, ŞƏHİD QƏBİRLƏRİ! Özü də, şəhərin ən uca, ən görümlü yerində..” (9, s. 3).

Baş verən gərgin ictimai-siyasi şəraitdə xalqımızın milli özünüdərkində, milli ruhunun oyanışında, həmçinin bədii-fəlsəfi, poetik fikir tariximizin inkişafında özünəməxsus xidmətləri olan, əsərlərini böyük vətəndaşlıq narahatlığı ilə

qələmə alan xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə xalqımıza qarşı törədilən ağır genosid siyasətinə hiddətli etiraz səsini qaldırdı.

B.Vahabzadə erməni genosidinin tarixi köklərini araşdırıb onun ideoloji yönlərini, istiqamətlərini həmin adı çəkilən məqalədə oxucusuna böyük vətən yanğısı ilə çatdırdı. Erməni lobbisinin dəstəyi ilə bütün dünya mətbuatında çıxış edərək 1988-ci ildən bu yana azərbaycanlılara qarşı törətdikləri müsibətlərin üstündən xətt çəkib ədalətin xilafına çıxaraq bizi “vəhşi”, “mədəniyyətsiz” millət adlandıraraq özünü “əzilən xalq” kimi qələmə verən ermənilərə qarşı sonsuz qəzəbini publisist bu əsərində açıq şəkildə, böyük cəsarətlə bildirdi. Çünki sərt senzura nəzarəti, mətbu orqanlara “yuxarıdan” edilən təzyiqlər, münafişləri işıqlandırmaq təcrübəsizliyi və s. kimi amillərin təsiri altında olan, 70 illik “sovet xofu”nun və 30-cu illərin repressiyasını unutmayan KİV-in böyük hissəsi o dövrdə çox şeyi mətbuatda açıq söyləməyə cəsarət etmədi. Ancaq “Azərbaycan” jurnalının 1990-cı il 9 və 10-cu saylarında çap olunan “Şənbə gecəsinə gedən yol” məqaləsində müəllif 20 Yanvar faciəsinin yüzlərlə dəhşətli epizodları fonunda sovet imperiyasının Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi genosid aktını ifşa etmişdir. Müəllifin genosid barədə informasiyası müşahidə etdiyi, şahidi olduğu hadisələr, gündəlik izlədiyi mətbuat orqanlarından qaynaqlanırdı. Ancaq bir şeyi də nəzərə almaq lazımdır ki, B.Vahabzadə bu əsəri qələmə alan zaman hələ xalqın taleyinə qara hərflərlə yazılacaq Xocalı soyqırımından, itiriləcək Azərbaycan torpaqlarından xəbərsiz idi.

Genosidə tarixilik aspektindən yanaşan B.Vahabzadə öz xalqının başına gətirilən dəhşətli faciəni araşdıran zaman şəxsi mühakimələrində genosidi mənəvi və fiziki adlandırmaqla iki yerə ayırır. Ermənilərin separatçı-bölücü siyasətinə, xalqımıza qarşı yürüdülmən hiylə, böhtan dolu yazılara etiraz edən, erməni və erməni yönlü mətbu informasiya mənbələrinə qarşı

müqavimət göstərməyə çalışan, xarici mətbuatın bizə qarşı çıxışlarına vaxtlı-vaxtında layiqli cavab verən B.Vahabzadənin ruhunu mənəvi genosid daha çox sarsıdırdı. Əsərdə mənəvi genosid tarixi saxtalaşdıran, Qafqazda əsassız ideoloji bünövrə yaratmağa çalışan ermənilərin uzun illərdən bəri bizə qarşı yürütdükləri məkrli məqsədlərinin məcmusunu təşkil edir. Mənəvi genosidin gücləndiyi vaxta təsadüf edən yenidənqurma və aşkarlıq dövrünün “geniş imkanlar” açdığı bir zamanda ermənilər üçün öz mənfur niyyətlərini açıq şəkildə ifadə etməyə münbit zəmin yarandı. Mənəvi genosidin əsas hissəsini təşkil edən ekoloji genosid anlayışının mahiyyətini aydınlaşdıran publisist vaxtilə xalqın böyük səadəti kimi qələmə verilən “ölü zona”ya çevrilən Sumqayıt zavodları, zəhərli dərmanlarla yetişdirilən pambıq əkinini göstərərək səbəbkarları Moskvadan alqışlar qazanmaq üçün çalışan öz rəhbərlərimizi də bu hadisədə qınayır: “Yenə plan xatirinə məktəbli balalarımızı pambıq tarlalarında min cür əzab-əziyyətə qatlaşmağa məcbur etmək, ilin dörd-beş ayını təhsildən məhrum etmək mənəvi genosid deyilmi? “Genosid” deyəndə ağzına çullu dovşan sığışmayan, vay-şivəni ilə dünyaya səs salan qonşularımız bəs bizim genosidi niyə görmürlər? Niyə SSRİ-də yaşayan xalqlar içərisində yalnız türkdilli xalqlar pambıq əkib-becərməlidir” (10, s.13).

Vahid ideoloji konsepsiyanın olmadığı 1990-cı illərdə mənəvi genosidə qarşı cəsarətlə mübarizə aparan, xalqın milli heysiyyətini tapdalayanlara qarşı etiraz səsini ucaldan B.Vahabzadə X.Rzanın, A.Zamanovun və başqalarının cəzalandırılmasını böyük təəssüf hissi ilə qeyd edir, oxucuda vətənpərvərlik, təəssübkeşlik hissini daha da artırır.

Azərbaycanın çətin iqtisadi şəraitində 250 min köçkünün Türkiyə Bolqarıstanından, 40 min məhsəti türkünün Özbəkistandan ölkəmizə köçürülməsi xalqımızın assimilyasiyaya

uğraması məqalədə mənəvi genosidin örnəklərindən biri kimi diqqəti cəlb edir. “Şənbə gecəsinə gedən yol” məqaləsində Moskva tərəfindən Azərbaycanın siyasi səhnəsindən sıxışdırılması, kölgədə saxlanması, ancaq ermənilərə yüksək maddi və mənəvi imtiyazların tətbiq olunması bizə qarşı qərəzli, ayrışeçkili münasibət kimi mənalandırılır. Mənəvi genosidin daha çox dərinləşməsinə səbəb olan amil isə xalqımıza qarşı səsləndirilən “vəhşi”, “genosid cəlladları” kimi təhqirləri qarşısında öz rəhbərlərimizin susmaq mövqeyini tutmasıdır.

B.Vahabzadə əsərdə 1918-ci ildə Azərbaycanda törədilən qırğınların sahibi, vaxtilə adına heykəllər ucaltığımız S.Şaumyan, onun havadarı S.Lalayanı lənətləyir, ermənilərin Dağlıq Qarabağ iddiaları, tarixi saxtalaşdırmaq cəhdləri, xalqımıza qarşı törədilən faciələrin səbəblərini aydınlaşdırır, tutarlı arqumentlərlə böhtançı erməni siyasətini ifşa edir, bu siyasi prosesə şərait yaradan Qarbaçov və bəzi azərbaycanlı rəhbərləri də tənqid etməkdən çəkinmirdi. Publisist faciənin səbəbkarlarını aydın şəkildə görür: “Bizə çoxdan məlumdur ki, başımıza açılan bu oyunlar tək-cə balaca xalqın, erməni lobbisinin işi deyil. Bu işlərin başında erməni mafiyasına istiqamət verən, onu güclü silahlarla təchiz edən, hətta açıq-açığına müdafiəsinə keçib hər məsələdə Azərbaycan xalqını təkləyən M.S. Qarbaçov özü durur” (11, s. 17).

Genosidin arxasında dayanan əsil həqiqəti araşdıran publisist gəlidi qənaətləri tarixi faktlar əsasında təsdiq edir. Baş verən siyasi proseslərə ağıln, məntiqin gözü ilə baxan B.Vahabzadə bu doğru qənaətini tarixşünaslığımızda öz əksini tapan faktlarla müqayisə etdikdə publisitin düzgün qərar verdiyinin şahidi olarıq: “Və əvvəlcədən heç bir xəbərdarlıq edilmədən, qəflətən Yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə Qorbaçovun göstərişi, güc nazirləri Yazov, Bakatin və Kryuçkovun bilavasitə başçılığı ilə müxtəlif növ ordu hissələri Bakıya

yeridildi. Kommunist dikturası 1956-cı ildə Macarıstana, 1968-ci ildə Çexoslovakiyaya və 1979-cu ildə Əfqanıstana qarşı törətdiyi cinayətkar hərbi müdaxiləni 1990-cı ildə Azərbaycan xalqına qarşı da həyata keçirdi. Lakin bu beynəlxalq cinayət öz qəddarlığına görə kommunist dikturasının bütün əvvəlki cinayətlərindən fərqlənirdi. Fərq onda idi ki, Azərbaycana göndərilən peşəkar cəza dəstələrinin tərkibinə Stavropol, Krasnodar, Rostov və başqa yerlərdən səfərbərliyə alınan erməni əsgər və zabıtləri, Azərbaycandakı sovet hərbi hissələrində xidmət edən ermənilər, hətta erməni kursantlar da daxil edilmişdi. Beləliklə, Rusiya imperiyasının və çarizmin milli münafiqşələr və qırğınlar törətmək sahəsindəki «zəngin» tarixi təcrübəsi də 1990-cı ilin 20 yanvarında Azərbaycan xalqına qarşı törədilən qırğın zamanı, bütünlüklə nəzərə alınmışdı” (6, s.4).

B.Vahabzadə əsərdə Azərbaycan xalqını nahaq günahlandırılar, Qarabağ hadisələrini 1988-ci ilin fevralında Sumqayıtda baş verənlərlə əlaqələndirənləri sorğu-suala çəkir, haqlı olaraq onları ittiham edir: “Bəs Xocalı faciəsindən niyə danışmırsan? Bəs Ermənistanın Quqark rayonunda 12 nəfər azərbaycanlının başının kəsilib yandırılmasından niyə danışmırsan? Sumqayıt hadisəsinin genosid hesab edən cənablar vaxtilə Ermənistan əhalisinin 43 faizinin azərbaycanlılar olduğu halda, bu gün orda bir nəfər də azərbaycanlının qalmasını niyə genosid adlandırmırlar? Niyə bu faktı danırlar ki, Ermənistandan qovulan zaman öldürülən azərbaycanlıların sayı Sumqayıtda öldürülən ermənilərin sayından on qat çoxdur” (11, s. 24-25).

Publisist ermənilərin mənəvi genosid iddialarına məhəl qoymur. B.Vahabzadənin genosidi əyani faktlardan çıxış edərək canlandırmaqda əsas məqsədi xalqın milli şüur və düşüncə tərzinə təsir etmək, milli yaddaşı dirçəltmək, geniş oxucu kütləsi arasında azadlıq, müstəqillik toxumu səpmək, fiziki genosidi

təsvir etməklə məqsədi cinayətkarları ittiham etmək, meydan oxumaqdır.

Onun genosid yaddaşı öləri, keçici deyil, bu yaddaş özündə milliliyi və həqiqəti əks edən bədii ruhu, mənəvi özünəməxsusluğu yaşadır. Genosidə qarşı nifrətli emosiyalarla çıxış edən publisist bütün diletant yanaşmalar, böhtanlar içərisində ictimai mezaxizm xəstəliyinə tutulan ermənilərə qarşı millətin yeganə çıxış yolunu öz gedəcəyi yolda qibləsini düzgün təyin etməkdə, Azərbaycan xalqının milli istiqlal mübarizəsinin mənəvi-ideoloji hazırlıq mərhələsində görürdü. Əsrlərdən bəri dənizdən dənizə “Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyası ilə yaşayan, dünya xəzinəsinə Ü.Hacıbəyov, Niyazi, Nizami, Füzuli kimi böyük simalar bəxş eləmiş milləti “vəhşi”, “qeyri-mədəni” adlandırmaqla törətdikləri cinayətləri ört-basdır edən erməniləri publisist kəskin şəkildə ifşa etmişdir.

Ancaq emosiya ilə məntiqin sərhədini çətin müəyyənləşdiyi “Şənbə gecəsinə gedən yol” məqaləsində publisist qanlı faciənin törədildiyi şənbə gecəsindən sonra millətinin bu ağır baryerlər qarşısında qələbəsinə qarşı əminlik hissi oyadır. B.Vahabzadə qəzəbini tək qələmi ilə bildirmir, o dövrdə siyasi proseslərə müdaxilə etmiş, bir neçə ziyalı şəxslərlə birlikdə Qırmızı Ordunun Bakıdan çıxarılmasını Azərbaycan SSR Ali Sovetindən tələb etmiş, öz qəzəb və hiddətini M.Qarbaçova göndərdiyi teleqramda da açıq bildirmişdir: “Xalqımın qanını töküb sonra ona başsağlığı göndərmək dəhşətli ikiüzlülükdür. Sənin rəhbər olduğun partiyadan çıxmağı özümə şərəf sayıram” (10, s. 15).

Xalq şairi emosional ifadələrlə oxucuda tarixi prosesə, siyasi hadisələrə qarşı fikir formalaşdırır, analitik təhlili polemik keyfiyyətlərlə zənginləşdirir. B.Vahabzadə əsər boyu xalqına doğru yönələn tarixin səhnə ekranından üsyankar hiddətini, cavabını bədii suallarla kütləyə aydınlaşdırmağa

çalışır: “Nə idi çiçəyi burnunda ölən yeniyetmələrimizin, torpağımızın bütövlüyünü qorumaq istəyən cavanlarımızın, qızgəlinlərimizin günahı? Vətən torpağını sevmək, onu qorumaq istəmək haçandan günah hesab olunmuşdur? 40-45 il bundan əvvəl indi sizin əlinizlə şəhid düşən bu gənclərin ata-babaları məgər rus torpağı yolunda öz canlarından keçməmişdimi?” (10, s. 11-12). “Bu suallar isə xalqın, bəşəriyyətin dünyanın dərdləri ilə yaşayan sənətkarın fəlsəfi düşüncələrinin, narahat duyğularının əks sədasıdır” (12, s.4).

AMEA-nın müxbir üzvü Nizami Cəfərov “Azərbaycan” jurnalının 2000-ci il 8-ci sayında nəşr etdirdiyi “Millət şairi, yaxud B.Vahabzadə fenomeni” məqaləsində yazırdı: “Bəxtiyar öz böyük poeziyası, müdrik fəlsəfəsi, coşğun publisistikası üçün birinci növbədə narahat ehtiraslarına borcludur, narahat ehtiraslar insanı dağa-daşa sala bilər, onu “normal” həyatdan məhrum edər, ancaq həmin insanı, hər necə olursa-olsun, nəticə etibarilə həqiqətin astanasına gətirib çıxarır.” (13, s.39).

Böyük həqiqətə sədaqətlə xidmət edən B.Vahabzadə məqalədə faktların mahiyyəti, özünəməxsus keyfiyyətləri, çevrəsi və analogiyaları, bədii suallarla açılır, dəyərləndirilir. Təhlil etdiyi hadisə və faktın gerçəkliyə uyğunluğu aydınlaşır. Bəzən təhlil dərinləşdikcə, faktın ümumiləşdirmə miqyası da böyüyür. Genosidin mahiyyətini aydınlaşdırmaqdan ötrü publisistin tez-tez səsləndirdiyi suallar onun siyasi və elmi hazırlığını, polemika ustahlığını, kəskin məntiqini, inandırma qüvvəsini sübuta yetirir. O, mətbuatda əsassız dəlillərlə çıxış edən erməni genosid cəlladlarına cavab vermək, susdurmaq istəyi müəllifin əsərin sonuna kimi rahat buraxmır. B.Vahabzadə 20 Yanvar faciəsinin dəhşətli epizodlarını deyil, daha çox onun arxasında duran genosid aktını həyata keçirən məkrli məqsədləri məntiqi inandırma yolu ilə ifşa etmişdir.

Ona görə də milli özünüdərkini ilkin rüşeymlərini ədəbiyyatımıza gətirən, qan yaddaşımızın bərpasında xüsusi rolu olan Bəxtiyar Vahabzadənin “Şənbə gecəsinə gedən yol” məqaləsi tarixşünaslığımızda, ədəbiyyatşünaslığımızda, publisistikamızda tədqiqata cəlb olunub erməni soyqırımının araşdırılması baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

Maraqlı informativ xarakteri ilə seçilən Faiq Balabəylinin “Dəryada gənim qalıb” məqaləsi 20 Yanvar hadisələrinin iştirakçısı olan dənizçilərin müsahibələrindən toplanmışdır. Bakıdakı qırğınların qarşısını alan Xəzər Neft Donanmasının dənizçi qəhrəmanları müxtəlif təqiblərə məruz qalsalar da, gəmilərin “SOS” siqnalı ilə dünyanın 50-dən çox ölkəsinə faciəmizin səsinə bəyan etmişdilər.

Əvvəldə sadalanan publisistik məqalələrdə publisistlərimiz bəzən “20 Yanvar gecəsi olmaya bilərdimi?” sualına cavab axtarmağa çalışmışdılar. Daha çox emosiya ilə hərəkətə keçən xalqın vahid idaredici qüvvəsinin olmadığını qeyd edən İntiqam Qasımzadə “Narahat ruhlar” məqaləsində bu sualı belə cavablandırır: “**20 yanvar** gecəsi qurbansız keçinmək olmazdı?!-məzəmmət və ittiham dolu bu sual sonralar tez-tez eşidilirdi; ara söhbətlərində də, ali məclislərdə də. Əlbəttə başa düşüləndir, itkilərimizə görə keçirdiyimiz sarsıntıdan doğurdu bu sual. Lakin gəlin hissə qapılmayaq, yaxın keçmişə müraciət edək: Macarıstan və Çexoslovakiya hadisələrini xatırlayaq. Məgər həmin ölkələrdə də -birində çox, birində az-qan tökülməmişdimi?!” (14, s.4).

Faciənin törədildiyi gün Azərbaycan dənizçilərinin şücaətindən bəhs edən publisist Faiq Balabəyli respondent o zamankı Xəzər Neft Donanmasının rəisi işləmiş Yaşar Cabbarovla apardığı müsahibəsində yazırdı. “Yanvar faciəsi olmaya bilərdimi? Birmənalı şəkildə deyim ki, bu hadisə gec-tez olmalı idi. Ola bilsin ki, gecikəydi bu hadisə, amma mütləq olacaqdı.

Çünkü çürüməkdə olan, özülü çat verən, imperiya son gücünü toplayıb nə isə etməli, çabalayıb yaşamaq eşqini büruzə verməli idi. Çünkü imperiyanın son nəfəsi idi. Pribaltika respublikalarının, onlardan qabaq Qazaxıstan olaylarının məntiqi davamı kimi də başa düşmək olar Bakı qırğını” (15, s. 8)”.

Vahid ideologiyanın olmadığı, lakin böyük qəhrəmanlıq keçmişə malik olan xalqın düşmən qarşısında nümayiş etdirdiyi birliyi, böyük əzmkarlığı publisistlərin yaradıcılıqlarında böyük fərəh hissi ilə qeyd olunmuşdu: “Uzun illər azadlıq mücadiləsini yadırgamış xalqımız QAN YADDAŞının fəhmi ilə ayağa qalxmışdı, qollarındaki buxovdan qurtulmaq istəmişdi və olduqca yırtıcı, son dərəcə amansız düşmənlə üz-üzə gəlmişdi. Onu irəli aparan azadlıq eşqi, müstəqillik yanğısı idi; məhz müstəqillik yanğısı. Təcrübə isə yox idi. Fəhlə, kəndli, müəllim, elmi işçi, mühəndis, yazıçı, müəllim, tələbə, bir sözlə cəmiyyətin bütün təbəqələri ayağa qalxıb minbir fitnə ilə torpaqlarımızı ermənilərə satan imperiya dəllallarına: “Yox!”- deyirdi” (14, s. 3).

20 Yanvar faciəsi ilə bağlı yazılan publisistik məqalələrdə bəzən adı çəkilən faciə ilə bağlı gələcək proqnozlar da verilir. Həmin proqnozlarda qəlbi vətən yanğısı ilə döyünən İsa İsmayılzadənin nikbin ümidləri “Gözü yolda qalan şəhid ucalığı”, “Üç il də belə gəlib keçdi..” məqalələrində xüsusi vurğulanır: “Zaman hər şeyə məlhəm qoyur. Hər ağrı-acını ovudur, unutturur-deyirlər. Amma 20 Yanvar faciəmiz heç cür ovudulan, ovunan deyil-dünyanın bütün loğmanlarını məlhəmlərini bir yerə yığsan belə...” (16, s. 4); “Nə qədər ki, müqəddəs torpaqlarımız var, nə qədər ki, yağlı düşmənlərimiz bölgələrimizdə, onun sınırlarında at oynadır-and yeririmizin çoxalacağına hazır olmalıyıq...

Şəhidlərimizin ruhunu sevindirəcəyimiz günü necə böyük intizarla gözlədiyimizi ifadə eləməyə sözün gücü çatmaz” (17, s. 4).

1992-ci il fevralın 26-da Ermənistan hərbi birləşmələri 7 min əhalisi olan Xocalı şəhərində genosid aktı həyata keçirdi. Azərbaycan tarixinə ən dəhşətli və faciəli səhifələrdən biri kimi daxil olan Xocalı Soyqırımı Nurəddin Qənbərin “Gözün aydın Bakı, Xocalı Bakıya gəlir” (“Azərbaycan”, 1999, №6) məqaləsində yer almışdır. Əsərdə qəhrəman hadisələri yaşayıb nəql edən müəllifin özüdür. Müəllif Xocalının yerlə yeksan olunmasının səbəbkarı kimi mövcud müharibə şəraitindən şəxsi qazancları üçün istifadə edən, vətəndaşlıq hislərindən məhrum olmuş dövlət məmurlarında görür. “Böyük qardaşımız”ın verdiyi vertolyot Xocalıya enə bilmədi. Bakı Xocalıya gedə bilmədi, Xocalı Bakıya gəlir, gözün aydın Bakı! Ona görə ki, aşağıda “Böyük qardaşımız”ın 366-cı alayı fəsad qurubmuş, ona görə ki Gəncədəki rus polkovniki ilə 366-nın polkovniki öz aralarında razılaşıblarmış. Ona görə ki, Ağdamdakı bir-biriylə didişən, dartışan bölük-bölük dəstələrin özbaşınalıq edən nadan başçılarının sözləri bir-birinə düz gəlmirdi” (18, s.155).

Real tarixi faktlardan çıxış edərək erməni yalanlarına qarşı mübarizə müasir dövrümüzdə xüsusi aktualıq kəsb edir. Xalqımızın yaddaşına qanlı faciə kimi daxil olan 1918-1920-ci illər soyqırımı, 20 Yanvar faciəsi, Xocalı soyqırımı milli tariximizin ən şanlı və qəhrəmanlıq səhifələrindən birini təşkil edir. Məhz 20 Yanvar faciəsindən başlayaraq Azərbaycan xalqı SSRİ-nin tərkibində ədaləti bərpa etməyin mümkünsüzlüyünü və milli haqlarımıza obyektiv yanaşmanın nümayiş olunması ilə bağlı inamını birdəfəlik itirdi. Milli yaddaşımızda əbədi həkk olunan bu qanlı faciələr üzərindən illər ötsə də, öz tarixi tipologiyasını qoruyub saxlayacaq, publisistik məqalələrdə

böyük kədər, qürur, şərəf hissi ilə xatırlanacaq, gələcək nəsillər dəhşətli soyqırımlardan nəticə çıxarıb Azərbaycan ədəbiyyatını orijinal və sanballı əsərlərlə zənginləşdirib bütün dünyaya tanıdacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Soyqırım cinayəti: beynəlxalq aktlar, normativ sənədlər, müraciətlər və şərtlər toplusu, CBS, 2010
2. Həsənli Nəriman. Tayqulaq «Xalq qəhrəmanı» və ya quldur Andronik... //“Azərbaycan” jurnalı, Bakı, 1997, №7-8, səh.139-143.
3. Əhmədov Teymur. Erməni xəyanəti. //“Azərbaycan” jurnalı, Bakı, 1999, №8, səh.146-152.
4. Qasimov Əbülfət. Genosid. //“Azərbaycan” jurnalı, Bakı, 2007, №11, səh.162-170.
5. Mahmudov Yaqub. Real tarix və “Böyük Ermənistan” uydurması. Bakı, Turxan NPB, 2014.
6. Mehdiyev Ramiz. Azərbaycanlılara qarşı soyqırım gerçəklikləri. Bakı, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin mətbəəsi, 2000, 204 səh.
7. Ədəbi proses 2013. Bakı: Hədəf nəşrləri, 2014, 240 s.
8. Mərcanlı Musa. Təcavüz // Azərbaycan, Bakı, 1991, №8, səh.165-178.
9. İsmayılzadə İsa. Şəhid ucalığı // Azərbaycan, Bakı, 2010, №1, səh.1-4.
10. Vahabzadə Bəxtiyar. Şənbə gecəsinə gedən yol // Azərbaycan, Bakı, 1990, №10, səh.7-27.
11. Vahabzadə Bəxtiyar. Şənbə gecəsinə gedən yol // Azərbaycan, Bakı, 1990, №9, səh.3-20.
12. Gündoğdu Bayram. Bəxtiyar Vahabzadənin publisistikası: filologiya üzrə fəlsəfə dok. Dissertasiyasının avtoreferatı, Avtoreferat, Bakı, 2010, 28 səh.
13. Nizami Cəfərov. Millət şairi, yaxud B. Vahabzadə fenomeni. // Azərbaycan, Bakı, 2000, №8, səh.39-42.

14. Qasımzadə İntiqam. Narahat ruhlar. //Azərbaycan, Bakı, 2010, №1, səh.3-5.
15. Balabəyli Faiq. Dəryada gəməm qalıb. //Azərbaycan, Bakı, 2004, №1, səh. 5-8.
16. İsmayılzadə İsa. Gözü yolda qalan şəhid ruhları. //Azərbaycan, Bakı, 1997, №1-2, səh.4-5.
17. İsmayılzadə İsa. Üç il də belə gəlib keçdi... //Azərbaycan, Bakı, 1993, №1, səh. 3-4.
18. Nurəddin Qənbər. Gözün aydın Bakı, Xocalı Bakıya gəlir... // "Azərbaycan" jurnalı, №6, 1999, s.146-155.

Aynura Niyaz gyzy Pashayeva

GENOCIDE IN PUBLICITY "AZERBAIJAN" JOURNAL

ABSTRACT

The information about armenians genocide against azerbaijanis in different districts of Azerbaijan- Zangezur, Baku, Guba, Shusha, Shamakhi by the aim to establish "Great Armenia" was reflected in our independence press. The theme of publicity articles named after N.Hasanlı's "Taygulak "nation hero" or bandit Andronike", T.Ahmedov's "Armenian betrayal", E.Gasimov's "Genocide" and etc. were about the genocide of that historical period.

20 January tragedy has always been reflected in the creative work of our publicists. Musa Mercanlı's "Encroachment", İsa İsmayilzadəh's "Three years such have passed", "The souls eyes of the martyrs in which stay on the way", "Martyrs glory", İntigam Qasimzadə's "Trouble spirit" and etc. publicism articles were about this tragedy which were published in "Azerbaijan" journal. Bakhtiyar Vahabzadəh who was operativ regarded political processes, prescient writer said his angry attitude against 20 January tragedy 1990 years in "The road to Saturday night".

“AZƏRBAYCAN” JURNALI PUBLİSİSTİKASINDA XARİCİ MÜƏLLİFLƏR

Açar sözlər: xarici, Çernobil, Constaun, Puşkin, Vaysenberq, Medulaşvili.

Ключевые слова: иностранных, Чернобыль, Джонстаун, Пушкин, Вайсенберг, Медулашвили.

Key words: foreign, Chernobyl, Jonestown, Pushkin, Weisenberg, Medulashvili.

Sovet dövründə fəal mətbu orqanlardan olan “Azərbaycan” jurnalında xarici publisistlərin müxtəlif mövzulara həsr olunan əsərləri yer almışdır. Bu mövzular mənsub olduqları ölkənin mövcud aktual problemlərindən başlayaraq ölkəmizə aid ictimai-siyasi məsələləri əhatə etdiyindən müasir dövr publisistika tədqiqatı üçün böyük önəm daşıyır. “Azərbaycan” jurnalında ana dilində çap olunan xarici müəlliflərin publisistik əsərləri əhatə etdiyi mövzu dairəsinə görə 2 növ qruplaşdırıb tədqiqata cəlb etmək daha məqsədəuyğundur. Lev Vaysenberqin “Azərbaycan qəlbimdədir” xatirə-öçerki, Zevva Medulaşvilinin “Nağıllarınıza, dastanlarınıza vurğunam...” məqaləsi, Aleksandr Qriçin “Otuz ildən sonra” öçerki mövzu baxımından Azərbaycanla bağlıdır. Boris Baxtinin “Constaun fəlakəti”, B.Şubinın “Aleksandr Puşkinin xəstəlik tarixi və ya “Ələm kağızı” sənədli öçerki, Boris Sporovun “Qarşılıqlı münasibət”, Yuri Şerbakin “Çernobil” sənədli povesti isə beynəlxalq miqyaslı aktual problemlərdən qaynaqlanırdı.

Ə. Ramiz tərəfindən tərcümə olunaraq “Azərbaycan” jurnalının 1972-ci il 12-ci sayında gedən Lev Vaysenberqin “Azərbaycan qəlbimdədir” xatirə-öçerkində əsas obraz müəllifin özüdür. L.Vaysenberq uşaqlıq, gənclik çağlarını Azərbaycanda keçirmiş, uzun illər Sankt-Peterburqda yaşamasına

baxmayaraq Bakı gündəlik yaddaşında doğma xatirə kimi canlanır, bunu oxuculara böyük fərəh hissi ilə çatdırır: “Əlli ildir ki, mən Bakıdan köçmüşəm, lakin hər il müntəzəm olaraq güzarım düşən bu şəhər mənə nə qədər əziz, nə qədər doğmadır” (1, s.85). Müəllifin mənzilindəki bir çox fləşbək elementləri – Toğrul Nərimanbəyovun ona həsr elədiyi portret, “Kiçik bacı”, M.Hüseynin “Səhər”, M.İbrahimovun “Gələcək gün” romanları, Ağasəf Cəfərovun “Çiçəklənən bağça”, Tağı Tağıyevin “Abşeron mənzərəsi” rəsmləri Bakı haqqında olan xatirələri yaddaşdan silinməsinə icazə vermir.

Azərbaycan ədəbiyyatına yaxından bələd olan, S. Rüstəmin, M.Arazın, İsa İsmayılzadənin əsərlərini, xalq bayatılarımızı gürcü dilinə tərcümə edən, gürcü oxucu auditoriyası üçün tanıdan tərcüməçi, Gürcüstan Yazıçılar İttifaqının üzvü Zevva Medulaşvilinin “Nağıllarınıza, dastanlarınıza vurğunam..” məqaləsi Azərbaycan ədəbiyyatına qarşı olan sevgi və sayğı hissindən qaynaqlanırdı. Onun Azərbaycan ədəbiyyatına olan məhəbbəti uşaqlıq xatirələrinin introspeksiyası ilə bağlıdır. Belə ki, nənə və babası tərəfindən aşılana Azərbaycan sevgisi onu ədəbiyyatımıza qarşı məhəbbətini qaynağı idi. Zevva gözəl tərcüməçi olduğu qədər gözəl estetik zövq sahibidir: “Azərbaycan nağıllarına, dastanlarına vurğunam. Biz kaxetlilər həmişə poeziyanı əziz tutmuşuq.Sizdə olduğu kimi, bizdə də hər bir el şənliyi sözsüz, şeirsiz keçmir. Bu mənada mən bir kaxetyalı kimi Azərbaycan folklorunu, poeziyasını özümü dərk edəndən sevmişəm” (2, s.150).

80-ci illərdə qalmaqda olan ictimai-siyasi problemlərdən biri də Azərbaycan dilinin işlənmə dairəsində yol verilən nöqsanlar idi. Ulu öndər Heydər Əliyevin 30 sentyabr 2002-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında Qanunun qəbul etməsi Azərbaycan dilinin statusunu yüksəldilməsində əhəmiyyətli rol oynadı. Lakin tarixin müəyyən dövr-

lərində hakim ideologiyanın tələbinə uyğun olaraq Azərbaycan dilinin işlənmə səviyyəsində passiv dövəmlər yaşamışdı.

Məti Osmanoglundun tərcüməsi əsasında “Azərbaycan” jurnalının 1989-cu il 10-cu sayında çap olunan Aleksandr Qriçin “Otuz ildən sonra (Azərbaycan dilinin həyatımızdakı rolu barədə qeydlər)” məqaləsində Bakıda böyüyüb boya-başa çatmış müəllif mövcudluğunun ayrılmaz bir nişanəsi hesab edən Azərbaycan dilinin inkişafında müstəsna rolu olan Mirzə İbrahimovun xidmətlərini dəyərləndirir. Müəllifin əsas ideyası SSRİ-nin bir çox ölkələrində dövlət dilinin proqramlaşdırılmış bir sistem halına düşdüyü bir dövrdə ana dilimizin Azərbaycanda dövlət dili səviyyəsində aparıcı rol oynamaması məsələsidir. M.İbrahimov SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri vəzifəsində çalışan zaman Azərbaycan KP MK-nın 1959-cu il 16 iyun tarixli plenumunda öz vətininin sakinlərinin doğma dilində yox, rus dilində rəsmi işgüzar işləri aparılmasının əleyhinə çıxış etməsi kəskin etirazlara səbəb olur. “Yerli dili bilməmək, yerli dilə ayrı-ayrı yoldaşlar tərəfindən göstərilən etinasızlıq dövlət və partiya işinə zərər vurmuşdu. Buna qarşı çıxmaq lazım idi. Biz belə işlərlə qarışmalı, ona qarşı çıxış eləməli idik, yoxsa beynəlmilləl tərbiyə haqqında dediklərimiz boş ibarələr və ritorikadır” (3, s.152). Onun dil haqqında inadkar siyasəti rəhbər partiyaya yarımağa çalışan dövlət məmurlarının kəskin tənqidinə məruz qalması, burjua millətçilik məqsədilə siyasi səhv buraxmaqda ittiham olunması zamanın konyukturasından irəli gəlirdi. M.İbrahimovun dil siyasəti uğrunda apardığı mübarizə Azərbaycan dilinin dövlət dilinin inkişafı uğrunda edilən ilk cəhdlərdən biri idi.

“Azərbaycan” jurnalının publisistikasında yer alan xarici müəlliflərin əsərlərinin mövzuları ailə və qlobal fəlakətlərə həsr olunmuşdur. 1982-ci il “Noviy Mir” jurnalının 2-ci sayında çap olunan Boris Baxtinin “Constaun fəlakəti” əsəri N. Səfərov

tərəfindən tərcümə olunaraq “Azərbaycan” jurnalının 1983-cü il 4-cü sayında çap olunmuşdur. Publisist Boris Baxtinin 1978-ci il 18 noyabr tarixində Qayane cəngəlliklərində 900-dən çox insanın ölümü ilə nəticələnən Ceyms Uorren Consun başçılığı ilə həyata keçmiş “Constaun fəlakəti” haqqında məlumat verir, fəlakətin törədilmə səbəbləri aşkarlanır. Müasir dövr elmi üçün aktualıq kəsb edən mültikulturalizmin araşdırılması baxımından bu siyasi publisistik əsərin xüsusi əhəmiyyəti var. Belə ki, multikulturalizmin əsasında dayanan tolerantlıq (düzümlülük) hissini dünyaya bəyan edən fırlıdaqçı Cons “özünü xeyirxah, marksist fəlsəfəsinin nümayəndəsi kimi təqdim edib, 1953-cü ildə yaratdığı Xalq məbədinin dini sektorun ideyasında dayanan xoşbəxt, bərabərhüquqlu, demokratik gələcək vədi ilə insanları özünə cəlb edən, əslində onları fəlakətə aparır. Consun ətrafına topladığı inandırdığı insanlar kimsəsiz, cəmiyyətdə təqiblərə məruz qalan qocalar, yoxsullar, zəncilər idi. Onlar nicat, qurtuluş yolunu Consun təbliğ etdiyi ideologiyada görür və ona müti şəkildə inanırdılar. Ancaq həmin ideologiyanın üzvünə çevriləndə və müstəqil qərar qəbul etmək hüququndan məhrum olanda, öz günahlarından əzab çəkəndə geri qayıtmaq üçün gec olduğunu anlayırlar. Daha doğrusu, Consun “ölüm” hədə-qorxusu onları tabeəddi qüvvənin təsiri altında qalmağa məcbur edirdi. Publisisti ən çox Constaun fəlakətinin baş vermə səbəbləri düşündürür. Bu sektanın başında duran Consun üzərində əsas diqqəti cəmləyir. Cons əvvəlcə irqlərin bərabərliyi ilə bağlı təbliği, öz missiyasını ləyaqətlə yerinə yetirməsi, ölü diriltmək, xəstə sağaltmaqla pul yığması, seçkilərdə həlledici rol ilə böyük nüfuz qazanır. Mətbuatın ifşası nəticəsində gözdən uzaq Qayanedə heç bir kəslə əlaqəsi olmayan, insanların əməyini istismar edən Constaun cəmiyyəti özünə hədə-qorxu ilə tabe etdirir. Xalq məbədinin maliyyə işləri üzrə katibi Debora Bleyk hadisələrin iştirakçısı kimi qeyd edirdi: “Cons cənabları daim

özünü sui-qəsd obyektı sayır, başqalarına da bunu tələq edirdi. O, məbədin qara dərilı üzlərini həbs düşərgələri və ölümle qorxudur, ağıları mərkəzi Kəşfiyyatı İdarəsi ilə hədələyib deyirdi ki, guya onlar həmin İdarənin gələcək qurbanları siyahısındadır, sektanı tərki etsələr, onları həbsə alıb öldürəcəklər” (4, s.162). Özünün nitqində xoşbəxt gələcəyini banisi, nifrət və kin hissindən uzaq nəcib insan kimi beynəlxalq aləmə tanıdan Consun əsil xarakteri Amerika kongresmeni Rayenin vəkilləri, Mark Leyn Çarlz Herri, müxbirlərlə birgə Constauna gəlişi ilə açılır. Kongresmen buradakı insanlarla tanış olanda Consun mənfur əməllərini aşkarladığından aradan qaldırılır. Başda Cons olmaqla 927 nəfərin özünü intihar ilə öldürməsi tarixdə mahiyyət etibarı ilə ağlasığmaz faciə kimi yadda qalır: “Adamlar Consun ardınca o dünyaya bir çox səbəblər üzündən getdilər, kimi ona inandığından, kimi qorxusundan, kimi də müstəqil iradəsini, hətta yaşamaq instiktini itirdiyindən” (4, s.172). Son dövrlər dünyanın qlobal problemlərindən biri də müxtəlif adlarda fəaliyyət göstərən dini sektaların insanları yalançı vədlərlə tərki dünyalığa sürükləməsi, müxtəlif psixoloji təsir üsulları ilə mənfur məqsədlərinə alət etməsidir. Bu baxımından B.Baxtinin “Constaun fəlakəti”ndə qoyulan problem müasir dövr üçün də aktualdır.

Tək ictimai-siyasi problemlər deyil, eyni zamanda xarici ölkə ədəbiyyatı məsələləri də “Azərbaycan” jurnalı publisistikasını düşündürən problemlərdəndir. Çünki “Publisistika həyatın məhz indiki zaman üçün çox aktual olan problemlərinin müxtəlif aspektlərini əhatə edir, təhlilə çəkir, izah edir və s.” (5,s.387). “Azərbaycan” jurnalının 1984-cü il 1-ci sayında çap olunan B.Şubinın “Aleksandr Puşkinin xəstəlik tarixi və ya “Ələm kağızı”” məqaləsində müəllifi əsas düşündürən element rus şeirinin günəşi hesab olunan A.S.Puşkinin Danteslə dueldə ağır yaralanması nəticəsində onun xəstəliyinə ölüm diaqnozu

qoyan V.B. Şoltsanın ələm kağızıdır. Müəllifin əsas məqsədi Puşkinin ölümü ilə bağlı müxtəlif şayiələrə aydınlıq gətirib doğru qənaət hasil etməkdir. Şubin bacardıqca fərziyyədən çox fakta istinad etmişdir. A.S.Puşkinin yazılarına görə yaşadığı dövrdə yüksək səlahiyyət sahibləri tərəfindən həmişə təqib olunurdu. Puşkinin öldürülməsi səbəbini publisist belə aydınlaşdırır: “Puşkin tətii heç vaxt birinci çəkməzdi. Dantes onun elə bu alicənablığından istifadə etmiş və səddə bir addım qalmış atəş açmışdır” (6, s.165). Müəllif dueldən sonra 46 saatlıq olumla ölüm arasında çarpışan Puşkinin ölümü ilə bağlı müxtəlif şübhələrə aydınlıq gətirən zaman o dövrün tibb elminin yüksək səviyyədə inkişaf etməməsi ilə də bağlayır. Onun ölümü ilə bağlı tanınmış ədəbiyyatşünas alim Arif Hacıyev yazırdı: “1837-ci ilin yanvarında bu “yaramazlar yığnağı” öz alçaq əməlini həyata keçirdi. Namus əsiri olan şair dueldə ölümçül yaralandı” (7, s.8).

“Azərbaycan” jurnalının 1986-cı il 2-ci sayında çap olunan Boris Sporovun “Qarşılıqlı münasibət” məqaləsində publisist Rusiyada ailə nığahlarının pozulması səbəblərini araşdırır. Onun sağlam ailə modeli haqqında qənaətlərinin ana xətində Dostoyevskinin “ailə yalnız dözümlü məhəbbətin hesabına yaranır” ifadəsi dayanır. Müstəqil, yalnız qarşılıqlı məhəbbətə istinadən evlənən gənclərin ailələrindəki diluzunluluq xarakteri, qarşılıqlı inamsızlıq, qadının ailədə sərbəstlik iddiası, qadınların aktiv sosial mühitdən ayrılmaq məqsədi, digər tərəfdən maliyyə problemi ilə bağlı övlad dünyaya gətirməkdən qadının imtina etməsi, həyatı tam anlamı ilə dərk etməyən gənclərin erkən yaşda bağladıqları uğursuz nikahları, kişilərin alkoqolizmə qarşı güclü meyilliliyi və s. kimi səbəblər ailədə mənəvi dözümsüzlüyə, ailəni dağılmasına gətirib çıxaran amillər kimi verilmişdir. Publisist uzaqgörənliyi də məqalədə özünü göstərir “Lakin onsuz da yaxın görünür ki, ərle arvad ayrılarkən ilk

növbədə uşağın qəlbi yaralanır. Bu onların psixikasında necə təsir göstərəcək-heç kim bilmir. Halbuki uşaqlar sabahkı ər və arvadlar, ata və analardır. Bəs onların ailəsi necə olacaq? Bax, elə uşaqlıqdan-ata və anaları boşanarkən onların gətirəcək ailələri dağılmırmı?” (8, s.130).

Digər beynəlxalq miqyaslı mövzuya həsr olunan əsər ilk dəfə “Yunost” jurnalının 1987-ci il 6-7-ci saylarında çap olunan, İqbal Tahirov tərəfindən dilimizə tərcümə olunaraq “Azərbaycan” jurnalında 1988-ci il 11 və 12-ci saylarında gedən Yuri Şerbakın “Çernobil” sənədli povestidir. Əsər bəşəriyyətin dəhşətli faciələrindən olan 1986-cı il 26 aprel tarixində Ukraynanın paytaxtı Kiyev şəhəri yaxınlığında yerləşən Çernobil Atom Elektrik Stansiyasında güclü nüvə partlayışının faciəsinin 1-ci ildönümünə həsr olunmuşdur. Yuri Şerbakın povestdə hadisə iştirakçılarına, yəni respondentlərə-müxtəlif yaş təbəqələrinə məxsus leytenant, yanğınsöndürən, təcili tibbi yardım həkimi, hadisəni yaşayan sakinlər, konkret mətbu orqanlara istinad etməsi əsərin sənədlilik keyfiyyətini daha da artırmışdı. Sənədli povestdə müəllifin hissi-emosional ifadəsi daha çox öndədir. Bu emosional və rəşional axtarışların içərisində müəllif bir publisist kimi faciənin gerçəkliyini axtarır və oxucuya da bunu müxtəlif faktlara istinad edərək çatdırmağa çalışır. Məlum olur ki, faciənin törədilməsinə səbəb işçilərin məsuliyyətsizliyini və xalturaçılığı, məsul şəxslərin təhlükəsizliyə hazır olmaması və nəhayət, mətbuatın bu təhlükəni xalqdan gizlətməsi kimi amillərdə görürdü: “Görünür, axırıncı onilliklərdə bəzi rəhbərlərin qanına işləmiş və canına hopmuş, hər bir işin uğurlu olması, hər şeyin hökmən, labüd qələbə, müvəffəqiyyət və sevinclə bitməsi doktrinası burada dəhşətli rol oynayaraq, insanları xilas etmək və bəlanın qarşısını almaq üçün, vəzifə, vətəndaşlıq və partiya borclarını yerinə yetirməyi qoymamış və vicdanlarını susdurmuşdu” (9,s.142).

Hadisənin baş vermə zamanı mətbuatın hadisələri təhrif etməsi, xalqın taleyini düşünməyən informasiyaların yayılması publisisti daha çox təəssüfləndirir: Çünki “70 il müddətində SSRİ-də və digər kommunist ölkələrində fəaliyyət göstərən mətbuat partiyalılıq prinsipi əsas götürmüş, insanın azad iradəsinin ifadəsinə imkanı yaratmamış, yalnız bir qüvvənin-hakimiyyətin iradəsinə xidmət etmişdir” (5, s.30).

Y.Şerbakın “Çernobil” sənədli povestində publisistin əsas məqsədi faciənin arxasındakı gerçəkliyi, görünməyən gizliyələri aşkara çıxarmaqdır. Publisist bəzən əsərdə analoji priyomlarla ziddiyyət, təzadlı təhkiyə yaratmağa daha çox meyl edir. Çernobil AES-in romantik tərzdə tərənnüm edən şair İvan Draçla illər sonra AES-in zərəçəkənlərini sağaltmağa çalışan oğlu, həkim Maksim, Çernobil qəzasının fəlakəti ilə yaşayan hüznü, bədbin ukraynalı vətəndaşlarla daxili dözümlülüyünü qoruyub saxlayan nikbin ukraynalılar, qəzadan sonra şəhəri tərk etməyə can atan gənclərlə şəhərdən getməyi arzu etməyən yaşlı nəslin nümayəndələri, ölkəni bürüyən təhlükəli həqiqəti xalqa çatdırmaq əvəzinə yalan arxayınçılıq hissi aşılamağa çalışan mətbu informasiya orqanları, M.S. Qarbaçovun xalqa kömək göstərdiyinə görə minnətdarlıq duyduğu, əslində isə hadisəyə qarşı tamaşaçı vəzifəsini sona qədər yerinə yetirən amerikalı doktor A.Xammer və məzmunuz çıxışlar edən doktor R.Geylin xarakteri əsərin süjetini ziddiyyətləri ilə daha da dərinləşdirir. Texnikasız bir həyatın atom əsrində mümkünsüz olduğunu dərk edən publisist dəhşətli faciələrin tərənnüməsi üçün çıxış yolu axtarmağa çalışır: “Əgər ABŞ-da və SSRİ-də bütün baş verən qəzaların səbəblərini tədqiq etsək görürük ki, səbəb nüvə enerjisində deyil, insanların buraxdıqları səhvdir” (10, s.152). Çernobil qəzası dünyada nüvə ehtiyatından enerji mənbəyi kimi istifadə edən superdövlətləri gözləniləcək təhlükədən qorunmaq üçün əslində bir görk dərsi idi. Bu baxımdan Yuri Şerbakın

“Çernobil” povesti müasir dövr dünya ədəbiyyatı üçün aktual bir mövzu olaraq qalmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Lev Vaysenberq. Azərbaycan qəlbimdədir // “Azərbaycan” jurnalı, 1972, №12, s.84-88.
2. Zevva Medulaşvili. Nağıllarınıza, dastanlarınıza vurğunam... // “Azərbaycan” jurnalı,1987, №9, s.149-151.
3. Aleksandr Qriç. Otuz ildən sonra//“Azərbaycan” jurnalı,1989,№10,s.149-163.
4. Boris Baxtin. Constaun fəlakəti//“Azərbaycan” jurnalı, 1983, №4, s.156-172.
5. Məmmədli Cahangir. Jurnalistika nəzəriyyəsi və təcrübəsi.Bakü, Təhsil, 2013.
6. Şubin B. Aleksandr Puşkinin xəstəlik tarixi və ya “Ələm kağızı” // “Azərbaycan” jurnalı,1984, №1,s.161-172.
7. A.S.Puşkin.Seçilmiş əsərləri. Bakı, Öndər, 2004.
8. Boris Sporov.Qarşılıqlı münasibət// “Azərbaycan” jurnalı, 1986, №12, s.125-130.
9. Yuri Şerbak. Çernobil // “Azərbaycan” jurnalı,1988, №11, s.121-142.
10. Yuri Şerbak. Çernobil // “Azərbaycan” jurnalı,1988, №12, s.131-154.

Foreign authors in “Azerbaijan” journal publicity Abstract

In Soviet period "Azerbaijan" journal of the works of foreign publicists are more appropriate for research grouped according to 2 types. Lev Weisenberg's "Azerbaijan in my heart", Zevva Medulashvili's "I love your stories, epics", Alexander Grich's "After 30 years" works are about Azerbaijan. Boris Baxtin's "Jonestown tragedy", B.Shubin's "Alexander Pushkin's history of the disease" or "Alam paper", Boris Sporov's "Mutual relation", Yuri Sherbak's "Chernobyl" are devoted to the actual problems of international publicism works.

“Mətbuat tarixi və publisistika məsələləri”

Bakı - “Ozan” - 2016

**Kitab Mətbuat tarixi və publisistika şöbəsinin
bilgisayarında yığılıb səhifələnmişdir.**

E-mail: metbuat_tarixi@mail.ru

Tel., iş: 538-49-65; mob.:050-319-80-03

Ünvan: Bakı, Hüseyn Cavid pr. 115

Korrektor: Şəbnəm Şəfizadə

Çapa imzalanmış **24.06.2016**

Şərti çap vərəqi **11,5**. Sifariş № **68**

Kağız formatı **60x84 1/16**. Tiraj **500**

Kitab «**Elm və Təhsil**» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində çap olunmuşdur.

E-mail: nurlan1959@gmail.com

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.